

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШҚИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

И. А. ИСМОИЛОВ

ТУРКИЙ ТИЛЛАРДА ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛИК ТЕРМИНЛАРИ

(ЎЗБЕК, УЙҒУР, ҚОЗОҚ, ҚИРҒИЗ, ҚОРАҚАЛПОҚ, ТУРКМАН
ТИЛЛАРИ МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
Тошкент • 1966

Бу китобда ҳозирги замон ўзбек ва уйғур тили материали асосида қавм-қариндошлик терминлари қиёсий текширилиб, унга қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ ва туркман тиллари ҳам қиёс қилинади.

Ўзбек ва уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг бир-биридан фарқи, шунингдек, уларнинг тарихий тараққиёти, шеваларидаги кўриниши тўғрисида фикр юритилади.

Бу тиллардаги умумтуркий бирлик ва ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятлари, бир-биридан фарқлари таҳлил этилади.

Бу иш туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси билан шуғулланувчи илмий ходимларга, тилшуносларга, олий ўқув юртларининг филолог-студентларига, аспирантларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари кандидати
К. МЕЛИЕВ

СЎЗ БОШИ

Туркий тиллар, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилларидаги қавм-қариндошлик терминлари тилшунослик нуқтаи назаридан шу кунгача махсус текширилмаган, ваҳолонки, бу масала тарихчи, этнограф, тилшунос олимларни қизиқтираётган проблемалардан биридир. Бироқ терминчиликнинг бу соҳасида ўзбек, уйғур, қозоқ, қорақалпоқ, туркман тилларида ҳали мукамал бир иш қилинганча йўқ. Тўғри, қирғиз, ўзбек, қорақалпоқ тилларини текшириш борасида йўл-йўлакай у тилларнинг шеваларига оид баъзи бир қариндошлик терминлари устида гапириб ўтилади. Лекин бу тема асосий тема қаторига кирмайди. Л. А. Покровская, Х. Г. Юсупов, С. А. Бурнашева, Ц. Д. Номинхановнинг умум туркологияга оид ишларида эса ўзбек, уйғур тилларидаги терминларга бир тарафлама ёндошилган. Албатта, бу ишлар ҳам ўзбек, уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг тарихий тараққиёти, уларнинг лексик, грамматик маъноларини тўлиқ ёритиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган.

И. Исмоиловнинг «Ўзбек тилида қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар»* номли мақоласида эса ўзбек тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг классификацион рўйхати, унинг синонимлари ва қисман маънолари устида мулоҳаза юритиш билан чегараланади. Биз бу ишда асосан ўзбек, уйғур тили материаллари асосида, уларнинг етакчи шеваларидаги баъзи бир кўринишлари билан ҳозирги замон тилидаги кўринишларини асос қилиб, бошқа туркий тилларга қиёс қилган ҳолда, уларнинг лексик, грамматик маъноларини таърифлаб беришга ҳаракат қилдик.

* И. Исмоилов, Ўзбек тилида қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар, «Ўзбек тили ва адабиёти», №4, 1964, 40—43-бетлар.

Қавм-қариндошлик терминларининг қадимги, ўрта асрдаги кўриниши, ишлатилиш доираси ва унинг маъноларига қисман тўхтаб ўтилади. Шунингдек, баъзи ўринларда терминларнинг генезиси тўғрисида фикр юритилади. Ишнинг асосий манбаи сифатида туркий тилларда нашр этилган ҳозирги замон икки тиллик луғатлар масалан: ўзбекча-русча; уйғурча-русча; русча-уйғурча; қозоқча-русча ва қозоқ тилининг ҳамда туркман тилининг изоҳли луғатлари, революциядан юлдин чиқарилган В. В. Радловнинг тўрт томлик, Л. З. Будаговнинг икки томлик ва шу сингари луғатлар хизмат қилади. Булардан ташқари автор Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти луғат сектори картотекасидан кенг йўсинда фойдаланди. Терминларнинг гап ичидаги кўринишини кўрсатиш, яъни у терминларни мустақкамлаш учун эса шу тилларда босилган адабий асарлар, матбуот материаллари асосида мисоллар билан тасдиқланади ва бир-бирларига қиёс қилинади.

Ишнинг охирида текширилган туркий тиллардаги қавм-қариндошлик терминларининг қиёсий ва ўзбек, уйғур тилидаги терминларнинг маъно нуқтаи назаридан ифодаланишини кўрсатувчи луғатлар илова тариқасида берилади.

Ўзбек, уйғур тилшунослигида бу янги соҳа, шунингдек, қиёсий йўсинда текшириш жуда мураккаб ва масъулиятли вазифа, биринчи қўйилган қадамдир. Шунинг учун ишда айрим нуқсонлар ва камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Тилшунослар ва китобхонлар бу ишда учраган айрим камчиликларни бартараф қилишда ўз фикр, мулоҳазалари билан авторга катта ёрдам берадилар деб умид қиламиз.

Қўлёзмани ўқиб, ўз фикрларини баён қилиб, маслаҳатлар берган филология фанлари доктори Ғ. Абдурахмоновга, шунингдек, филология фанлари кандидатлари А. Ишаев, Қ. Маҳмудов, К. Мелиев, Ш. Шукуров ва Қ. Қаримовга ўзимизнинг миннатдорчилигимизни билдирамыз..

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- М.* — Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности.
М. У Я. — Малов С. Е. Уйгурский язык (хамийское наречие).
М. Ж У. — Малов С. Е. Язык желтых уйгуров.
М. У Н. — Малов С. Е. Уйгурское наречия Синьцзяна.
Афт. — Мелиоранский П. М. Араб — филолог о турецком языке.
Шайбоний — Мухаммад Солих, Шайбонийнома.
Бсл. — Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.
Рсл. — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.
МҚД. — Махмуд Кошгарий, Дсвону луғотит турк.
Бор. Т. — Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII — XIII вв.
Бор. Бад. луғ — Боровков А. К. «Бадаи ал-луғат» словарь талнимани гератского.
Қк. -р. сл. — Каракалпакско-русский словарь.
Баш. -р. сл. — Башкирско-русский словарь.
Арб. -р. сл. — Арабско-русский словарь.
Аз. -р. сл. — Азербайджанско-русский словарь.
Кр. -р. сл. — Киргизско-русский словарь.
Пер. -р. сл. — Персидско-русский словарь.
Туркм. дил. сөз. — Туркмен дили сөзлиги.
Туркм. -р. сл. — Туркмено-русский словарь.
Тур. -р. сл. — Турецко-русский словарь.
Уй. -р. сл. — Уйгурско-русский словарь.
Уз. -р. сл. — Узбекско-русский словарь.
Уз. к. л. — Узбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат.
Қаз. тілі сөз. — Қазақ тілінің тусіндірме сөздігі.
Р. -арб. сл. — Русско-арабский словарь.
Р. -кр. сл. — Русско-киргизский словарь.
Р. -пер. сл. — Русско-персидский словарь.
Р. -туркм. сл. — Русско-туркменский словарь.
Р. -тур. сл. — Русско-турецкий словарь.
Р. -узб. сл. — Русско-узбекский словарь.
Р. -уй. сл. — Русско-уйгурский словарь.
Сз. — Озарбайжон тили.
Узб. — Узбек тили.
Ққ. — Қорақалпоқ тили.
Уйғ. — Уйғур тили.
Қир. — Қирғиз тили.
Қоз. — Қозоқ тили.

1

Туркм. — Туркман тили.
Турк. — Турк тили.
Ад. к. — «Аддий кишиләр». *Б. ила х.* — «Бой ила хизматчи». *Б. к.* — «Бўрондан кучли». *Меҳр. ч.* — «Меҳробдан чаён». *О. в. ш.* — «Олтин водийдан шабадалар». *Опа-синг.* — «Опа-сингиллар». *Оқс. шал.* — «Оқсой шалолалари». *Ф. т. о.* — «Фарғона тонг отгунча». *Чин м.* — «Чин муҳаббат». *Шин. йил.* — «Шинелли йиллар». *Ўзб. х. қўш.* — «Ўзбек халқ қўшиқлари». *Ўт. кун* — «Ўтган кунлар». *Қ. Ўзб.* — «Қизил Ўзбекистон». *Қуёш қ.* — «Қуёш қораймас». *Қ. қ.* — «Қутлуғ қон». *Қўш. чир.* — «Қўшчинор чироқлари». *Қорқ. қ.* — «Қорақалпоқ қиссаси». *Май. иш.* — «Майсаранинг иши». *С. Ўзб.* — «Совет Ўзбекистони». *Чочэк.* — «Ўйгур чөчөклири». *Қыз. қ.* — «Қызлар қосығы». *Тош. ҳақ.* — «Тошкент ҳақиқати». *К. Т.* — «Коммунизм туғи».

КИРИШ

Туркология тилшунослиги ўз ичига жуда кўп масалаларни олади. Бу масалалар, проблемалар ўз изловчиси, тадқиқотчиси кутмоқда. Жумладан, туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари ва яқинлик номлари бўлиб, ўзбек ва уйғур (ўзбек ва уйғур тили бир-бирига қанчалик яқин бўлмасин, бу икки миллат тилида бошқа масалалар билан бир қаторда, биз текширмоқчи бўлган масалада ҳам бир-биридан фарқ қиладиган ва кўп томондан бир-бирига ўхшашлик, яқинлик ва бир хиллик хусусиятлари ҳам мавжуд) тилларида бу соҳада ҳали биронта жиддийроқ иш қилингани йўқ. Ваҳолонки, терминларнинг бу группаси тил асосий луғат фондининг энг қадимги белгиларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, Ф. Энгельс ўзининг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» деган гениал асарида оила формаларининг у ёки бу шаклидаги қариндошлик терминларининг аҳамияти тўғрисида: «ота, ўғил ва қиз, ака-ука, опа-сингил деган номлар фақат фахрий, жуда жиддий, ўзаро мажбуриятлар билан боғлиқ ва бу мажбуриятларнинг мажмуаси мазкур халқларнинг ижтимоий тузумининг муҳим қисмини ташкил этади»¹, деб ёзган эди. Бу насабдошлик терминлари системасининг жуда узоқ вақтларгача ўзгармасдан қолишини ҳам кўрсатиб ўтади.

Славян, ҳинд-европа тилларидаги қавм-қариндошлик терминларини тилшунослик нуқтаи назаридан текшириш ишлари ўтган асрнинг ўрталарида бошланди ва бу соҳада дастлабки қадамлар қўйилди². Совет даврида ҳам рус ва славян тиллари бўйича баъзи ишлар қилинди³.

¹ Ф. Энгельс, Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Тошкент, Ўздавнашр, 1956, 30-бет.

² П. Лавровский, Коренное значение в названиях родства у славян, Зап. ИАН, т. XII, № 2, СПб., 1867 (Приложение).

³ О. Н. Трубачев, История славянских терминов родства, М., АН СССР, 1959.

Туркий тиллар бўйича қилинган дастлабки ишлар туркий тиллар группасига кирувчи бирор халқнинг тарихини унинг этнографик хусусиятларини текшириш билан боғлаб, қавм-қариндошлик терминлари устида йўл-йўлакай тўхтаб ўтилган, холос⁴.

Туркологияда қавм-қариндошлик терминларини тилшунослик нуқтаи назаридан текшириш ишлари эндигина бошланган бўлиб, бир тилнинг қавм-қариндошлик терминларини, баъзи ишларда эса туркий тилларнинг кўпчилигини бир-бирига қиёс қилиш йўли билан текшириб чиққанлар⁵.

Ўзбек тилшунослигида бу масала тўғрисида қисман гапирилади. Лекин қавм-қариндошликни англатувчи *ота, она, бола, ўғил, қиз, набира* каби қон-қариндошлик терминларигина лексикология тарихи билан боғлаб текширилади ва мисол тариқасида кўрсатиб ўтилади⁶ ёки ўзбек тили ва унинг шеваларидаги қавм-қариндошлик терминларини текшириш, жиддий илмий иш олиб бориш кераклиги, унинг тилшуносликдаги аҳамияти тўғрисида тўхтаб ўтилади⁷.

Ўзбек тилшунослигида кейинги вақтларда яратилган ил

⁴ Н. П. Дыренкова, Брак, термины родства и психические запреты у киргизов, сб. Этнографических материалов, под ред. проф. Бого-раза-тана, № 2, Л., 1927, стр. 7—25; К. Л. Задыхина, Узбеки дельты Аму-Дарьи, см. труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, под общей ред. проф. С. П. Толстова, т. I, М., 1952, стр. 421—426, приложение; А. Бернштам, Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков, М.—Л., 1946; Ю. А. Шиббаева, Система родства у хакасов, Учен. зап. Тадж. гос. ун-та, т. II, Серия гуманитарных наук, 1954; А. П. Дульзон, Термины родства и свойства в языках Нарымского края и Причулымья, Учен. зап., Томский гос. пед. ин-т, т. XI, стр. 59—94, Томск, 1954; Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан, труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Новая серия, т. XXXVII, под ред. С. М. Абрамзон, М., 1958, стр. 226; Джумангулов, Семья и брак у киргизов Чуйской долины, Фрунзе, Изд-во АН КирССР, 1960.

⁵ Ц. Д. Номинханов, Термины родства в тюрко-монгольских языках, Вопросы истории и диалектологии казахского языка, вып. I, Алма-Ата, 1958, стр. 42—43; Х. Г. Юсупов, Термины родства в башкирском языке, Вопросы башкирской филологии, М., Изд-во АН СССР, 1959, стр. 126—135; Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, см. Историческое развитие лексики тюркских языков, М., Изд-во АН СССР, 1961; С. А. Бурияшева, Некоторые вопросы лексики татарского языка, см. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, IV, лексика, М., 1962.

⁶ С. М. Муталлибов, Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959, 140-бет.

⁷ Ш. Шобдурахмонов, Ўзбек шеваларининг лексик составини ўрганиш масалалари ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», № 2, 1958, 29—30-бетлар.

мий ишлардан бири Б. Ўринбоевнинг⁸ қавм-қариндошлик терминларининг бир томонлама хусусиятини, яъни ундов, мурожаат англатувчи сўзлар қаторидаги формасинигина текширишга бағишланган асаридир. Албатта, бу ҳам ўзбек тилидаги қариндошлик терминлари учун жуда оз материал беради. Ўзбек тили тарихига оид 1913 йилда чиққан „Биринчи муаллим“ (برنجی معلم)⁹ китобининг 23—24-бетларида эса қариндошларнинг умумий рўйхати берилган.

Уйғур тилшунослигида эса бу соҳада ҳали ҳеч қандай иш қилингани йўқ. Фақат туркологик ишларда уйғур тили учун келтирилган мисолларнигина учратиш мумкин. Албатта, бу ишларда келтирилган мисоллар уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг ҳозирги аҳволини тўлиқ ифодалаб бера олмайди.

Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари тўғрисида Л. А. Покровская, Х. Г. Юсупов ва С. А. Бурнашева томонидан ёзилган мақолаларнигина кўрсатиш мумкин. Бу асарлар туркий тиллардаги қавм-қариндошлик терминларини маъно жиҳатидан текширишда кўлгана ижобий томонларга эга бўлса ҳам, лекин ўзбек ва уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг ҳозирги аҳволига унчалик тўғри келмайди. Чунки ҳозирги ўзбек ва уйғур тиллари материалларида қавм-қариндошлик терминлари жуда кўп бўлиб, уларнинг ишлатилиш доираси, лексик, морфологик маънолари ҳам хилма-хилдир. Л. А. Покровская ўз ишида конкрет бир туркий тилни асос қилиб олиб текширмайди, шунинг учун ҳам бу иш умумий туркологик характерга эга. Х. Г. Юсупов эса ҳозирги замон бошқирд тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг кўриниши, уларнинг диалектал хусусиятларини таърифлаб берган. Худди шу сингари С. А. Бурнашева ҳам татар тилидаги қавм-қариндошлик терминларини таърифлаш ва қисман бошқа туркий тиллардаги терминларга йўл-йўлакай характеристика бериб ўтиш билан чегараланади.

Маълумки, ҳар қандай терминлар, шу жумладан, қавм-қариндошлик терминлари ҳам қанчалик турғун бўлмасин, замон ўтиши, жамиятнинг ўзгариши, оила, никоҳ формаларининг янги шакллари ва улар ўртасидаги муносабатларнинг ўзгариши билан ишлатилиб келинаётган қавм-қариндошлик термин-

⁸ Б. Уринбаев, Категория вокативности в современном узбекском языке, Автореферат канд. дисс., Самарканд, 1964.

⁹ برنجی معلم, 1913, 23—24-бетлар.

ларининг маъно доираси ҳам кенгайди, янги турлари пайдо бўлади.

Ўзбек ва уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминлари бирдан пайдо бўлган эмас, албатта. У ўзига хос тарихий босқичларни босиб ўтиб, ҳозирги аҳволига келган. Ҳозирги тилда қўлланилаётган ҳар бир термин пайдо бўлган вақти жиҳатидан ҳам, турли функцияларда қўлланилиши ва ҳар хил ўзгариш ҳамда янгиликларни қабул қилиш жиҳатидан ҳам ўзига хос тарихга эгадир.

Ўзбек ва уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминлари ҳозирги ҳолга келгунча кўп даврларни ва турли босқичларни бошидан кечирди. Замонларнинг ўтиши, ўзбек ва уйғур халқи ҳаётида юз берган зўр иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар бу тилларнинг луғат составини ҳам ўзгартирди, кўпгина қавм-қариндошлик терминлари эскириб, истеъмождан чиқди, бир туркум терминларнинг маъно доиралари кенгайди ва ўзгаришларга учради.

Маълумки, ўзбек ва уйғур халқи ўзининг тарихий тараққиётни жараёнида турли системадаги тилларда гапирувчи кўпгина халқлар билан бирга ҳаёт кечирди, аралашди. Шунинг натижасида ўзбек ва уйғур тили мураккаб шароитда шаклланди ва унинг луғат состави, шу жумладан, қавм-қариндошлик терминлари ҳам бошқа тилларнинг лексик элементларини — терминларини ўз ичига олган ҳолда ривожланди. Аммо бунга қарамасдан, ўзбек ва уйғур тилининг асосий қавм-қариндошлик терминлари сақланиб қолди ва маъно доирасини кенгайтди.

Қавм-қариндошлик терминлари ва номларини тилшунослик нуқтаи назаридан асосан икки йўл билан: 1) терминлар ва номларнинг келиб чиқиши ва тараққиёти; 2) терминлар ва номларнинг ҳозирги аҳволи, кўриниши, лексик, грамматик хусусиятлари ва уларнинг маъно доиралари нуқтаи назаридан текшириш мумкин. Бундай текширишларнинг биринчиси жуда мураккаб бўлиб, тарихчилар, этнографлар ва тилчиларнинг ҳамкорликда иш олиб боришларини талаб қилади.

Биз мана шу кейингиси устида иш олиб бормоқчимиз, яъни ҳозирги замон ўзбек, уйғур ва бошқа туркий тиллар материаллари асосида қавм-қариндошлик терминларининг бугунги аҳволини, унинг лексик, грамматик хусусиятларини, маъно доираларини ёритиб бермоқчимиз.

Ҳозирги замон ўзбек ва уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминлари ўзларининг келиб чиқиши ва маъносига кўра асосан учта катта гурпуага бўлинади:

1. Қон-қариндошлик терминлари.

II. Никоҳдан кейин пайдо бўлган қариндошлик терминлари.

III. Яқинлик номлари.

I. Қон-қариндошлик терминларига ўзбек ва уйғур тилида, шунингдек, бошқа туркий тилларда, *она, ота, ака, тоға, хола, бува (бобо), буви, амма, набира* каби маъноларни ифодаловчи терминлар киради.

II. Никоҳдан кейин пайдо бўлган қариндошлик терминларини *эр; хотин, куёв, келин, почча, божа, овсин, қайин она, қайин ота, қуда, қуда хола, қуда бува; ўғай ота, ўғай она, ўғай бола* сингари терминлар ташкил этади.

III. Яқинлик номлари деб аталган бу группа асосан ўзбек, уйғур тилига хос бўлиб, бу термин юқоридаги икки группа терминлардан бутунлай фарқ қилади, яъни бу *тутинган* сўзи билан — *тутинган ота (+м); тутинган она (+м); тутинган ўғли (+м);* сингари ифодаланган терминлар киради.

Терминларнинг биринчи группаси ўз навбатида ўз группасидаги терминлар билан бирга — *ота-она, ота-бобо, тоға-жиян, она-сингил, ака-ука, амма-хола* каби формаларда жуфтлашиб, кўплик ва жамлаш маъноларини ифода қилади. Шунингдек, бошқа сўз туркумлари билан — *катта буви, ўғай она, қайин ота* сингари янги қавм-қариндошлик терминлари ва ҳар хил аффикслар олиб *оталик, энага* каби янги маъноли сўзларнинг ясалишида асосий манба бўла олади.

Туркий тиллардаги, шу жумладан, ўзбек ва уйғур тилидаги қавм-қариндошлик терминларини ифодаланишига кўра иккига бўлиш мумкин:

I. Оддий (туб) сўз билан ифодаланган терминлар — *она, бола, қиз, ака, она, жиян, тоға, невара, бобо, буви* ва б.

II Қўшма сўз билан ифодаланган терминлар — *аммавачча, қайин она, қайин эгачи, катта бува; ўғай она, ўғай ўғил, қуда хола* сингари терминларни киритиш мумкин.

Бу ерда ишлатилган қавм-қариндошлик ва қон-қариндошлик терминлари деб аталган ибора устида автор тубандаги тушунтиришни эслатиб ўтади: Қавм-қариндошлик деганда юқорида келтирилган уч группа терминларни тушуниш зарур. Бу рус тилидаги «термины родства» маъносини ифодалайди, яъни умум маънога эга. Иккинчи қон-қариндошлик термини эса рус тилидаги «термины родства по крови» маъносида юритилади. Бу умумийликдан кўра, маълум бир группа терминларни ўз ичига олади.

1. ҚОН-ҚАРИНДОШЛИК ТЕРМИНЛАРИ

Она

Она сўзи қон-қариндошлик термини сифатида ҳозирги замон туркий тилларнинг деярли ҳаммасида ва бизнинг текшириш объектими бўлган ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, туркман ва қорақалпоқ тилларида шу тилларнинг фонетик хусусиятларига мослашган ва уни акс эттирган ҳолда мавжуддир.

Ана (уйғур); *ана, ене* (қозоқ, қорақалпоқ); *эне* (қирғиз, туркман тилида); *она* (ўзбек) каби фонетик вариантлари адабий тил нормасига қабул қилингандир.

Она, ана, эне, ене сўзи қадимий сўзлардан бўлиб, ёзма ёдгорликларда: *ана* — мать (М., 405); [آنا] — *она* (МКд., т. 1, 119); XII-XIII аср тафсирида *ана* — мать (Бор. Т, 51); ўрта аср ўзбек ва уйғур классик адабиётларида эса *ана* (Бобир); *ана* (Шайбоний) вариантлари ишлатилган.

Она сўзи кейинги давр асарларида ва туркий тилларнинг луғатларида хилма-хил фонетик вариантларда келганлиги кўрсатилади. В. В. Радлов ўзининг машҳур тўрт томлик луғатида *она* сўзини бутун бир туркий тилларда ва шева-лардаги кўринишларини қайд қилиб ўтади: „*ана* [Tub., Seb., Bar., Kas., Kem., Ком. آنا (Dsch. От) آنا (osm)]; мать (РСл 1, 226—227). Яна шу луғатда *ана* сўзининг бошқа фонетик варианты ҳам берилди: *ānā* (Alt., Tel., Sshor., Leb.) мать; *enā* (kir., sag., ktsch)—мать; *ānā* (Alt.)—мать, старуха, женщина; *enāi* (Sag., koib.)—старуха, супруга, жена“ (РСл, 1, 730). Л. З. Будагов луғатида эса *она* сўзи آنا (тур.); آينا (баш); آيناي (тоб.)—мать, самка; آنا (тоб.) тетка как прозвище (БСл, 1, 96) каби форма ва маъноларда келганлиги кўрсатилган. Шундай қилиб, *она* сўзи ҳозирги замон туркий тилларда юқоридаги асарларда қайд қилинган ё у, ё бу формадаги вариантлари қабул қилинган. *Она* сўзи ўзбек тилида *она* ва *эна*; қозоқ, қорақалпоқ тилида *эна* ва *ене* вариантлари мавжуд бўлиб, туркман, қирғиз, уйғур тилларида эса юқорида кўриб ўтилганидек, биргина варианты *эна* қолгандир.

Ўзбек тилида кенг қўлланиладиган *она* варианты адабий тил учун хизмат қилгани ҳолда, унинг *энә* (хоразм); *ана* (туркистон); *энә* (бухоро); *енә* (андижон); *эна* (наманган) каби фонетик вариантлари эса ўзбек тили шеваларида *она*, *буви* маъноларида ишлатилади¹⁰.

¹⁰ Ўзбек диалектологиясида қабул қилинган транскрипция бўйича беришга ҳаракат қилдик.

Лекин шунга қарамасдан, ўзбек тили шева ва диалектларида *аба, ача, эба, эйе, эна, она, бува, бувъ*—маъ, мама; *енэ*—мать¹¹ сўзларининг она маъносини англатиши қайд қилинади. Бу ерда икки нарсани аниқлаб олиш зарур: 1) ўзбек тилида ва биз текшираётган туркий тилларда рус тилидаги «мать» ва «мама» терминлари сингари бу терминлар бир-бирлари билан баъзида аралаштириб юборилади. Шунинг учун ҳам, биз туркий тиллардаги *она, ене, эне* терминларини рус тилидаги «мать» маъносида; 2) ўзбек тилидаги *ойи, аба, апа, буви, ача, ая*; уйғур тилидаги *апа, ача*; қирғиз тилидаги *чече*; қозоқ тилидаги *шеше*; туркман тилидаги *эже*; қорақалпоқ тилидаги *апа* терминларини рус тилидаги «мама» маъносида текшириб чиқишни ва уларнинг бир-биридан фарқини кўрсатиб беришни лозим топдик.

Она сўзининг лексик-грамматик маънолари

1) *она* сўзи туркий тилларда қон-қариндошлик термини сифатида бола туғиб, катта қилган, тарбиялаган ўз боласи бор ёки бирор шахснинг боласини боқиб, асраб олган аёлга нисбатан берилган ва уни аниқловчи терминдир.

Ўзб:

*Онаману — онаман,
Болам учун ёнаман.
Болам тинчликда ўсса,
Орзуларга қонаман* (Ўзб. х. қўш.).

Ёки:

*Йироқ экан даласи
Уйнаб келар боласи,
Ишлаб турса онаси,
Боқиб берар ясласи* (Ўзб. х. қўш.).

Қоз:

*Мен ес билгенде ол сегіз
баланың анасы болған кісі еди*
(Қаз. тілі, сөз).

2) аёлнинг ўзи туғиб ўстирган ёки асраб олган фарзандлари (ўғил ёки қиз) томонидан ана шу *она* сўзи билан шу аёл шахсини бошқа қариндошлардан фарқ қилади.

Ўзб: *Йўқ! Бу ўз онаси эмас, қўшни хотин Ҳалима хола эди.*

— *Ие, Мираҳмадмисан?— хола қучоқ очди унга.*

¹¹ А. К. Боровков, Узбекские говоры Наманганской области, Научные труды ТашГУ, вып. 211, Языкознание, Ташкент, 1963, стр. 29.

— Хола, она м қаерга кетганлар?— сўради болалардек соддалик билан Мираҳмад.

— Онам қаердалар?— деб сўрай олди холос.

— Она м касалхонадами? (Тош. ҳақ.).

Уйғ: — Ана, мән туруп сиңлимниң гепини қилип кәттили-
ғу,— дәветип, йәргә қараванту (Чөчәк).

Ўзбек классик адабиётларида ҳам худди шу маънода кел-
ганлигини кўриш мумкин:

Қиз: «а н о»,— деб чекибон — вовайлоҳ,

а н о: «қиз»,— деб қилибон нолаю оҳ

(Шайбоний).

Туркм: *Оглум, энең иккимизе китап оқап берер ялы, се-
ни молла бермекчи* (Туркм. дил. сөз.). Туркман тилидаги бу
эне ўзбек тилидаги она маъносида камроқ ишлатилиб, асосан
эже термини ишлатилади. Туркман тили изоҳли луғатида:
эне — 1) *каканың эжеси*; 2) *чаганың эжеси* — деб таърифла-
нади.

Қоз: *Ананың көңілі балада, баланың көңілі далада.*

(Қаз. тили. сөз.).

Бир енеден екі едік,

Екеуіміз жүргенде,

Бир-бірімізге ес едік

Ене көрген тон пішер (Қаз. тили. сөз.).

Бундан ташқари, қозоқ тилида юқоридаги *эне* варианты
бўлиб, бу ҳам худди шу *ана* маъносида ишлатилиши билан
бирга эр ва хотиннинг оналари, яъни қайин оналари маъноси-
ни ҳам ифодалаб келади. Қорақалпоқ тилидаги *эне* эса «Қо-
рақалпоқча-русча луғат»да унинг биринчи маъноси қайинона
эканлиги қайд қилинади (Кк.-р. сл.). *Ана* варианты эса ўзбек
ва бошқа туркий тиллардаги она маъносинигина ифодалайди.
Демак, қозоқ, қорақалпоқ тилларидаги *ана, эне* вариантлари-
нинг маъно доиралари анча чегаралангандир. Худди шундай
хусусият ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлиб, унинг фонетик ва-
риант *эна* (шеваларда) *буви* — онасининг ёки отасининг
онаси маъносини, худди шунингдек, адабий тилдаги *она* маъ-
носини ҳам ифодалаб келади.

Уғил ва қиз фарзандлар ўзларини туғиб ўстирган аёл
шахсга нисбатан юқоридаги она терминидан ташқари биз кў-
раётган туркий тилларда — *ойи, ая, ача, буви, аба* (ўзб.);
апа, шеше (қоз.); *эже* (туркм.); *апа, ача* (уйғ.); *апа, чече*
(қирғ.) терминларини ҳам ишлатадилар.

Бу терминларнинг маъно доиралари *она* терминининг маъно доирасига нисбатан анча чегаралангандир. Уларнинг генезиси тўғрисида тубандаги фикрни айтиш мумкин:

1. *ана*, *аба* вариантларининг генезиси эса бир-бири билан боғлиқдир. Чунки туркий тилларнинг кўпчилигида, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида *n* товушининг *b* га ва *n* нинг *b* товушига алмашилиш ҳодисаси мавжуддир. Шунинг учун ҳам, шеваларда *аба* (*она*) термини билан бирга унинг фонетик вариантлари у ёки бу шевада тор маънода мустақкамланиб қолгандир.

2. Қадимги туркий ёзма ёдгорликларда *āci*, *āci*, *ič* (М., 363) каби учта фонетик вариант маълум бўлиб, унинг асосий маъноси — *старший родственник (дядя, брат)*, *старая женщина* эканлиги кўрсатилади. Бу термин ўша давр тилида кенг, умум маънода ишлатилган бўлса, ҳозирги замон туркий тилларнинг кўпчилигида маълум бир фонетик ўзгаришлар билан тор маънода қўлланилади, ўзбек тилида: *ача* — она, буви, катта буви; уйғур тилида: *ача* — она, опа. Бошқа туркий тилларда ҳам бу терминнинг у ёки бу фонетик варианты мавжуд бўлиб, улар ҳам конкрет бир маъно англатувчи термин сифатида ишлатилмоқда; тува тилида *ача* варианты *ота* маъносида бўлса, хакас тилидаги *иче* эса *она* маъносида қўлланилади.

Бундан ташқари, хакас тилида *ача* варианты *ака*, *амаки* маъносида; *ачы* фонетик варианты эса ота томонидан бўлган *жиян* маъноларини ифодалайди.

Олтой тилида *эдъе* термини бўлиб, бу термин: 1) хола, амма; 2) опа маъноларида ишлатилади. Шу олтой тилидаги *эдъе* терминига фонетик жиҳатдан яқинроқ бўлган ёқут тилидаги *эдъий* термини эса хола, амма, опа, овсин маъноларни ифодалаб келади. Бу ердаги *дъ* бошқа туркий тилларда, маълум позицияда *й* товушига тўғри келади¹². Демак, *эдъе||эдъий—эйи* формасидир. Бундан эса ўзбек тилидаги *ойи*, *ая* (*айа*) термини ҳам тараққий қилиб чиққан деб фараз қилиш мумкин.

3. Қирғиз тилидаги *чече*, қозоқ, қорақалпоқ тилларидаги *шеше* терминлари ҳам асосан *āci*, *āci*, *ič* терминларининг кейинги даврларда, шу тилларнинг фонетик қонунлари асосида шаклланган фонетик вариантлари деб қарашга тўғри келади. Бу тиллардаги терминларнинг биринчи ундош товушлари *ч* ва *ш* эса қўшимча равишда орттирилган товушлардир. Бундай товуш орттириш ҳодисаси туркий тилларнинг деярли кўпчилигида мавжуддир. Шундай қилиб, бу юқоридаги фонетик

¹² Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, См. кн. Историческое развитие лексики тюркских языков, М., Изд-во АН СССР, 1961, стр. 29.

вариантлар, айниқса, ўзбек, уйғур тилида *она* термини *ая, ойи* (ўзб); *апа, ача* (уйғ). терминлари билан барабар тенг маънода ишлатила беради. Масалан, ўзбек тилида: *Уйга келсам ая м кутиб ўлтирган эканлар.*

— *Яхши келиб қолдинг, Мақсуд, тезроқ чойингни ичиб ол, бир жойга бориб келамиз,— дедилар.*

— *Қаерга, ойи?*

— *Ая, айта қолинг, қаерга борамиз?— деб яна ялиндим. Ая м индамадилар (Қ. Ўзб.).*

Ёки: *Унинг қораси йўқолгандан кейин она м ва опам қотиб-қотиб, тоғадан роса кулишади (Ойбек, Болалик). Ойи м билан опам дарров ўринларидан туриб салом берадилар (Ойбек, Болалик).*

Уйғ:

— *Женим ана,— дэп ахири сөз башлиди —*

Ейтқан сөзлириңниң һәммисини уқтум.

Дадамға ейт, апа алдирмисун (Босақов,

Қайнам).

Қорақалпоқ тилида эса *она* маъносида *апа* ва *шеше* терминлари ҳам ишлатилади: *Сапарбай менен Тазагулдинг арасында балып откен бул созлерден, онинг аке-шешесининг хабары болмады (Нажимов, Қыз. қ.). Апам барғой... Кишкене болсада сегиз жасар сиңлим апам а жәрдемлесип турады? («Әмударья», 27-бет).*

3) *она* қон-қариндошлик термини сифатида туркий тилларда умум маънога эга бўлиб, ўзбек тилида умум диалектал термин ҳамдир. Унинг маъноси, фонетик вариантларидан қатъий назар, адабий тилдаги *она* маъносини ифодалайди.

4) *она* термини бирор бегона ўрта ёшлардаги аёл кишига (шахсга) нисбатан мурожаат қилиш учун қўлланилади.

Ўзб: — *Қаердан келдингиз, она?— деди Йўлчи.*

Қампир кичкина самоварга олов солиб, йигит ёнига қайтди-да, эркакча овоз билан... (Ойбек, Қ. қ.). Элмурод кампирнинг самимий муомаласини кўриб:

— *Саломат бўлинг, она жон!— деди.*

Бизнинг она миз бўладилар, — деди Абдурасул (П. Турсун, Уқитувчи).

Уйғ: — *Апа, бу бала бир өлүмдин қутулди.*

— *Раst, ана. Рәһимжан көрмигәндә, мурдамни қирғақтин тапаттила (Тохтамов, Ад. к.).*

Бошқа туркий тилларда ҳам худди шу сингари бўлиб, туркман тилида эса *эне, эже* терминлари билан мурожаат қилинади.

Ўзбек тилида бундай шахсларга нисбатан бегона кишилар томонидан мурожаат формаси учун *ая* термини ҳам ишлатилади. Лекин *она* билан *ая* терминларининг ишлатилиш ўринлари бир-биридан, асосан, шу мурожаат қилинувчи шахснинг ёш жиҳатидан бўлган фарқларига қараб қўлланилади. *Она*, албатта, 50 ёшлардан ошган шахс бўлиши шарт. *Ая* эса у шахснинг 50 ёшгача ёки ҳали ўзининг ташқи кўринишида қариллик аломатлари сезилмаган аёлга нисбатан қўлланилади.

Ўзб.— *Кўча эшиги очилди. Эшикдан кирганинг қадам шарпаси уй ёнида жим бўлди. Аёл ўзини панага олиб чақирди:*

— *Ая!* (П. Турсун, Ўқитувчи).

Қоз.— *Ой ш е ш е! Сизди қалай десеңиз де риза қыламын, маған әкеп бер,— дейди* (Қаз. тили. сөз.).

Ўзбек тилидаги бу *ая* термини она маъносидан ташқари (*ая* терминини ишлатувчи шеваларда) тарбия муассасаларида — мактабларда, боқча ва яслиларда, болаларнинг ўз тарбиячисига, ўқитувчисига нисбатан мурожаат қилиши учун ҳам қўлланилади. Булардан ташқари, ўз қариндошларига нисбатан ўзидан кичик шахсларнинг мурожаатида ишлатилади.

5) *она*, *ая* терминлари аёл шахс отларидан кейин келиб, мурожаат ва у шахсни ҳурматлаш оттенкасини кучайтириб келади.

Масалан, ўзбек тилида: *Жамила Ҳожи она га: Она ж он! Бой ота бир ойдан бери, сени оламан, деб ҳол-жонимга қўймайди* (Ҳ а м з а, Б. и. х.). *Раъно Хадича ая чиқарган гўшкуйди билан бир коса қаймоқни столга келтириб, акаси атрофида пилдираб юрган, хатда ўз номи чиқишини ошиқиб кутаётган эди* (Ҳ. Назир, Сўнмас чақмоқлар).

Ўйғ.— *Зулэйхан ана, сиз бу утуқларга қандақ йетиштиңиз?* (К. Т.)

Пәқәт Зулэйхан ана өз сийирлиридин яздикидәкла сүт сегизалмақта еди (К. Т.).

Туркм.— *Аннабат эже* (Туркм. дил. сөз).

Шу билан бирга, ўзбек ва уйғур тилида *она* терминининг синоними сифатида араб тилидаги *والده* — *волида*¹³, форс-тожик тилидаги *مادر* — *модар* терминлари кенг маънода

¹³ «Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат», Топкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1953.

ишлатилганлиги кўринади. *Модар* термини ўрта аср ўзбек ва уйғур классик адабиётларида ишлатилган бўлса, *волида* термини эса ўзбек тилида бугунги ёзма адабиётларда тез-тез учраб туради. Уйғур тилида эса бу *волида* термини архаик, истеъмолдан чиқиб кетган термин ҳисобланиб, ҳозирги адабий тилда асосан учрамайди.

Волида сўзи қон-қариндошлик термини сифатида ҳозирги замон туркий тиллардан озарбайжон ва турк адабий тилларида кенг тарқалган бўлиб, озарбайжон тилида *валидејн* — *ота-она*; *валидејн шурасы* — *ота-оналар совети* (Аз.-р. сл., 1962); турк тилида *valide*—*она*; *valideyn*—*ота-она* (Турк.-р. сл., 1945) маъноларида ишлатилади.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам юқорида айтганимиздек, *она* терминининг синоними сифатида ишлатилиб, онани улуғлаш, уни юқори даражага кўтариш, улуғ инсон, сиймо сифатида тасвирлаш жараёнида *волида* термини *она* термини билан баробар ишлатилади: *Меҳригиё волидам мени ардоқлаб ўстирди* (Қ. Ўзб.). *Меҳрибон волидалар ҳаётининг завқ-шавқини, гўзаллиги ва лаззатини ўз жигаргўшаларида кўришади* (С. Ўзб.). *Волидамиз ачалари билан шовла еб ётибдилар* (Муштум, № 2, 1957). *Иккинчи қиз менинги волидам қутлуқ Нигорхоним эди* (Бобир).

Шундай қилиб, *она* термини умум туркий ва умум диалектал сўз бўлиб, унинг маъно доираси синонимларига, диалектлардаги ёки адабий тилидаги «мама» маъносини ифодаловчи вариантларига нисбатан жуда ҳам кенгдир. Бу *она* термини ёрдамида туркий тилларда тўғридан-тўғри қони қўшилмаган баъзи қариндошлик ва яқинлик номларини, янги маънодаги бошқа сўз туркумларини ясаш мумкин:

қайин она (ўзб.); *қейнана* (уйғ.); *қайын ене* (қоз. ққ.); *қайын эне* (қир.); *гайын эне* (туркм.); *ўғай она* (ўзб.); *өгэй ана* (уйғ.); *өгей ана* (қоз. ққ.); *өгэй эне* (қир.); *өвей эне* (туркм.); *она-бола* (ўзб.); *ана-бала* (уйғ.). Ёки: *она тили* (ўзб.); *ана тили* (уйғ.); *ана тілі* (қоз.); *она-Ватан* (ўзб.); *ана-Ватэн* (уйғ.); *она қалби* (ўзб.); *ана қэлби* (уйғ.) ва бошқалар. Бу каби хусусиятлар *ойи, апа, ача, буви, ая, чече, эже* терминларида кўринмайди. Л. А. Покровскаянинг уйғур тили учун келтирган *қейинапа*¹⁴ мисоли уйғур адабий тили учун хос эмас. Лекин жонли сўзлашув тилида *өгэй апам* (уйғ.) деб бирор шахсга тушунтириш вақтидагина ишлатилади.

¹⁴ Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, стр. 69.

Булардан ташқари, *она* сўзи қон-қариндошлик термини маъносидан бошқа, тубандаги ҳолатларда ишлатилади:

I. *Она* сўзи, айниқса, ўзбек ва уйғур тилида топонимика (шаҳар, қишлоқ, мамлакат) шунингдек, ишлаб чиқариш корхоналари билан бирга келиб, шу номларнинг ўзига қанчалик яқин, меҳрибон эканлигини, ўз онасидек тарбияловчи, вояга етказувчи сифатида уни ўзига яқин тутиш оттенкаларини бериш мақсадини ифодалаш учун қўшиб ишлатилади: *Қудрат (юрагини ушлаб, жим қолади). Эй менинг шоввоз юрагим, санчма! Ун йил соғинтирган она қишлоғимга етказдинг, миннатдорман* (Н. Сафаров, Чин. м.). *Республикамиз меҳнаткашлари кун кеча Ватанимизнинг она шаҳри Москвадан яна бир хуш хабар эшитдилар* (Қ. Ўзб.). *Она — сувнинг меҳр ва шафқатидан тўла баҳраманд бўлайлик* (Қ. Ўзб.). Худди шу асосда тарихан олтой тилларидаги *ене* сўзи сай (дарё) сўзига қўшилиб Сибирдаги Енисей дарёсининг номи ифодалангандир.

*Экувчи, тўқувчи ҳам тикувчимиз
Минг турли мата она текстиль.
Жаҳоннинг ярмини кийдирувчи биз,
Муқаддас касбининг зўр қадрини бил!*
(Ғ. Фулом).

II. *Она* сўзи уй ҳайвонлари ва умуман, ҳайвонлар, паррандаларнинг баъзи турларига боласи бор, урғочи жинсдаги турларига нисбатан ҳам қўшилиб келиб у ҳайвон ёки паррандани аниқлаб, таъкидлаб келади:

Ўзб: *Синчиклаб қарадим. Она айиқ. Лекин у айиқчанинг нола чекишига парво ҳам қилмайди* (Тош. ҳақ.) *Она сигир ғунажинни молхонага олиб кетди* (Муштум).

Уйғ: *Қурғуй ана кәптәрни бир тепип, мәйип қипту. Кәптәр моллақ етип, йәргә чүшүпту.* (Чөчәк): ...*Бир чағда бир ана лачин дәррияға чүшүп су ичиватса, келә жутувалту* (Й. Мухлисов, Садир палван). Шу асосда *она ғоз, она мушук, она ўрдак, она йўлбарс* каби ифодалаб келади. Бундай хусусият туркий тилларнинг луғатларида ҳам *انا ماچى* (каз.) кошка; *انا قوزغون* — воронка; *انا قاز* — гусыня, кўплаб келтирилади.

III. *Она* сўзи ўсимликларнинг (мевали, декоратив, сабзавот экинлари ва гулли ўсимликлар) урчиш органи сифатида уни бошқа органларидан ажратиб кўрсатувчи термин сифатида *-лик* аффикси билан келади.

Ўзб: *Гулнинг қоқ ўртасида гул ўриндан юқорига кўтарилган оналик бор. Оналикнинг остки қисми кенгайиб тугунча ҳосил қилади. Оталик билан оналик гулнинг энг муҳим органларидир* (М. Бельская, Ботаника).

Бу юқорида кўрсатилган хусусиятлардан она сўзининг рус тилидаги «мама» маъносини ифодаловчи сўзларга нисбатан унинг маъно доираси ва ишлатилиш ўринлари қанчалик кенг ва сўз ясаш усуллари хилма-хил эканлигидан, шунингдек, она сўзи умум ва абстракт маъноларни ифодалаш хусусиятига эга эканлигидан хабар беради. Бу хусусиятлар *ая, ойи, ана, чече, эже, буви* сўзларида кўринмайди.

Туркий тиллардаги юқоридаги она (*ойи, ая, буви*); *ана, ана, ене, еже, шеше, чече, эне* терминлари ҳар хил аффиксларни олиб эмоциональ-экспрессив маъно оттенкаларига эга бўлади.

а) *-жон* аффикси ўзбек ва уйғур тилларида она (*ая, ойи, буви*); *ана, ана* терминларига қўшилиб келиб, асосан эркалатиш, эркалаш, мурожаат қилинувчига нисбатан ўзини яқин тутиш маъноларини ифодалайди.

*Ишни ҳар кун олиб ёнингга,
Зеҳн қўйиб кашта тикасан.
Энди билсам, она жонингга
Байрам куни совға этасан*

(И. Муслим, Сенинг совғанг).

Ойи жон, албатта, домланинг айтганларини олиб боришим керак, йўқса... (Ойбек, Болалик).

Ўзбек тилида бегона шахсга нисбатан ҳам мурожаат қилиш даврида, шу шахсни ўзига яқин тутиш, уни ҳурмат қилиш оттенкаларини ифодалайди. *Жамила Ҳожь онага: Она жон! Бой ота бир ойдан бери, сени оламан, деб ҳол-жонимга қўймайди* (Ҳамза, Б. ила х.).

Шунинг билан бирга, ўзбек тилида *-жон* аффиксини олган онажон, ойижон, аяжон терминлари юқоридаги оттенкаларидан ташқари кесатиш маъноларини ҳам билдиради:

Сидиқжоннинг рангги бўзариб кетди.

— *Она жон*,— деди титроқ босиб — *оғзингизга қараб гапиринг! Шу гапингизни биров эшитса айбдор бўласиз!* (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.). *Хонзода Гулбаҳорга: Ҳой, мени нега қарғайсан? Арпангни хом ўрдимми?*

Гулбаҳор: Сизни нега қарғай, ая жон (Ҳамза, Б. ила х.).

Ёки:— *Ўзи тўймаганнинг сарқити қорин оғритади, она-*

жон, сиздан ортдию бизга жир битдим!— деди (А. Қаҳ-
ҳор, Қўш. чир.).

Уйғур тилида эса эркалаш, эркалатиш, ялиниш оттенкаларини англатиш учун *-жан* аффикси одатда *ана, апа* терминларидан олдин келади. Уйғур тилида *-жан* аффиксидаги *a* регрессив ассимиляцияга учраган ҳолда *e* га ўзгаради, шунигдек, *-жан* аффикси кўпинча *l* шахс, бирлик, эгалик кўшимчаси *-им* ни олган ҳолда келади:

— *Мән һеч немә болмидим, женим апа. Мениңдин қайғу қилма* (Босақов, Қайнам).

— *Женим ана,— дәп ахири сөз башлиди.— Ейтқан сөзлириңниң һәммисини уқтум* (Босақов, Қайнам).

Ўзбек тилида ҳам уйғур тилидагидек *-жон* аффикси *она, ойи, ая* терминлари олдидан келган формалари ҳам бўлиб, бу вақтда унинг маъно оттенкаси—ялиниш, илтимос қилиш каби хусусиятларга эга бўлади. Худди шу маъно оттенкалари туркман тилида — *эне жан; эже жан* (Рус.-тр. сл.), озарбайжон тилида — *анағығаз* (Аз.-р. сл.). формаларида бериледи. Туркий тиллардаги *-га, -гә, -қа, -кә* аффикслари ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман ва бошқа туркий тиллардаги *она, эна, эже, шеше, эни, ана* терминларига қўшилиб келиб, бу ерда ҳам эркалатиш, ўзига яқин тутиш, мурожаат қилиш каби маъно оттенкаларини ифодалайди. Уйғур тилида *аника* — матушка (Уй.-р. сл.); *Сәнәм ағчи аникиси Гулниһал айимни эвәтип, ашугини чапарбаққа экәлдүрүш билән йәнә тепишиду* (К. Т.). Қирғиз тилида *энеке, апаке* — *мамочка* (Р.-кр. сл., 1957); Қирғиз тилида бу аффиксдан ташқари, лекин шу маънони ифодаловчи мураккаб аффикс *-кебай, -ке, -тай* ёки оддий *-тай* аффикси ҳам мавжуддирки, бу аффикснинг оддий формаси *-тай* қозоқ тилида ҳам бўлиб, бошқа туркий тилларда кўринмайди. *Энекебай, энекетай, апатай* — маменька (Р.-кр. сл., 1957; 1944);

Қозоқ тилида *апеке, шешеке* — мамаша; *апатай, маматай* — мамочка (Р.-каз. сл., 1954). Қозоқ тилидаги *энеке* формаси эса келини томонидан қайин онасига нисбатан ҳурмат қилиб унга мурожаат қилиш учун ишлатилади.

Ўзбек, туркман, олтой, бошқирд тилларидаги *-га, -гә, -қа, -кә* аффикслари билан келган *она, эне* терминлари эса юқоридаги маънолардан фарқ қилган ҳолда, бутунлай янги маъно оттенкаларини ифодалайди.

Ўзбек тилида *эна + га*, шеваларда — *әнәкә* (Ф. Абдуллаев, 23) доя маъносида, олтой тилида *эне + ке: 1)* доя; *2)* қари кампирларга мурожаат қилиш; бошқирд тилида *инә + ке* — доя; туркман тилида эса *эне + ке* бегона шахснинг

фарзандини тарбияловчи, унга қаровчи аёлнинг хусусиятини кўрсатади (Туркм. дил. сөз.).

Баъзи туркий тилларда мурожаат оттенкасини бериш учун она терминига *-й* аффикси қўшиб ишлатилади. Бошқирд тилида эса *-й*; татар тилида эса кичрайтиш, эркалатиш аффиксларидан кейин *-й* аффикси қўшилиб мурожаат оттенкаси англатилади: *-эни* → *эни + кә* → *энкә + й* = *энкәй*.

Бу юқорида келтирилган аффикс туркий тиллардаги энг қадимий аффикс бўлиб, туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида ҳам учрайди. Маҳмуд Кошғарийнинг луғатида у давр тилида юқоридаги эркалашни билдирувчи аффикс сифатида *-ки* форманти ишлатилганлиги кўринади. Бу формант ҳозирги замон ўзбек тилидаги *опоқи* сўзидагина сақланиб қолгандир. Бу сўз аслида *она* сўзи бўлиб, унга ҳурмат маъно оттенкасини бериш учун қўшилиб, ҳозирги замон ўзбек тилида (кўпинча Тошкентда) ўзидан катта, бегона аёлга, яқин қўшнига нисбатан опажон маъносида ишлатилади. Кейинги давр асарларида, Навоийнинг «Муҳокаматул луғатайн»¹⁵ асарида *-ка*, *-ға* вариантларида учрайди: *енка* ёки *енәкә* — *ена*, *айи*; *анаға* — отанинг юға-иниси (амаки); *итка* — оталиқ, тарбиячи, уй бошлиғи, ота.

Бундан ташқари, туркий тилларнинг луғатида *اناکا*, *اناکا* (дж); *اناکای* (каз); *آنکک* (дж) — *мать*, *матушка*; *абаккы* — *мамочка*, *маменька*; *ijäkki* — *матушка*, *хозяюшка*¹⁶ каби маъноларни ифодалаганлиги кўрсатилади. Шундай қилиб, бу аффикс ҳозирги замон туркий тилларида ҳар хил фонетик вариантлари билан қавм-қариндошлик терминларига қўшилиб келиб, баъзиларида (ўзбек, бошқирд, олтой ва б.) *она* сўзини бутунлай бошқа маъноли сўзга айлантирилса, иккинчи бир тилларда унга эмоционал-экспрессив маъно берилади.

Ўзбек тилида *-жон* аффиксини олган *она* термини аёлларнинг шахс оти ҳам бўлиб келади: *Жуманиёзова Онажон* — *Охунбобоев номли колхоз аъзоси*, *Хива райони* (Қ. Ўзб.).

б) *-хон* аффикси асосан ўзбек ва уйғур тилидаги *она* терминига қўшилиб келади. Бу вақтда унинг маъноси *-жон* аффикси билан келган *онажон* формасининг маъносига нисбатан ҳурматлаш, эркалаш оттенкаси кучлироқ ифодаланади.

Ўзб.:— *Домла отахонимиз эдилар, келинимиз бизга онахон бўладилар* (А. Қ а ҳ ҳ о р, Тўйда аза). *Ўзбек оймнинг*

¹⁵ Əli şer Navaij, Muhakamatul luqatajn, Taşkent, 1940, 72-бет.

¹⁶ Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1, СПб., 1869, стр. 96.

обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб, ўзларининг «онахонлари» деб билар эдилар (А. Қодирий, Ут. кун.).

Уйғур тилида эса *ана+хан+им* > *анахеним* формасида, I шахс, бирлик, эгалик аффикси билан бирга келади ва эркалатиш, эркаланиш оттенкасига эга бўлади;

в) *-гина (+м)* формасидаги аффикс (*-гина* аффикси одатда ўзбек тилида юклама¹⁷ бўлса ҳам, бу ерда юкламалик вазифасини бажармайди) ўзбек тилига хос бўлиб, *она, ойи, ая* терминларига қўшилиб келади ва асосан, ачиниш, раҳм қилиш, эркалатиш оттенкаларини беради:

— *Кийин, қизим, дарров кийин, онагинам, арава қараб турибди, жўнаймиз,— деди Райхонбиби ва қизини йиғлата-йиғлата кийинтиришга тутинди* (П. Турсун, Уқитувчи).

г) бундан ташқари, мураккаб аффикс *-жон+гина+м* билан ифодаланган *онажонгинам, ойижонгинам, аяжонгинам* формаси ҳам ўзбек тилига хос хусусият бўлиб, бундай ҳолатда онасини, аясини, ойсини ўзига жуда яқин тутиш, ҳурматлаш, ачиниш, раҳм қилиш каби маъно оттенкаларини ифодалайди:

— *Э, онажонгинам, қани энди сен ҳам шу ерда тирик бўлсанг-у, ўз ўғлингнинг қандай одам бўлганини кўрсанг...— деб хаёл қилди — Элмурод* (П. Турсун, Уқитувчи);

д) *-ий+зор* мураккаб аффикси ҳам ўзбек тилига хос аффикс бўлиб, *она* терминига қўшилиб келади ва онага нисбатан ҳурмат, унга ачиниш, бечора сингари маъно оттенкаларини беради:

— *Уртоқ Иванов ўзи бориб келди. Эшитибди-ю, дод солиб йиқилибди онайизор...* (Х. Фулом, Машъал).

*Онайизор рус тупроғин соғиниб бунда,
Юрт шарафи учун ширин жондан кечдингиз,
Россияга содиқман деб қасам ичдингиз,
Ва садоқат кўрсатдингиз ўла-ўлгунча*
(С. Акбарий).

Онайизор эмасми, устунни ушлаганча бир қўлидаги ёстиғини ҳам ташламай, боласининг товуши келаётган томонга термулиб қолди. (Ойдин, Ҳикоялар);

е) *-лик*. Бу аффикс билан келган *она* термини, асосан абстракт маънога эга бўлиб, туркий тилларнинг кўпчилигида ҳар хил фонетик вариантларда қўшилиб келади. *-лик* ва

¹⁷ У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев, Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 114-бет.

унинг туркий тиллардаги вариантлари *она, ойи, ая, ача, буви* (Ўзб.); *ене, ана, шеше* (қоз.); *ана, апа* (уйғ.); *ене, ана* (ққ.); *эне, эже* (туркм.); *ене, чече* (қирғ.) терминларига бир хилда қўшилиб келади ва бирор шахсга оналик қилиш, унга меҳрибон бўлиш, ўз боласи ва бегона болага нисбатан меҳр, севги туйғусини билдириш каби маъно оттенкаларини ифодалаб келади:

Ўзб:— *Тўсатдан вужудини қамраган оналик меҳри қолиб келиб, (аёл) тортган азоби ҳам эсидан чиқди* (П. Турсун, Уқитувчи). *Бола кампирнинг сўзларини тушунмаса ҳам, унинг иссиқ оналик меҳридан эриди-да, қувончдан сакраб ўрнидан туриб, кампирга ёпишди. Тўхта хола уни қучоқлаб ўпди.* (И. Раҳим, Чин м.).

Уйғ:— *Бувизорэм һэдәм өзиниң оғуллирини эшу анилик меһир — шәпқити билән исситип, һаятқа эмгәк қилишқа болған муһәббәтти, илим чоққилирини егиләшкә болған ишқ вә ирадини тәрбийилиди* (К. Т.).

Қозоқ тилида *аналық*; қирғиз тилида *енелик*; туркман тилида *энелик, эжелик*; қорақалпоқ тилида *аналық* шаклида келади. *-лык, -лик, -лық* билан келган *она* термини ўзбек, уйғур тилидаги маънолар билан бирга, туркман тилида ўғай она маъносида — *энелик, эжелик*; қирғиз тилида эса юқоридаги маънодан ташқари оғир оёқ аёл; аёлнинг ўз боласини эмизиш вақтидаги ҳолати каби маъноларни ҳам ифодалайди. Туркман тилидаги ўғай она маъносидаги формаси ўзбек тилининг хоразм шевасида *энәлык* формасида ҳам ишлатилади (Ф. Абдуллаев). *-ли* аффикси ҳам юқоридаги каби она ва унинг вариантларига қўшилиб келиб, эгаликни, онаси, ойиси бор эканликни ифодалайди.

Уйғур тилида эса ўзбек тилидаги бу маънони *-лиқ* аффикси бажаради. Қирғиз тилида *-луу* фонетик варианты ўзбек тилидаги *-ли* дан англашилган маънони ифодалайди: *енелуу жетим — онаси бор йетим* (Кр.-р. сл.).

Бу аффикслардан ташқари туркий тилларда *она, эне, ана, ене, ойи, эже* каби терминларга III шахс, бирлик, эгалик аффикси *-си, -сы, -се, -һе* қўшилиб келиб, асосан, боланинг отаси томонидан боланинг онасига мурожаат қилиш формаси бўлиб, бу хусусият диний нуқтаи назардан эркакнинг хотинининг отини айтиб мурожаат қилиши гуноҳ деган фикр асосида келиб чиққандир.

Ўзб:

— *Ҳой онаси, суюнчингни чўз,
Турма, белбоғ боғла бу белга,*

*Сенга дейди, Рўзимат этикдўз,
Қувонч тўлди билдингми дилга?*
(Э. Раҳим, Янги қадам).

Ўзбек тилида бу хусусиятлардан ташқари ўзига хос белгилар бўлиб, *она* термини бошқа сўз туркумлари билан фразеологик бирликка кириб, ўзининг асл маъносини бутунлай ўзгартириб юбориш хусусиятлари ҳам бор. Масалан, *она* термини III шахс бирлик, эгалик аффикси олган *боши* сўзи билан бирга *она боши* формасида келади. Бундай сўз бирикмасида келган ҳолатда—оиланинг бошлиғи; болалар ўйинининг бир турида ўйинга қатнашувчи шахс (бола)нинг вазифаси бирор гуруҳдаги шахснинг раҳбар, маслаҳатчи эканлиги маъносидagi оттенкаларни ифодалайди:

— *Касали нима, озиб кетибди келинчак онамиз?— Пичинг билан сўради Салимбойвачча.*

— *(Шарофатхон) ҳаммаси муғомбирлик, эркалик, ноз! Дадангизга ноз қилади. Кеча чўри, бугун ҳаммага она боши бўлиб қолди (Ойбек, Қ. қ.).*

Нафиса ёшлар ичида аллақачон бўлғуси оналик ҳурматини қозонгани, гапида ҳам, ишида ҳам салмоқли, қизларгагина эмас, йигитларга ҳам она боши бўлиб қолган эди (А. Мухтор, Туғилиш).

«Қушим боши» шунақа ўйин: болалар икки тўдага ажралиб, улар ичида иккитаси «она боши» бўлади. Улар битта латтани қушга ўхшатиб тугади. Ҳар икки бола бир-бирига шивирлашиб, бу қушнинг отини яширишади (Ғ. Ғулом, Шум бола).

Бундай конструкцияда келганда у шахс, яъни она боши аёл шахсигагина хос бўлмасдан, эркак жинсидаги шахс ҳам бўлиши мумкин:

Уларнинг ҳар бир ўйинига, ҳар бир ҳангомасига «Она бош» бўлувчи Тўхтасин ўртоқларини йиғди, уларга ивиршивир билан бир нимани тушунтирди (Ойбек, Қ. қ.).

Ўзбек тилида *она* термини баъзи бир сўзлар билан фразеологик бирликда туриб, ўзининг она маъносидagi хусусиятларини бутунлай ўзгартириб, бирор нарсанинг асли, тўғриси, ҳақиқати деганга ўхшаш маъноларни ифодалаб келади:

— *Отангизга раҳмат — Юсвали тоғал!— деди бошини қимирлатиб Мели полвон.— Гапнинг нақ онасини айтдингиз-қўйдингиз!* (П. Турсун, Ҳқитувчи).

— *Гапнинг худди онасини айтдинг, тоз (деди Аллон Палмонга) (А. Мухтор, Қорқ. қ.).*

Шунингдек, бирор нарсанинг асли, энг юқориси каби маъноларни ҳам ифодалайди:

...сўнг вазмин уқтирди:

— Қассоблик ҳунарларнинг онаси. Қассоблик қилмоқчи бўлган одам аввало бир қўлини кундага қўяди-ю, болта билан чопади. Агар чопилмаса қассоблик қилади (П. Турсунов, Уқитувчи).

Она термини билан шу формаларда келган сўз бирикмалари сўкиш, ҳақорат қилиш каби маъноларни англатади:

Хўжабеков латтадай бўшашиб турган «Рекорд» қўчқорларни кўриб бақирди: «У номардга онасини уч қўрғондан кўрсатаман!» (С. Анорбоев, Оқс. шал.).

Туркий тилларда катта, кичик (ўзб.), чоң (уйғ.), улы, улкен (қоз.) сифатлари билан келган *ойи, ая, буви, эна, апа, ана, шеше* терминлари туркий тилларнинг баъзиларида она маъносида бўлса, баъзиларида ўзбек адабий тилидаги *буви* янги қариндошлик терминини ифодалайди.

Ўзбек ва уйғур тилида катта *ойи, кичик ойи* ёки шевалардаги катта *эна, катта буви, кичик буви*; уйғур тилидаги чоң *апа, кичик апа, чоң ана, кичик ана* формалари асосан она маъносида ишлатилиш хусусиятига ҳам эгадир. Бундай маъно хусусияти ўзбек, уйғур халқларининг феодал тузуми давридаги кўп хотинлилик туфайли келиб чиққан бўлиб, бир отанинг иккита хотини бўлган шароитда, бу ҳар икки хотиннинг болалари ўз оналарига нисбатан *она, ойи, ая* терминларини ишлатгани ҳолда отасининг биринчи (катта) хотинини отасининг кичик хотинининг болалари катта *ойи; катта буви, катта эна, катта ая* деб, катта хотиннинг болалари отасининг кичик хотинини *кичик ойи, кичик буви, кичик эна, кичик ая* деб атаганлар. Уйғур тилида ҳам худди шу хусусият чоң *апа; кичик апа, чоң ана, кичик ана* формаларида ифодаланган.

Бундай аниқловчи ва аниқланмиш конструкцияси билан келган сўз бирикмасининг иккинчи кўриниши буvasининг иккинчи хотини бўлган тақдирда ҳам, шу юқоридаги каби болалари ва ҳатто неваралари ҳам буvasининг иккинчи хотинини, яъни болаларига нисбатан ўғай онани, невараларига нисбатан ўғай бувини кичик *ойи* деб айтилади.

Бошқа туркий тилларда эса ўзбек тилидан бутунлай фарқ қилган ҳолда, ўзбек тилидаги *буви* (отасининг, онасининг онаси) маъносида ишлатилади.

Ўзбек тилидаги *ойи* терминини эса *келин* сўзи билан бирликка кириб, бутунлай янги маънодаги — акасининг, тоғасининг, амакисининг хотинини *келинойи (кеннойи)* термини ифодалайди.

Туркий тиллар ичида уйғур, қорақалпоқ, қирғиз, бошқирд тилларида *киндик* сўзи билан келган *ана, ене, апа, шеше, эбей* терминлари бошқа туркий тилларда учрамайдиган, қа-

риндошлик терминининг бирорта группасига ҳам тааллуқли бўлмаган янги бир маънони ифодалайди: *киндик ана*, *киндик апа* (уйғ.); *киндик ене* (қирғ.); *киндик шеше* (ққ.); *кендек эбейе* (бошқ.). Бу сўзлар ўзбек тилидаги доя маъносини англатади.

ОТА

Ўзбек тилидаги *ота* сўзи ва шу маънодаги терминни ифодаловчи сўзлар бошқа туркий тилларда ҳам мавжуд бўлиб, улар деярли бир-бирларидан унчалик катта фарқ қилмайдилар. Ўзбек тилидаги *ота* формаси уйғур, туркман, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ адабий тилларида *ата* формасида шакллангандир. *Ота*, *ата* термини қадимий ёдгорликларда

ata (М., 361); *ada* (М., 354). ادا — *däda* — *дада*, *ота* (МҚд., т. III, 239); ابا — *аба* — *ота* (МҚд., т. I, 113); тафсирда *ата* — *отец* (Бор. Т, 62); ابا — *ата* — *отец* (Бор. Бад. луғ., 62);

Ўзбек классик адабиётида ҳамда „Бобирномада“ да *ата*; „Шайбонийнома“ да *ато* формалари мавжуд.

Туркий тилларнинг кейинги давр луғатларида, айниқса В. В. Радловнинг луғатида шу даврнинг туркий тиллари ва уларнинг шеваларидаги кўриниши тубандагича таърифланади: *ата* (тағ., тов., Вағ.) Kas., Kir., ابا (osm.), ابا (krm.), *ata*, *atta* (kom.), verge. *ada*, *aba*, *äkä* (РСл., т. I, 450—451); *ada* [(tel., alt., Leb., sag., koib., Uig.); *ata*] (РСл., т. I, 476); ажу [اجو (от. I, Uig), verg., aga.] отец (РСл., т. I, 526); абаи [(tel., kys.); (tel.)] отец.

Л. З. Будаговнинг луғатида эса—тур., тат. ابا (ь) ابا 1) отец (БСл., т. I. 8—9); ابا (кир.) отец (БСл. т. I. 70) формаларида ва маъноларида келганлиги кўрсатилади.

Шундай қилиб, ҳозирги замон туркий тилларида юқорида келтирилган *ата* сўзи қон-қариндошлик термини сифатида, шу даврнинг маъносида қолган бўлса, иккинчи бир формаси эса *ота* маъносида тараққий қилиб келмоқда. Лекин ўзбек, уйғур, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ тиллари матери-алларига диққат билан қаралса, бу тилларда юқоридаги ман-балардаги сўзларнинг кўпчилиги шу кунга қадар сақланиб қолиб, у сўзларнинг бир қисми бошқа маъноларда ёки *ота* терминига яқин маънода ишлатилиб келинаётганлиги кўри-нади. Масалан, ўзбек тилида *ота*, *дада*, *ада*, *аба*; уйғур тили-да *ата*, *дада* терминлари бўлиб, булардан *ота*, *дада*, *ата* умум диалектал ва адабий тилда қариндошлик термини сифатида

қабул қилинган бўлиб, *ада* формаси эса отанинг диалектал синоними сифатида қабул қилинган. Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида эса *ата*, *ака* (*аке*, *эке*) формалари ота маъноларида ишлатилгани ҳолда, туркман тилида *ата* ва *кака* терминлари қабул қилингандир. Лекин бу тиллардаги *ота*, *ата*, *дада*, *аке*, *эке*, *кака* терминлари ўртасида маъно жиҳатдан, ўзларининг ишлатилиш ўринлари ва лексик-морфологик хусусиятлари билан бир-бирларидан анча фарқ қиладилар.

Ота терминининг лексик-грамматик маънолари

Ота, *ата*, *дада*, *аке*, *кака* сўзлари қон-қариндошлик термини сифатида туркий тилларда асосан боласи бор ёки бирор шахснинг боласини асраб олган шахсга (эркак) нисбатан айтиладиган терминдир.

Шайх Шарафиддин Мунирийнинг ато си шайх Яҳённинг қабри андадир (Бобир.).

*На ато ўғлини топти ул дам,
На ўғулға атодин қолди ғам* (Шайбоний.).

Ҳозирги замон ўзбек тилида:

Сиз ота мисиз, нима сиз ахир, ўғлингизни тийиб олиш сира эсингизга келадими? (А. Қодирий, Ут. кун.).

Қайнанамизга қарши «чурқ» этиб оғиз очолмаймиз, эрларимиз бўлса, ота кўрсатган издан чиқишмайди (Ойбек, Қ. қ.).

Уйғур тилида:

— *Атаңниң балиси болғича,
Әлниң балиси бол* (Мақол).
Атаң ким болса, сән шуниң оғли (Мақол).

Туркман тилида:

*Атасыз оглан — етим,
Энесиз оглан — есир* (Мақол).

Лекин туркман адабий тилидаги *ата* термини отасининг стаси (*бува*) маъносиде ишлатилиб, шеваларда эса ўзбек, уйғур тилидаги ота маъносини ифодалайди.

Қозоқ тилида:

Қуш атасын танымас (Мақол).
*Атадан жалғыз ер еді,
Еңіреген ердің бірі еді,
Жоқ екен іні — ағасы* («Алпамыс»).

Қозоқ адабий тилида *әке* термини ҳам ишлатилади. Лекин *әке* термини *ата* термини ифодалаган маъноларни бера олмайди, яъни қозоқ тилидаги *ата* — ўзбек, уйғур тилларидаги қайин ота маъносиде ишлатилади. Иккинчидан, *бува* термини — отасининг отаси маъносини ҳам ифодалайди. Ц. Д. Номинханов қозоқ тилидаги *ата* сўзини — дед, дедушка¹⁸ маъносиде ишлатилади деб кўрсатади. Қозоқ тилида ҳам *дада* термини бўлиб, бу термин «Қозоқ тилининг изоҳли луғати»да тубандагича таърифланади: *дада* — зат. баба, ата, өзбекше *әке*¹⁹.

*Эй, батыр, Арғын деген ағаң енді,
Алдыңа жол салдырған да даң енді,
Ашулансам, желкеңді жермен қиям.
Шығарма дыбысыңды бәлем, енді!*²⁰

әке термини бу луғатда тубандагича изоҳланади: *әке* — зат.

1) өзінен туған, немесе асырап алған баласы бар ер кісі. *Әкесі ұрысса балаға, олда достық;*

2) ауыс улкен; зор; 3) ауыс еркелетіп шақырғанда, таң қалғанда немесе сасқанда қолданылады. *Әке-ма у! — деп Марийка таңырқайсың кетті*²¹.

Қорақалпоқ тилида: *ата* ва *әке* терминлари бир-бирідан фарқ қилинмаган ҳолда ишлатила беради:

— *Ата-анасы барма?*

— *Анасы бар, әкесининг олгенине көп уақыт болған* (Нажимов, Қыз. қ.).

Аммо қирғиз тилидаги *ата* ўзбек тилидаги ота маъносидан ташқари, бобо маъносиде ҳам ишлатилади: *ата салты менен*—(ота-боболаримизнинг урф-одатларига кўра), шуни-н-гдек, истак, афсусланиш каби маъноларни ифодалаш учун ҳам қўлланилади: *ата, ошо кельсе болот эле* (ох, как хорошо было бы если бы он пришел!); *ата, балам, саға қаман болқон екен* (Ах, дитя мое, плохо тебя!) (Кр.-р. сл., 1940).

Бу келтирилган мисоллардаги *ота, ата* термини умум термин бўлиб, одатда юқоридаги туркий тилларда *дада* (ўзб.; уйғ.), *кака* (туркм.); *әке* (ққ; қирғ.); *әке, кака* (қоз.) терминлари синонимик йўсинда ишлатилади.

Ўзбек тилида:

¹⁸ Ц. Д. Номинханов, Термины родства в тюрко-монгольских языках, см. Вопросы истории и диалектологии казахского языка, Вып. 1, Алма-Ата, 1958, стр. 42.

¹⁹ «Қазақ тілінің түсін дірме сөздігі», 1-том, Алматы, 1959.

²⁰ Уша асар, 157-бет.

²¹ Уша асар, 69-бет.

— *От аризоси, олло ризоси. Да дам қиз олмоқчи экан олсин* (Ойбек, Қ. қ.).

— *Тепманг аямни, да да, бир тепкилик ҳоли бор бечоранинг...! Қори жанжал чиқмасин деб қизига ёлворди* (И. Раҳим, Чин. м.). *Эртаси азонда да дам жўнаб кетади* (Ойбек, Болалик).

Уйғур тилида:

Да да дэп арқисидин қалмайдиған оттуранчи оғли, өзигэ чаплаг қойғандэк охшайдиган қизи һазир қандақ екин?

Балилири: да да, да да нэгэ кетип барисэн (Тоҳтамов. Ад. киш.).

Туркман тилида:

Дурдымырадиң какасы Пәлван болса колхозың атбақарыды.

Балаларым какаңызы хем унутмаң («Туркм. дил. сөз»).

Туркман тилининг шеваларида *даде* формаси бўлиб, у шеваларда худди ўзбек, уйғур тилидаги *дада* ва туркман адабий тилидаги *кака* маъносида ишлатилади.

Қорақалпоқ тилида:

Оның акеси Абдижаббар-да, анасы Отебике-де баласына тангланьп қарайтуғын болды (Нажимов, Қыз. қ.).

Ўзбек тилининг тошкент шевасида *ада* варианты бўлиб, бу сўз ҳам *дада*, *ота* маъносида ишлатилади:

— *Адамизни топдик, адамизни топдик! Қувонақувона сакрай бошлади Дилдор,— ада, ада жоним!* (Қ. Ўзб.).

Бу *ада* формаси ҳам қадимги ёдгорликларда мавжуд бўлиб, *ота* маъносида ишлатилганлиги кўринади: *Ада* (М., 354) — отец. Бундан ташқари, уйғур тили шеваларида ҳам *ота* маъносида учрайди. Демак, *ада* термини *дада* ва *ота* терминининг ўзгариши²² ёки болалар тилидаги сўз деб қарашга ўрин қолмайди. У термин сифатида қадимдан маълумдир.

Бундан ташқари, ўзбек тилининг хоразм шевасида *эке* варианты ҳам худди юқоридаги каби *дада*, *ота* маъносида ишлатилади²³. Уйғур тилининг шеваларида *ака* сўзи *ата*, *дада* маъносида қўлланилади²⁴.

Демак, келтирилган мисоллардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, *ота* термини мумум термин бўлиши билан унинг синонимлари (диалектларидаги вариантларини ҳисобга олган

²² А. Г. Гулямов, Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке, См. Научная сессия АН УзССР, 9—14 июля 1947, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1947, стр. 386—387.

²³ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, Тошкент, 1961, 22-бет.

²⁴ С. Е. Маллов, Уйгурские наречия Синьцзяна, М., 1961.

ҳолда) қаторига *дада, ака, аке, эке, дэде* терминларини кири-тиш мумкин. Лекин шундай бўлса ҳам, бу терминлар *ота* тер-мини ишлатилган ва англаган маънолардан анча фарқ қилади. Масалан, *ота* термини ўзбек, уйғур, қozoқ, қирғиз тил-ларида бегона шахсга нисбатан ҳурмат, иззат нуқтаи назари-дан мурожаат қилинганда у шахснинг исмидан кейин қўйиб ёки қўймасдан ишлатилади. Бу вақтда қирғиз тилида, албат-та, *-ке* аффикси қўшилиб *атаке* формасида ишлатилади.

Ўзбек тилида:

Радио уч ойлаб пинакка кетиб ётишини биласизми? Бу қанақаси жиян?

— *Ота, гапингиз ўринли,— деди 9-ётоқхонанинг комендант И. Сиддиқов (Муштум). Ёки шахс отига қўшилиб келади: (Йўлчи) кечалари зериккан чоқларида Шокир ота дўконхонасига кириб юриб у билан ота-бола бўлиб қолган эди (Ойбек, Қ. қ.). «Асрорқул ота районимизда энг зўр агитатор... Ота шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётибди» деди (А. Қаҳҳор, Асрор бобо).*

Шунингдек, шахс номларини ифодаловчи отларга ҳам қўшилиб келади: *Деҳқон ота; Бой ота; Боғбон ота; Уста ота*. Лекин *дада, ада* вариантлари бундай хусусиятларга эга эмас.

Уйғур тилида:

...Пәкәт мәлә четидә туңмәнчиниң

Өйидила пилдирлар ғува чирақ;

Аста чекип Анайәт пәнжирини:

— *Ата,— деди,— киргүзүң;— худай қонақ*

(Х. Абдуллин, Анайәт).

Бовай жозиға келип олтуруши биләнла алдиға ақ фартуқ тартқан қиз келип:

— *Ата, немә халайсиз,— ... деди (К. Т.).*

Туркман тилида:

Мерген ата, гой бер мени, мен бу моллажыгың агзыны қул эдейин («Туркм. дил. сөз»).

Булардан ташқари, ҳозирги замон туркий тиллари нчида ўзбек, уйғур, турк ва озарбайжон тилларида, ота, дада маъносида араб тилидаги *وَالِدٌ* — *волидун* сўзи ўзбек тилида

والد—*волид* формасида; тожик-форс тилидаги *پدر*—*пэдәр* сўзи ўзбек тилида *падар*, уйғур тилида *пэдәр*, турк тилида *peder* формаларида қабул қилингандир. Бу сўзлар шу тилларда ота маъносини англаиб, ўзбек, уйғур тилларида ҳам худди шу маънода ишлатилади ва туркий тиллардаги *ота*,

дада терминларининг синоними сифатида қўлланилади. *Волид*, *падар* терминлари ўзбек тилида кўпроқ ишлатилади, булардан *волид* термини кўпинча диний китобларда, диндорлар тилида учрайди.

Падар термини ҳозирги замон ўзбек тилида баъзи бир сўз туркумлари билан синтактик бирликка кириб, янги маънодаги сўзларни ифодалайди:

1) *падари бузруквор* — улуғ, катта ота; 2) *падари лаънати* — сўкиш, ҳақорат қилиш маъносида; 3) *оқ падар* — ота томонидан лаънатланган, оқ қилинган фарзанд маъносида; 4) *падари қусур* — ҳазил маъносида, ёш болаларни эркалатиш учун (муғамбир, айёр деган маънода) ишлатилади; 5) *падаркуш* — отасини ўз қўли билан ўлдирган болага нисбатан айтилади.

Уйғур тилида бу бирикмалар ичида *падари ләнәти*||*ләнити* формасигина мавжуд бўлиб, юқоридаги маънода ишлатилиб келинмоқда:— *Падаримиз раҳматлик Қашқардан олиб келганлар* (Ойбек, Болалик). *Қизларнинг падар бузруквори Абдулла Содиқов эса фатво берди, бу режалар ривожига раҳнамолик қилди* (Тош. ҳақ.).

Туркий тилларда юқоридаги ота маъносида ишлатилган терминлар ўзларининг лексик маънолари жиҳатидан бир-бирларидан баъзи ўринларда унчалик фарқ қилмаса ҳам, баъзи ўринларда, айниқса, бошқа сўз туркумлари билан бирликка кириб, янги маънодаги сўзларнинг ифодаланишида бир-бирларидан кескин фарқ қилади. Бундай хусусиятларни ота терминининг адабий тил синоними ёки диалектал синонимларидан бирида учратиш ёки учратмаслик мумкин. Масалан, *ота* термини туркий тилларда *ўгай* сўзи билан тубандагича келиши мумкин: *ўгай ота* (ўзб.); *өгэй ата* (уйғ.); *өгөй ата* (қирғ.); *өгей әке* (қоз.); *өвей кака* (туркм.). Лекин туркман тилидаги *өвей кака* терминининг иккинчи варианты ёки синоними сифатида *-лык* аффиксини олган *ата+лык* термини ҳам англатади. *Ота* сўзи билан янги маънодаги қариндошликни ифодалаш хусусияти туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуддир: *О ёй паба* (хакас); *уги ата* (татар); *обгей ата* (нўғой); *узэй ата* (бошқ.).

Шунингдек, *қайин* сўзи билан ҳам: *қайин ота* (ўзб.); *қайин ата* > *қейната* (уйғ.); *қайыната* (қирғ.); *қайын ата* (қоз.); *гайын ата* (туркм.); *қайын ата* (ққ.).

Демак, юқоридаги *ота* термини ўгай сўзи билан бирга туркман, қозоқ тилларида янги маъно англатувчи терминни ифодаламаса, *қайин* сўзи билан янги маъно ифодаланганлигини кўриш мумкин.

Туркий тилларда *ота* термини ва унинг айрим синонимлари

баъзи аффикслар билан бирга келиб, шу терминнинг экспрес-сив оттенкаларини ифодалаб келади:

1) -жон аффикси ўзбек, уйғур, туркман тилларида *ота, ата, дада, ада, аке, кака* терминларига қўшилиб келиб, эркалатиш, ҳурматлаш маъно оттенкаларини ифодалайди.

Ўзбек тилида:

*Эркинжон ғижиниб дер,
Қош-кўзин чимириб дер:
Бир гапим бор, дадажон;
Уруш чиққандир қачон?*

(Қ. Муҳаммадий, Суҳбат).

— *Адамизни топдик, адамизни топдик! Қувона-қувона сак-рай бошлади Дилдор,— ада, адажоним!* (Қ. Ўзб.).

Уйғур тилида -жан аффикси *ата, дада* терминларидан олдин келади ва ўзбек тилидаги маъно оттенкасини беради:

Жан атамни көрәлмәй,

Өлүп кетәр болдим мән.

(Қ. Ҳасанов, Назугум).

Ўзбек тилида -жон аффикси билан келган *отажон, адажон, дадажон* формалари маъно жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. *Отажон* формаси кўпинча қари, мўйсафид бегона шахсларга нисбатан ишлатилса, *адажон, дадажон* формалари кўпинча, биринчи навбатда ўз отасига нисбатан ҳурмат, мурожаатни ифодалайди.

Туркман тилида -жан аффикси биргина *кака* терминига қўшилиб келади ва ўзбек, уйғур тилидаги маъноларни ифодалайди (*какажан*).

Туркий тилларнинг бир қисмида юқоридаги маъно оттенкаларини ифодалаш учун -га, -гә; -ка, -кә аффикслари *ата, аке; аке; дада* терминларига қўшилиб келади. Бу аффикс қирғиз, қорақалпоқ ва бошқа туркий тилларда қариндошлик терминига қўшилиб келувчи, унинг маъно оттенкасига экспрессив тус берувчи аффикс ҳисобланади.

Бу аффикс туркий тиллардаги қадимги сўз ясовчи аффикс бўлиб, Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарига: قىي — қи — яқинлик, қариндошлик маъносиде исм-

лар охирига қўшилиб, севги ва хайрихоҳлик маъносини англатувчи аффикс ҳисобланади. آتاقىي — атақи — отагинам,

اناساقى—онагинам каби²⁵ таърифланади. Дарҳақиқат, бу аффикс ҳозирги замон туркий тилларда худди шу яқинлик, қариндошлик маъносидаги исмларга қўшилиб келиб, эркалатиш, ҳурмат, мурожаат маъно оттенкаларини ифодалайди. Лекин илгариги формасидан кўра ўзгарган ҳолда *-ка, -кэ; -га, -гэ* формаларидагина учрайди. Бу аффикс сариқ уйгурлар тилида ҳам мавжуд бўлиб, асосан юқоридаги формада қариндошлик терминларига қўшилиб келади: *авақа*—старик, дедушка (М. Ж. У., 11); *анақым* (< *ана+қай+м*)—моя матушка (обращение) (М. Ж. У., 15).

Ҳозирги замон уйғур тилида *дадака* > *дадика* формасида келиб, дадасига нисбатан эркалатиш оттенкасини кучайтириб келади. Қирғиз тилида *атаке, атеке, атике* (Кр.-р. сл., 1940) формаларида мавжуд. Татар тилида *эткэй, атакай* (Рус.-тат. сл., 1941); қорақалпоқ тилида қариндошлик терминларига қўшилиб келиб эркалатиш-кичрайтиш маъноларини ифодалаш хусусияти *-кей, -кэай; -ай, -ей; -ке, -й* аффикслари билан ифодаланганлигини Н. А. Баскаков кўрсатиб ўтади²⁶.

2) *-хон* аффикси туркий тиллар ичида ўзбек тили учун хос бўлиб, биргина *ота* терминига қўшилиб келади ва кўпинча катта ёшдаги бегона эркак шахсларни ҳурматлаш ва ўз оталарини эркалатиш маъно оттенкасини беради:

— *Бардаммисиз, отахон?*—*деди Муса, чолнинг хирагина серсоқол юзига тикилиб ва жўрттага сўради* (П. Турсунов, Уқитувчи). *Бунда чўпонлар отахони Қобил бобо истиқомат қилади* (Қ. Ўзб.). *Тажрибакор қариялар меҳнат қилаётган далаларда ғўзанинг авжини кўриб ҳамма ҳавас қилади... Отахонларнинг ҳиммати баланд* (Қ. Ўзб.).

Туркий тиллардан ўзбек ва уйғур тилида *-хон* ва *-жон* аффикслари билан келган *ота, дада* терминлари юқоридаги ўзларининг маъно оттенкаларини йўқотиб, шахс оти сифатида ҳам ишлатилади: *Отажон* (ўзб.); *Атижон* (уйғ.); *Отахон* (ўзб.); *Атихан* (уйғ.); *Дадажон* (ўзб.); *Дадижан* (уйғ.);

Шунингдек, баъзи бир шахс оти ва сўзлар билан бирга келиб, қўшма шахс отларининг ясалиши мумкин: *Отамирза*—*Отамирзаева; Отабой*—*Отабоев; Отақўзи*—*Отақўзиева; Отамурод; Отабек; Отаназар; Дадаали.*

3) *ота* термини туркий тилларда *-лик, -лиқ, -лык, лық, -(д)еик* аффиксларини олган ҳолда янги қўшимча маъно касб этади:

²⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, III том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1963, 230-бет.

²⁶ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, II, фонетика и морфология, часть первая, М., 1952, стр. 179.

а) отанинг ўз боласига нисбатан меҳри, бурчи, севгиси, муҳаббати каби маъноларни ифодалайди; бирор шахсга нисбатан оталарча ғамхўрлик, меҳрибон бўлиш маъносини билдиради.

Ўзбек тилида:— *Сизми?— деб кулимсиради у (Отабек).— (Отам бўлмасангиз ҳам, мени оталик муҳаббати билан севган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз, яъни маънавий отам (А. Қодирий, Ўт. кун.). Оталик вазифасини ўтамоқчиман. Қизимиз Турғунхоннинг бўйи чўзилиб, ўн тўртдан ўн бешга ўтиб қолди (Муштум). Лекин, бу масалани ҳал қилишда у масъулиятни, оталикни ўзидан кўра кўпроқ Мирзакаримбойга топширгани учун, бу тўғрида жадал қилмайди (Ойбек, Қ. қ.).*

Қозоқ тилида:— *Ризамын, балам, ризамын,
Ризамын ердің бәріне!
Аталық сөзім бүл жаным,
Қулағын салсын кәріге (Жамбул).*

Юқоридаги маъно оттенкалари уйғур тилида -лик; қирғиз тилида -лык; туркман тилида -лык; қорақалпоқ тилида -лық аффикслари билан ифодаланганлиги билан бирга, бу аффикс қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, туркман тилларидаги *эке, кака* терминларига ҳам қўшилиб келади;

б) туркий тилларнинг баъзиларида эса от формасида ўзбек ва бошқа туркий тиллардаги ўгай ота маъносини ифодалайди: туркман тилида *аталык* — ўгай ота; озарбайжон тилидаги *аталыг* эса 1) ўзбек тилидаги оталик маъносида; 2) тутинган ота, ўгай ота маъносида келади (Аз. -р. сл., 1962). Турк тилида *ataglik* — тутинган ота; ўгай ота; қайин ота маънолари билан бирга мурожаат учун ҳам ишлатилади (Тур. -р. сл., 1945).

в) ўзбек тилида -лик аффиксини олган ота термини юқоридаги маъноларидан ташқари бутунлай янги маънода, яъни бирор ташкилотга, колхозга, мактабга ва бошқа шу сингари жамоат жойларига иккинчи бир ташкилотнинг ёрдамлашиши, унга ҳар томонлама кўмаклашувчи ташкилотни ифодалаб келади.

Ўзбек тилида:

Кўп оталик ташкилотлари мактабларга қўшимча бинолар бериб, диққатга сазовор иш қилдилар (Қ. Ўзб.). Рафиқов ўз ташаббуси билан «Читан»ни Ильич заводи оталигига олдирган (А. Қодирий, Обид кетмон).

Уйғур тилида бу маънони ифодалаш учун мураккаб аффикс -дар + чи + лик > дарчилиқ ата терминига қўшилиб келади:

Болупму элни башқуруп, пухраға ати дарчилиқ қиливатқан бизлэр үчүн бу пәргиз һәм қәриз (К. Т.).

Ўзбек тилида ҳам мураккаб аффикс *-хон + лик* формаси бўлиб, бу аффикс ҳам *ота*, терминига қўшилиб келади ва юқоридаги маънонинг сипойи оттенкасини ифодалайди:

В. И. Ленин номли тикувчилик фабрикаси мактабга чинакам ота хонлик намунасини кўрсатмоқда (Ўқит. газетаси).

г) *-лик* аффикси билан келган *ота + лик* формаси ўсимлик ва ҳайвонлардаги жинсий фарқларни, улардаги уруғланиш, урчиш хусусиятини бажарувчи органларнинг номларини билдиради: *Оналик атрофида жуда кўп оталиклар бор. Гулнинг бошқа қисмлари сингари, оталиклар ҳам, гул ўринга бирикади (М. Бельская, Ботаника).*

Қозоқ тили шеваларида *-лық* аффикси билан келган *аталық* формаси эса парранданинг (ғознинг) эркак жинсини билдиради: *Аталық қаздын біреуі көрінбейдіғой**.

4) *-лар + ча* мураккаб аффикси туркий тилларда *ота* терминига қўшилиб келиб, бирор шахсга оталик қилмоқ, унга меҳрибонлик кўрсатмоқ каби маъно оттенкаларини ифодалайди:

Ўзбек тилида:

Ҳалим бобо ўзининг ингичка панжалари билан Ойқизнинг қўлларини сийпалаб, оталарча эркалади ва қизни юпатиш тилагида кулиб қўйди (Ш. Рашидов, Б. к.). Мирҳайдар ... кимни махтади, кимни оталарча койиди (Ойбек, О. в. ш.).

Уйғур тилида *атиларча*; туркман тилида *аталарча* формаларида келиб, ўзбек тилидаги юқоридаги маъноларни ифодалайди.

5) *-лиқ* аффикси туркий тиллардан ўзбек, уйғур тилларида *ота* терминига қўшилиб келиб, унинг маъноси юқоридаги *-лик* аффикси билан келган маънодан бутунлай фарқ қилади. Бу аффикс билан Ўрта Осиё халқларининг феодал хонликлари давридаги юқори мартабали шахслар мансаби маъноси ифодаланган. Бу тўғрида В. В. Радловнинг луғатида *аталиқ* (اتالیق — аталық) Туркистондаги юқори мансаб деб кўрсатилади (РСл., 1, 456).

У (Юсуфбек Ҳожиде) жавоб бергали ҳам қўрқар эди. Унингча, иш жуда нозик, ғоятда қўрқинчли эди. Чунки, Марғилон

* О. Нақысбеков, Орынбор облысының Адамов, Бөрте аудандарында тұратын қазақтардың тилиндегі кейбір жергілікті ерекшеліктер, Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 4 — шығуы, Алматы, 1962, 118-бет.

индонидда ётувчи қипчоқ душмани бўлган Азизбек оталигининг ўғли эди. (А. Қодирий, Ут. кун.).

б) *-ли*; *-лы* аффикси туркий тилларда *ога* терминига қўшилиб келиб, бирор шахснинг отаси борлигини ифодалайди:

Ўзбек тилида:

*Хазон бўлса боғда гуллар сўлар дейман ёр-ёр,
Сўлган гулга булбул келиб қўнар дейман ёр-ёр.
Ўлган олпим тирилиб келар дейман ёр-ёр
Ёдгоржоним отали бўлур дейман ёр-ёр.*
(«Алпомниш»).

Қозоқ тилида:

*аталы сөз — жүйелі, мәнді орынды сөз.
Аталы сөзге арсыз таласады* (Мақол).

Бундан ташқари, қозоқ тилида намунали, тарбияли шахс деб қаралади: *Шолпан аталы жердің қызы болатын* (Қаз. тілі. сөз).

Қорақалпоқ тилида: *аталы жетим* (Кк. -р сл., 1958).

Уйғур тилида юқоридаги маънони ифодалаш учун *-лиқ* аффикси қўшилиб келади:

*Атилиқ жетим — кул жетим;
Анилиқ жетим — гул жетим.
Атилиқ оғул — хожилиқ кул* (Мақол).

7) III шахс эгалик аффикси *-си*, *-сы* *ота* терминига ва шунингдек, туркий тиллардаги унинг синонимлари бўлмиш *дада*, *ада*, *кака*, *аке*, *эке* терминларига ҳам қўшилиб келади ва боланинг онаси томонидан боланинг отасига (хотини эрига) нисбатан мурожаат формаси, ёки бирор бегона шахслар билан суҳбат вақтида эри тўғрисида гапирганда ишлатиладиган янги маъно оттенкаларни ифодалайди. Шунингдек, бу форма эркалатиш, ҳурмат оттенкаларига ҳам эга.

-си, *-сы* формаси билан келган *ота*, *дада*, *ада*, *кака*, *аке*, *эке* терминлари асосан эски оилавий турмуш шароитида, диний эътиқодлар таъсири натижасида келиб чиққандир, яъни хотини ўз эрининг отини айтиб мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди. Бундай хусусият ислом дини таъсир этган туркий тилларнинг ҳаммасида мавжуддир.

Ўзбек тилида: — *Ҳой, отаси тўхтанг, — деди. Эри тўхтаб орқасига қаради* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). — *Ҳой, адаси — деди Ҳолида менга ўгирилиб: — Лаббай, ойиси!* (Тош. ҳақ.). *У апил-тапил кийиниб, эри Каримжон аканинг елкасидан*

туртди: «Тура қолинг дадаси, ухлаб қолибмиз-ку!» (С. Ўзб.).

Уйғур тилида:

— Вай, дадаси, чүшүшни унтуп қалмисила! дэпту (Чөчөк).

Қорақалпоқ, қирғиз тилларида *атасы* формасида келади.

8) *-лар* кўплик аффикси туркий тилларда *ота* терминиға кўшилиб келади ва унинг маъно оттенкасини бутунлай янги маънодағи қариндошлик терминиға ўзгартиради, яъни *бобо* — отасининг отасининг отаси маъносини ифодалаб келади.

Тафсирда *аталаримиз* (Бор. Т., 65); турк тилида *atalar sözü* (Тур. -р. сл.). Ўзбек тилида: *Оталар сўзи* — *Ақлнинг кўзи* (Мақол).

9) худди шундай маънода ўзбек ва уйғур тилида *ота* терминининг такрорланиши туфайли ҳам *бобо* маъносини ифода-лаб келади.

Ўзбек тилида:

Хў — хў — ў ... деди Мели Полвон. — Икки минг йил-а ... хўй донишмандлар бўлган экан-да. Шунча замонлардан бери номлари унутилмаганини қаранг-а! Мен отамнинг отаси ким бўлганини билмайман-у... (П. Турсун, Ўқитувчи).

Бундай хусусият «Бобирнома»да ва ўзбек классик адабиётида кўп учрайди: *Ота-оталаридин бери* (Бобир.).

Эки уйғур, қирғиз, қозоқ тилида замон сўзи билан *атам заманқи* (уйғ.); *атам заманқи* (қирғ.); *атам заманғы* (қоз.) формаларида келиб юқоридағи маънони ифодалайди.

10) туркий тилларда *ота* термини *бобо* термини билан жуфтлашиб келиб, авлод-аждодлар маъносини ифодалайди: *ота-бобо* (ўзб.); *ата-баба(лар)* (қирғ.); *ата-баба* (қоз.); *ата-баба* (ққ.); *ата-баба* (туркм.); *ата баба* || *ата-бовилар* (уйғ.). Бундай вақтда *дада*, *ада*, *ака*, *эке*, *кака* терминлари (озарбайжон тилидағи *дэдэ-баба* бундан мустасно) иштирок эга олмайди. Лекин озарбайжон тилида ҳам *ата-баба* формаси мавжуд бўлиб, ҳар икки кўриниш барабар ишлатила беради.

11) *ота* термини *она* термини билан бирга жуфтлашиб ҳам келади ва бу вақтда *ота* термини ҳар доим биринчи ўринда, биринчи компонент бўлиб келади ва жамловчи — *ота* ва *онани* ифодаловчи янги маъно оттенкасиға эга бўлади. Бундай хусусият туркий тилларнинг деярли ҳаммасида мавжуддир: *Ота-она* (ўзб.); *ата-ана* (уйғ.); *ата-ана* (ққ.).

12) ўзбек тилидағи *ота* термини «безори» сўзи билан фразеологик бирликка кириб, *ота-онасининг сўзига қулоқ солмайдиған*, тартибсиз бола маъносини ифодалайди: *Бундай ишни ота безорилар қилади. Тўнғичимдан кўрганим шу бўлсин деганмидим?* (Н. Сафаров, Чин м.). *Сен ҳали*

шунақа ўзбошимча бўлиб қолдингми? Бундай ишни ота безорилар қилади («Шарқ юлдузи», №3, 1961).

13) Ўзбек тилида ота термини *гўри қозихона* бирикмаси билан келган фразеологик бирикма ҳам бўлиб, бу бирикма асосан — хафа бўлмаймиз деган маънони ифодалайди: *Иш қилиб терим вақтида арзимаган нарсага ота гўри қозихона қилиб юрмайлик, деялман-да* (Ҳ. Назир). *Муштум томонидан айбномаси ўқилган кишилар... Ота гўри қозихона билан иш чиқмасдан ... матбуот орқали ... ўзларини оқлаб қолмоқчи бўлдилар* (Муштум, 1964).

14) ота сўзи нур сўзи билан *Нурота* формасида жуфтлашиб тоғнинг, жойнинг номини ифодалаб келади.

Ўғил

Ўғил сўзи қон-қариндошлик термини сифатида ҳозирги замон туркий тилларининг ҳаммасида мавжуддир. Ўзбек тилидаги *ўғил* термини биз текшираётган уйғур тилида *оғул||оғал*; қозоқ тилида *ул*; қирғиз тилида *уул*; туркман тилида *огул*; қорақалпоқ тилида *ул* формаларида шаклландир.

ўғил термини қадимий терминлардан бўлиб, туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида: *oğlan*—сын и дети (М., 403); Ибн Муқанна луғатида (XI аср) *اَوْغُل*—бола, авлод, ўғил (АФТ, 074); Маҳмуд Кошғарий луғатида *اُغُل* — оғул (МКд., т. 1, 103), Тафсирда *обул, ohol* (Бор. Т., 232); „Бобирнома“да *ўғул* (1949, II китоб, 9-бет) формаларида ва маъноларда келганлиги қайд қилинади.

Ўғил терминининг синоними сифатида туркий тилларда араб тилидан кирган *بن* -*бин*, -*бинни*—ўғил, ўғли (Ўз. -қ. л., 49); *ولد* -*валад*—бола, фарзанд, ўғил (шу асар, 62); тожик-форс тилидаги *бچه*—*бач* (ч) *a>вачча* (Р-пер. сл., 59); фарзанд сўзларини ишлатганлиги маълум. Лекин фарзанд, *بچه* терминлари умум термин бўлиб, туркий тиллардаги бола (ўғил, қиз) маъноларида ишлатилади. Шу билан бирга, уларнинг ишлатилиш доираси ҳам бир-биридан анчагина фарқ қилади.

Ўғил сўзи қон-қариндошлик термини сифатида асосан унинг умумий маъносини конкретлаштириш нуқтаи назаридан эгалик аффикслари билан бирга келади—*ўғлим* (ўзб.); *оғлум* (уйғ.); *ўғил* сўзи ишлатилган туркий тилларда *ўғлан, оғлан, улан* формалари ҳам мавжуд бўлиб, бу сўзлар ҳозирги

замон туркий тилларида асосан — *ўғил бола; йигит; ёш бола* маъноларида ишлатилади.

Л. З. Будаговнинг луғатида *ўғлон* сўзи тубандагича таърифланади: „*дж* *اوغلان*—класс людей из узбеков, которых родство доходит до султанов; только после собственных имен слово *اوغلان* означает царевича или принца крови (*ميرزا*). В Иерархии военных должностей слово это без собствен. имени отвечает главнокомандующему правым или левым крылом армии... Отсюда и название конных уланов“ (БСЛ., т. 1, 141).

Ҳозирги замон ўзбек тилида эса *ўғлон*: (Ўзбекча-русча луғат, 1959) уст. книжн; 1 ист. в монгольскую эпоху — потомки Чингизхана, не имевшие ханского титула; 2. молодой воин, дружинник или гвардеец при дворце; 3. сын (596-бет) деб таърифланади.

Қадимги ёзма ёдгорликларда эса *ўғлон* сўзи *oʻylan* — сын дети (М., 403) деб кўрсатилади. Бундан кўринадики, қадимги тилда *oʻul* ва *oʻylan* сўзлари кенг маънода ишлатилган.

Ҳозирги замон туркий тилларда ҳам *ўғил* сўзи умум сўз бўлиб, асосан боланинг жинсини кўрсатиш учунгина ишлатилади. Унинг этимологияси эса А. Н. Кононов ва бошқа олимларнинг фикрича *ўғил*//*ўғул* сўзи тарихан икки элементдан таркиб топгандир: *oʻ* (< *oʻ* *мать* // *ok* ~ *ʔ* *род, племя*) + уменьшительный аффикс *-ул* (ср. *сиң* — *ил*). Таким образом, оғул младшая (меньшая) мать, потомство, сын²⁷.

А. Н. Кононовнинг бу фикрига тўлиқ қўшилиш мумкин. Чунки қадимги *oʻg* — *она* термини орқали қариндошлик терминларининг бир қисмининг ясалишига, албатта, аффикслар олган ҳолда, замин бўлганлиги кўринади (масалан, *oʻg* + *ай* = *oʻгай* = *ўғай*, *oʻгэй* в. б.). Бу тўғрида кейинги бобларда батафсил тўхталамиз.

Ўғил сўзи юқорида айтганимиздай умум, абстракт маъноли сўз бўлиб, қон-қариндошлик терминига ўтиши учун, албатта, эгалик қўшимчаси ёки бола сўзини қабул қилиши шарт бўлади. Бундай хусусият қадимги ёдгорликларда ҳам акс этган бўлиб, *Qʻz oʻul*—дочь, *qʻz oʻylan*—дочь (М., 414);

اُرِي اُغْلَان—*урӣ оғлан* — ўғил болалар (МКД., т. 1, 115).

„Бобирнома“да *эр ўғил* (Бобирнома, 1949, 9-бет).

²⁷ А. Н. Кононов. К этимологии слово оғул — сын, «Филология и история монгольских народов. Памяти акад. Б. Я. Владимирцова», М., 1958, стр. 175—176.

Б. 3. Будаговнинг луғатида қозоқ тилига *— айр اوغلان* — мальчик, ребенок, муж. пола, противополож. *— қиз اوغلان* — девочка“ (БСл, т. 1, 141) формаси келтирилади. Бундай сўз бирикмаси формасида келиш хусусияти шу кундаги туркий тилларда ҳам мавжуддир. Масалан: турк тилда—*kız oglan*— девица, девственница (Тур.-р. сл., 350); туркман тилида—*гыз оглан*—девушка (Туркм. -р. сл., 215); татар тилида *кыз углан*—девушка формалари бор. Лекин татар тилидаги бу форма архаиклашгандир.

Ҳозирги замон туркий тилларда кўпинча бола сўзи билан сўз бирикмаси ҳолида келади: олтой тилида *уул бола*; хакас тилида *оол пала*; уйғур тилида *оғул бала*; қозоқ тилида *ул бала*; ўзбек тилида *ўғил бола*. Масалан, ўзбек тилида: — *Қўй, қўй, йиғлама, акаси, ман ҳозир доктор чақираман, дардов боғлаб, тузатиб қўяди, — деб бир ўғил бола қўғирчоқнинг бошини силади* (О й д и н, Ҳикоялар).

Қозоқ тилида: *Андрейден бес ул бала туған еді* (Қаз. тили. сөз.).

Булардан ташқари, туркий тилларда бола сўзи ҳам умум сўз бўлиб, унинг жинси маълум эмас. Шунинг учун ҳам бола маъносида *сосик, чага* сўзлари ишлатилган туркий тилларда ва татар, уйғур тилларида ҳам *ир, эр, эркак, эр* сўзлари сўз бирикмасига кириб болани аниқлаб келади: турк тилида—*еркек сосик; ир бала* (тат.); *эр бала* (уйғ.); *эркек чага* (туркм.).

Ўзбек ва уйғур тилларида *ўғил бола — оғул бала* формасида келган сўз бирикмаси ўз маъносини кенгайтириб, бирор шахснинг хусусиятини, яъни *эркак киши, ботир* маъносини ифодалайди:

Ўзбек тилида: — *Мен сизни ўғил бола деб юрсам, шалоқи хотиндан ҳам бадтар экансиз! — деди. Аширнинг юзига тик қараб — Сизда виждон бўлса чўчқа болаларини шу аҳволда қолдирармидингиз* (С. А н о р б о е в).

— *Тўрабой ака, гапимизни ерда қолдирмай келибсиз, бўлди! Ўғил бола экансиз, бошқа гап йўқ! — деди-да жун қирқишга киришиб кетди* (С. А н о р б о е в, Гўзаллик излаб).

Бундан ташқари, ўзбек тилида фразеологик бирикма сифатида бирор нарсанинг асли маъносида ҳам ишлатилади:

— *Гапнинг ўғил бола с и н и айтдингиз, оқсоқол. Мавлон ака сигирнинг сутини ичмайдиган одам, бузоқнинг ҳақи бор деб — деди Қулмат* (Ғ. Ғ у л о м.).

Уйғур тилида: — *Шавдун оғул бала адәм жумуңлар, — дөп сөзгә арилашти Ислом бовай. — Өзиниң һәммә байлиғини оттурға салди!* (Б о с а қ о в, Қайнам).

1) *Ўғил* сўзи юқорида айтганимиздай эгалик аффикслари билан келгандагина қон-қариндошлик термини ҳисобланади, акс ҳолда у умум сўздир. Эгалик аффикслари билан келган ҳолда ота-онанинг эркак жинсидаги фарзанди маъносини ифодалайди.

— *Хафа бўлма, ўғлим!*

— *Сизларга ўхшаб деди истеҳзоланиб, қувонайми? (А. Қодирий, Ўт. кун.). Амакимнинг ўғли, ёш йигитча, Мўмин акам ҳам жўнаб кетяпти (Ойбек, Болалик). Ўғлининг иморатлари қўрғоннинг шимоли сари ўртада воқиб бўллубтур (Бобир.). Хоннинг ўғли била жам ўлдилар, Дараларнинг ичида тўлдилар (Шайбоний.). Матқовул ака дарров калласини лиқиллатиб «хўп» деди. Кейин нонларни олиб, ўғиллари га биттадан бўлиб берди (М. Исмоилий, Ф. т. о.).*

Ўйғур тилида: *Уоғлини қешида олтиратти. Бала еғир нәпәс елип, бәдинидики иссиқлиққа чидимай ятатти (Қ. Т.).*

2) бува, бувилар ҳам ўз набираларига нисбатан *ўғлим* деб мурожаат қиладилар: —*Э, —э, қўй, ўғлим ҳали пишмаган, сабр қил, пулим ҳам йўқ, — дейди бобом (Ойбек, Болалик).*

3) қайин ота, қайин она ўз куёвларига *ўғлим* деб мурожаат қиладилар: *Ҳадича хола уни қаршилагани югурди. Зуннунхўжа унга эътибор қилмай, ақлдан озган бир қиёфада тўғри Сидиқжоннинг олдига келди. — Уйимга ўт қўяман! Ўзимни осаман! Ўғлим, жон ўғлим, мен сизни шу умид билан ўғлим деганмидим? (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.).*

4) бегона шахслар томонидан ҳам ўз боласи тенги бўлган ёшларга нисбатан мурожаат маъносида ишлатилганда ҳам 1 шахс эгалик қўшимчаси қўшилиб ишлатилади. Бу вақтда унинг бегона шахс эканлиги ёки ўз ўғли эмаслиги контекстда маълум бўлади:

Чол бу бегона йигитнинг вазиятида тараддудланиш сезиб қайтадан сўради: — Хўш, ўғлим, нима арзинг бор? Айт... (Ойбек, Қ. қ.).

Одатда, ота-оналар ўз ўғилларининг отини айтиб мурожаат қиладилар. Лекин 1 шахс эгалик қўшимчаси билан *ўғлим* формасида мурожаат қилганда эркалатиш, ўзига яқин тутиш, меҳрибонлик каби маъно оттенкалари акс этади.

Ўғил термини қиз ва бошқа баъзи терминлар билан синонимик умумийликка, ҳар хил сўз ва аффикслар олишида бир хилликка эга бўлганлиги сабабли, қиз терминининг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқиб, кейин *ўғил* ва қиз терминидаги умумийликларни баён қиламиз.

Қиз

Қиз сўзи ҳозирги замон туркий тилларнинг ҳаммасида мавжуд бўлиб: ўзбек, уйғур тилида — қиз; қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида — қыз; туркман тилида — гыз формаларида келади. Туркий тиллардаги қиз термини ёзма ёдгорликларда: *quz* — девица (М., 417); тафсирда *қіз* — дочь; девочка; девушка (Бор. Т., 207); *قىز*, — қиз — қиз (МҚд., т. 1, 315) формаларида ва маъноларида ишлатилган. Бундай қараганда бошқа терминларга нисбатан қиз термини қадимги ва ҳозирги замон туркий тилларда (чуваш — *хыр*; тува — *уруг* — қиз маъносида ишлатилади, лекин тува тилида ҳам *қыс* формаси бўлиб, ҳайвонларнинг урғочи жинсини кўрсатиш учунгина ишлатилади) ўзгаришларга учрамаган деб айтиш мумкин.

Туркий тилларда қиз терминининг ўзига хос синонимлари бўлиб, ўзбек тилида *ожиза*, *бикас*; уйғур тилида *ажиз*; қирғиз тилида *бийкеч*, *селки*, *тақийалуу* (Кр.-р. сл., 1940). Л. З. Будаговнинг луғатида *کنز* — *кениз* — девушка, *کنيزك* — девочка (БСл., т. 1, 140) сўзлари келтирилади.

Бундан ташқари, уйғур классик адабиётларида форс тилидаги *دوخته* термини ҳам қиз терминининг синоними сифатида ишлатилганлиги кўринади. Лекин бундай хусусиятлар жуда камдир:

— *يانا باردور ئانداغ ئولۇس دوختهرى*

— *سهبا ههتته ئاندىن ئىرور سهتهرى (ئا. نازارى).*

Ўзбек тилида: *Мутавалли, сўзининг охирида — Бизнинг тилагимиз, шарафда ўзимиз билан баровар одам топилса, ожизамизни (қизимизни) ундай одамга ич куёв бўлиши шарт билан бермоқдир... — дебди* (С. А й н и й, Эсдаликлар).

— *Мулла Абдишукур, эртага ожизамизга тўй келади. марҳамат қилинг, дурустми?* (О й б е к, Қ. қ.).

Уйғур тилида: — *женим қизим, дуниядики тәнһаримсән. Мени эйиплимэ, алтунум. Сәнму ажиз, мәнму ажиз... Ажизниң бәхти таладинмиш, қизим, — дәп ана чоққур тинди* (Босақов, Қайнам).

Қиз терминининг лексик маънолари

1) қиз сўзи *ўғил* сўзининг антономик формаси бўлиб, боланинг жинсини кўрсатувчи сўздир. Бу қиз сўзи ўзича мустақил умум маънога эгадир. Масалан: *Бир неча минутдан сўнг ўртага чиройли бир «қиз» тушди. Ноғора ва чирмандалар*

аввалгидан кўра оҳистароқ, енгилроқ чалинди (Ойбек. Қ. қ.).

Таниш бўлмаган бир шаҳарда кимнинг бўлса ҳам қизига учрашсин, беш-олти кун ичида бу янглиғ уйқуда ҳам... (А. Қодирий, Ўт. кун.).

Уйғур тилида: — *Дөлтигэ қизиқип тегидиған қизлар, дуния байлиққа қиз сатидиған ата-анилар атам заманда өткән* (Тохтамов, Ад. к.).

Туркий тиллар ичида кўпинча уйғур тилида шахс отларига қиз сўзи қўшилиб келиши кўпроқ тараққий этгандир. *Туранқиз, Турсинқиз, Реһанқиз* ва бошқалар.

2) қиз қон-қариндошлик термини сифатида ота-оналар, бува ҳамда бувилар ва умуман қизнинг энг яқин қариндошлари томонидан I шахс эгалик аффикси қўшиб, ўзининг қизи эканлигини билдиради ва шу формада мурожаат қилади:

Ўзбек тилида: *Ўлдирки, қизимни кундош устига юборишга тиш-тирноғим билан қаршиман* (А. Қодирий, Ўт. кун.).

У (аммаси) катта фалокат даф бўлганидан қувониб энтикан бир товуш билан: *«Шарофат, қизим, тур! Тур, қизим. Отанг гуноҳингдан ўтди! деб шивирлади* (А. Қаҳқор, Қўш. чир.).

Уйғур тилида: — *Қачон чиқисән қизим? — дән йәнә сориди Хасийәтхан қизиниң, һазирқи сөзлирини аңлимиған адәмдәк* (Босақов, Қайнам).

Туркман тилида: *ғызым, саңа айдайын, гелним, сен эшит* (Нақыл).

3) қари чол-кампырлар мурожаат қилинувчи қиз ўз болалари, қизлари тенги бўлганда ҳам I шахс эгалик аффикси қўшиб мурожаат қиладилар. Бу хусусият туркий тилларнинг ҳаммасида деярли мавжуддир. Бу вақтда, асосан, қизга нисбатан ҳурмат, ўзига яқин тутиш оттенкалари сезилиб туради.

Лекин одатда қизнинг ота-онаси, яқин ва узоқ қариндошлари қизнинг шахсий отини айтиб мурожаат қилади. Эгалик аффикси билан келган *қизим* формасида эркалатиш, меҳрибонлик оттенкалари сезилиб туради.

Ўғил ва қиз терминларининг синонимлари

Ўғил ва қиз терминларининг умумий синоними сифатида:

1) форс тилидан кирган *фарзанд* (ўзб.); *пәрзэнт* (уйғ.); *перзент* (қоз. ққ.) сўзи бўлиб, бу сўз туркий тилларда қон-қариндошлик термини сифатида туркий тиллардаги *ўғил* ва *қиз* терминини ифодалаб келади. Ўзбек тилида:—*фарзанд*,

йғилми, қизми бари бир, ота-онанинг юраги бўлар экан (Ойбек, Қ. қ.).

*Хон ани дер эди фарзанд ўзига,
Кўп қулоқ солур эди ҳам сўзига (Шайбоний.).*

Шу пайт кўзимизнинг оқ-қораси бўлган бирдан-бир фарзандимиз устида онаси йиғлаб ўтирибди. Қизнинг ҳарорати жуда баланд (С. Ўзб.).

Уйғур тилида: Ахирқи кўнләрдә ашлидә келәчәк пәрзәнт тоғрилиқ параң, пат-патла тилға елинидиған болған. Улар оғул, қиз дейишипму өзара талишип кеттәти бәзидә (Тоҳтамов, Ад. к.).

Қорақалпоқ тилида: Екеуинг-де тенгдей перзентимсиз, тату болынг (Нажимов, Қыс. қ.). Оның әйелі бала тумай, бір перзентке зар екен. Аппақ кіршіксіз ана мейірімі бауырындағы перзентіне алдағы өмірден бақыт тілейді (Қаз. тілі. сөз.).

Фарзанд термини кўпинча умум маънога эга бўлиб, бола терминига мойилроқ оттенкаларга эгадир.

Энгельс номли колхоз почтальони Т. Холиқовнинг умр йўлдоши Ойшахон уч қиз туғди. Болалар соғлом ўсишяпти (С. Ўзб.).

Солиштиринг: Унинг умр йўлдоши Бибисора Суюнова уч фарзанд кўрди (Қ. Ўзб.).

Фарзанд ўсиб, бўйи чўзилиб қолганда ота-она севинчи, меҳр-муҳаббати, орзу-умидлари нақадар чексиз бўлади (С. Ўзб.).

Булардан ташқари, ўзбек ва уйғур тилларида *фарзанд-пәрзент* терминлари китобий термин сифатида ишлатилади, яъни «болангиз борми ёки бола кўрмоқ» деган маънодан кўра *фарзандингиз борми, фарзанд кўрмоқ* формалари ишлатилади.

Қирғиз тилида перзент термини билан бир қаторда туйақ сўзи ҳам бола, авлод, меросхўр каби маъноларда ишлатилади: Туйағи жоқ; арқамда қалған туйақ жоқ. Қалбады перзент—туйағым (Қр.-р. сл., 1940, 516).

Ўзбек тилида ҳам туёқ сўзи бўлиб, бу қариндошлик термини сифатида невара маъносиде ишлатилади: Болагинамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим (С. Аҳмад, Уфқ).

2) *бола* сўзи ҳам умум термин бўлиб, қиз термини билан бирга келиб, қизнинг турмушга чиқмаганлигини, ҳам ёш эканлигини кўрсатиб келади. Ўзбек тилида: *Ана шунақа гаплар,— деди чол,— Энди ухласак ҳам бўлар-а? Сидиқжон бу чоқ қиз боланинг тақдири тўғрисида ўйлар экан, чолнинг гапини эшитмади (А. Қаҳқор, Қўш. чир.).*

Қорақалпоқ тилида: — *Қыз баланы уйде сақлай берудинг кереги жоқ, байға берип жберу керек* (Нажимов, Қыс. қ.).

Бола термини қиз маъносидан кўра ўгил маъносида кўпроқ ишлатилади.

Ўзбек тилида:—*Мана, болам, кий, пишиққина махси* (Ойбек, Болалик).

Уйғур тилида: — *Болам бу мән. Ислам. Тохта, атма!* (Босақов, Қайнам).

Лекин туркий тиллар ичида олтой тилидаги „пала“— ўгил терминига нисбатан, унинг антономик маъноси қиз маъносида ишлатилади. Бу тўғрида Л. З. Будаговнинг луғатида *اولوم يوق پالام يوق* (БСЛ., т. I, 220) деб кўсатилган.

Бола терминининг маъно доираси *фарзанд* терминига нисбатан кенгроқ бўлиб, ҳайвонларнинг болаларига нисбатан ҳам қўлланилади — *айиқ боласи; қуш боласи; бўри боласи*. Тува тилида эса *кыс* сўзи билан ҳайвонларнинг жинси фарқланади — *кыс адыг* — урғочи айиқ; *кыс бору* — урғочи бўри ва бошқалар²⁸.

Бола термини унинг бошқа синонимларига нисбатан жуфт сўзларнинг таркибида келиши билан ҳам фарқланади. (*Ота-бола; она-бола*).

3) форс тилидаги *نارسیده* (на—рәсиде) незрелый, неспелый (Пер.-р. сл., М., 1953, стр. 552) маъносидаги сўз ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилларида бола маъносида ишлатилади.

Ўзбек тилида: *Қайғули кунлар, фашист ялмоғизлари кўп-лаб н о р а с и д а л а р н и м еҳрибонларидан жудо қилган, уларни бошпанасиз қўйган. Шундай мусибатли оғир дамларда оналаримиз уларга она, оталаримиз ота бўлишиди* (Тош. ҳақ.). *Жувон атрофини тўрт н о р а с и д а ўраб олган* (Тош. ҳақ.).

Қорақалпоқ тилида: *Набира ҳамь Зинеп козине жас алып, жапжас на р е с т е н и н г қыршынынан қиылганина коп ренжиди, налыды* (Нажимов, Қыс. қ.). Уйғур тилида *наресидә* формасида шакллангандир.

4) ўзбек тилида булардан ташқари турк тилидаги *сосик* термини ҳам баъзи ўринларда ишлатилади: *Жужуқлар ҳаммага жовдир-жовдир термулишади* (Тош. ҳақ.).

5) форс тилидаги сўз бирикмаси ҳолида келган *پس بچه* мальчик (Р.-пер. сл.) *بچه* сўзидаги «*ب*» ни ўзбекча ва уйғурча *в* га ўзгартириб „вачча“ формасида бола маъносида

²⁸ Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, стр. 17—18.

қабул қилинган. Лекин ўзбек тилининг баъзи шеваларида *بچا* бола терминининг актив синоними сифатида — *бәлә*// *бәча*, *оғул*; *бәчча*//*бәлә*; *қыз бәчча*//*бәлә*²⁹, ишлатилади. Бу ердаги *бәчча* шу шевада *бәча* формасида ҳам ишлатила беради. Юқоридаги *вачча* формаси ўзбек, уйғур адабий тилларида ўз олдига алоҳида маъно англатувчи сўз сифатида ишлатилмас ҳам шахсларнинг мансабига, унинг хусусиятини кўрсатувчи сўзга қўшилиб, қўшма сўз составида келгандагина, ана шу сўзга қараб унинг маъноси аниқланади, яъни бу шахснинг ким эканлигини (кимнинг боласи эканлигини) кўрсатиб келади: *бойвачча*—бойнинг ўғли//боласи; *беквачча*—бекнинг ўғли//боласи; *қозивачча*—қозининг ўғли//боласи. Бундай хусусиятга *вачча* сўзи—шахсни ҳақоратлаш, у кимнинг боласи эканлигини, келиб чиқишини кўрсатиш учун қўшма сўз составида келади: *кундошвачча* — кундошнинг боласи; *қулвачча* — қулнинг боласи; *ўғривачча* — ўғрининг боласи; *итвачча*—итнинг боласи (бу ерда ҳақоратлаш учун ишлатилган). Бундай синтактик йўл билан келган сўз *қиз* ҳамда *ўғил* сўзига тааллуқлидир.

Шунинг билан бирга, *вачча* сўзи шахс отларига қўшилиб келиб, мураккаб қўшма шахс отларининг ифодаланганлигини кўриш мумкин:

Салимбойвачча, Ҳакимбойвачча в. б.

Юқоридаги *вачча* сўзи билан ифодаланган хусусиятлар ўзбек, уйғур тили учунгина хос бўлиб, бошқа туркий тилларда кўринмайди. Лекин шахс отида келган *Салимбойвачча, Ҳакимбойвачча* формалари ўзбек тилидан таржима қилинган асарларда учратилса, одатдагидек ўзгартмасдан қабул қилинади.

б) бола ёки ўғил маъносида ўзбек ва уйғур тилида араб тилидаги *بَن*, *ابْن* — *бин*, *бинни*— ўғил, ўғли (Ўз. кл. л.)

сўзи ишлатилиб, бу термин асосан X аср ва ўрта аср ўзбек ҳамда уйғур классик адабиётларида ишлатилгандир. Л. З.

Будагов бу тўғрида тубандаги фикрни айтади: (а) *بَن*, *ابْن*

мн. *أَبْنًا*—сын турками употребляются это слово при мусульманских именах а при христианских заменяются словам *ولد* (БСл., т. 1, стр. 6). Ҳозирги замон ўзбек тилида дин-

²⁹ Е. Ф. Ғуломов, К. Н. Назаров, Бўстонлиқ район ўзбек шевалари ҳақида, Научные труды ТашГУ, вып. 260, Языкознание, Ташкент, 1964, стр. 179; Б. Джуроев, Шахрисабзский говор узбекского языка, Ташкент, 1964, стр. 78.

дорлар тилида, танқидий, ҳажвий асарлар, фелъетонлар тилида учраб туради.

7) булардан ташқари, туркий тилларда бола маъносида *чақалоқ* (ўзб.); *бовақ* (уйғ.); *сәби* (турк.); *бөбөк* (қирғ.) сўзлари ҳам ишлатилиб, булар кўпинча янги туғилган, ёшига етмаган эмадиган болаларга нисбатан айтилган бўлиб, ўғил ва қиз жинсига нисбатан баб-баравар қўлланилади.

Ўзбек тилидаги *чақалоқ* эса туркман тилидаги бола маъносидаги *чага* сўзининг фонетик варианты ва кичрайтиш *-лақ* аффиксининг қўшилишидан таркиб топгандир.

8) туркий тилларда *бола* (+м) маъносида ўзларига хос сўзлар билан ҳам ифодалаш хусусияти бўлиб, ўзбек тилида *бўтам*, *арслоним*, *чироғим*, *жигарим*, *қўзичоғим*, *қўзим*, *қўчқорим* каби сўзлар билан болага мурожаат қилинади. Бу ерда *арслон*, *қўчқор* сўзлари қиз болага нисбатан ишлатилмайди, албатта.

Ўғил ва қиз терминларининг грамматик маънолари

Туркий тиллардаги *ўғил*, *қиз*, *бола*, *фарзанд* терминлари ҳар хил сўз ёки сўз ясовчи ва сўз тусловчи аффикслар билан кела олади. Бу вақтда баъзи ўринларда янги маъноли сўз ифодаланса, баъзи ўринларда, кўпинча бу терминларга экспрессив баҳо оттенкаларини беради.

1. Аффикслар билан келганда:

1) *-ча* аффикси *ўғил*, *қиз* терминларига қўшилиб келиб, эркалатиш — кичрайтиш оттенкаларини ифодалайди:

Ўзбек тилида:

Ишдан қайтган чоғимда
Қийқиради ўғилчам, —
Ҳали ниҳол боғимда
Баргин ёзмаган гунчам
(Енғин Мирза, Ўғил меҳри).

— *Йўлчи*, мана эрта-индин қиш келади, тўрт яшар *ўғилчам* билан нима қилади у (Ойбек, Қ. қ.). *Қизча* сўзи ҳам худди шу формада эркалатиш оттенкасини ифодалайди. Уйғур тилида эса бундай оттенкани асосан *-чақ* аффикси бажариб *қизчақ*, *оғулчақ* формаларида келади. Уйғур тилида бундан ташқари *-ка* аффикси ҳам бўлиб, бу аффикс биргина *бола* терминига қўшилиб, эркалатиш маъносини ифодалайди — *балика*. Бошқирд, қирғиз, татар тилларида ҳам эркалатиш-кичрайтиш аффикси *-ка* (+й) (тат.); *-ка* (+й) (бошқ.); *-ке* (қирғ.) формалари шу тилларда *қиз*, *ўғил*, *бола* термин-

ларига қўшилиб келади; бошқ: *бәләкай ул; улкай, улкайым, кызыккай*; татар: *кызкай*, қирғ: *кызыке*.

Ўзбек тилида *бола* термини *-ка + й* аффикси билан *болакай* формасида мавжуд бўлиб, бу форма унчалик тараққий этмагандир. Лекин жонли сўзлашув тилида ишлатилиш ҳодисаси кўпроқ учрайди:

Болакайлар ўз ўйинларига шунчалик берилиб кетишдики, қайрилиб ҳам қарашмади менга (С. Ўзб.).

Булардан ташқари, 1 шахс эгалик қўшимчалари билан ҳам эркалатиш-кичрайтиш маъно оттенкаларини ифодалаш мумкин. Бу, албатта, интонацияга боғлиқ бўлади.

2) *-гина* аффикси ўзбек, бошқирд тилларида мавжуд бўлиб, асосан, эркалатиш-кичрайтиш маъно оттенкаларини ифодалаб келади: ўзбек тилида эса бу аффикс *бола, ўғил* терминларига ҳам қўшилиб келади: *Мана, дамба битди, канал битай деб қолди, энди қизгинамни олиб келса ўладими?* (А. Қаҳқор, Қўш. чир.).

— *Болагинамнинг боласи, қантдак ўрик донаси, — дейишади оналар невараларини суйиб* (С. Ўзб.).

Бошқирд тилида *қызғина (+м)* формасида келади (Р-бзш. сл.). Бошқа туркий тилларда бундай маънолар *-жагаз* (туркм.); *-сагиз* (турк.); *-жак* (хакас) аффикслари орқали ифодаланадилар: туркман тилида — *гызжагаз*; турк. тилида — *kizsagiz*; хакас тилида — *кызыжак*.

3) *-ағар, -алақ* аффикслари асосан, ўзбек тилида мавжуд бўлиб, *қиз* терминига қўшилиб келиб, унга экспрессив, эркалатиш-кичрайтиш оттенкаларини беради: *Муаттар эндигина 10-синфни битирган, жингалак сочли қизалоқ эди* (Қ. Ўзб.). *Уйимизда яна битта қизалоқ туғилди. У жуда озгин, йиғлоқ эди* (Ҳ. Турсунқулов, Ҳаётим қиссаси). — *Сиз билан биз вино ичишни билмаймиз, — деди кулиб Йўлдошев Уктамга. — Мана бу қизалоқлардан ўрганишимиз керак* (Ойбек, О. в. ш.). Қорақалпоқ тилида ҳам худди шундай маънода *-алоқ* аффикси билан ифодаланади. *Қизалоқ* (Кк.-р. сл.). Қозоқ тили шеваларида *қызалақ* формаси бўлиб, асосан 11—12 ёшлардаги қиз болага нисбатан ишлатилади*.

4) *-то-й* аффикси ўзбек тилида ўғил сўзига қўшилиб, эркалатиш маъносини ифодалаб келади: *Уғилтой*.

5) *-ой, -жон, -хон* аффикслари асосан ўзбек тилига хос бўлиб, бу аффикслар *ўғил* терминига қўшилиб келади. *-жон*

* Ш. Сарыбаев, Батыс Қазақстан экспедициясының материалдарынан, см. сб. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері, 4-шығы, Алматы, 1962, 44-бет.

аффикси билан келган *ўғилжон* формасида эркалатиш оттенкаси бир озгина бўлса, *ўғилой*, *ўғилхон* формаларида эркалатиш-кичрайтиш оттенкалари кўринмайди. Юқоридаги *-ой*, *-жон*, *-хон* аффикслари билан келган *ўғил* термини шахс (аёл) оти ясайди. Ўзбек ва уйғур тилида *-жон* аффикси бола терминига қўшилиб келиб, болани севувчи, яхши кўрувчи шахсга нисбатан, у шахснинг хусусиятини кўрсатиб келади. *Болажон* формасидан ташқари *болажонлик* формаси ҳам бўлиб, бу формада ҳам худди шу болажон англатган маъно англатилади, яъни шу маънони мавҳумлаштиради.

6) *-ли* аффикси асосан ўзбек тилида *қиз* ва *ўғил* терминларига қўшилиб келади ва бирор шахснинг қизи, ўғли, боласи, фарзанди борлигини ифодалаб келади: *Э, Бойбўри билан Бойсари! Бу тўй ўғиллининг ўғлидан, қизлининг қизидан қайтади, сенларнинг нимангдан қайтади?* (Алпомиш).— *Кўпга келган тўй дейсизми? — киноя билан илжайди чол, — бе! Маҳалламда уч ўғиллилар, беш ўғиллилар бор, норғул-норғул йигитлар бор. Ҳаммаси тип-тинч* (Ойбек, Қ. қ.).

Бошқа туркий тилларда эса *-лиқ* (уйғ.); *-лык* (туркм.); *-лук* (қир., уйғ.) аффикси орқали ифодаланади.

7) *-лик* аффикси ўзбек тилида *ўғил*, *қиз*, *бола*, *фарзанд* терминларига қўшилиб келиб, тубандаги маъно оттенкаларини ифодалайди:

а) бирор шахсга, ота-онасига нисбатан бола бўлиш, уларга ғамхўр бўлиш, фарзандлик вазифасини ўташ каби маъноларни ифодалайди:

Ўзбек тилида: — *Қалин қор билан қопланган қабрга бошини қўйиб Йўлчи товушсиз, лекин бутун ўғиллик муҳаббати билан узоқ йиғлаган эди* (Ойбек, Қ. қ.). ...*куёв бўладиган йигитнинг ўзларига ўғилликка лойиқ бир кимса эканини ҳам яхши тушунган эди* (А. Қодирий, Ўт. кун.). (*Ҳасанали ўзича*) — *Ешим олтиш тўртга етди, ўғлим-қизим бўлмади... Дарвоқе Отабек менга ўғиллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми, уларнинг болалари мени «бобо» деб кетимдан югурмасмикинлар* (А. Қодирий, Ўт. кун.).

Бола терминига қўшилиб келган *-лик* аффикси эса бу терминга иккинчи бир янги маъно — ёш бола маъносини ҳам беради. Уйғ. тилида: — *Қермахун турсаңчу! Балилик қилмисаңчу, бомба чушиватиду, — дэп одеялони тартип пекритип ташлидидэ, жүгрэп чиқип кэтти у талаға* (К. Т.). *Қиз* терминига қўшилиб келган *-лик* аффикси эса юқоридаги маънодан ташқари қизларга хос биологик хусусиятнинг мавжудлигини ёки йўқлигини ифодалайди.

Туркий тилларнинг ўғуз группасида (озарбайжон, туркман,

турк тилларида) *-лык, -лук* аффикслари билан келган *оғул* ва *қиз* терминлари янги маънодаги қариндошлик термини *оғуллук* — ўғай бола, ўғай ўғил; *кызлык* — ўғай қиз, боқиб олинган қиз маъноларини ифодалаб келади.

8) *-и* (III шахс, эгалик) аффикси ўзбек, уйғур, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, озарбайжон, туркман ва бошқа тилларда революциядан олдин ва кейинги даврларга қадар ҳозирги кундаги фамилия қўшимчаси *-ов, -ев; -ова, -ева* функциясини ҳам бажариб келгандир. Ўзбек тилида: *Аваз Утар ўғли; Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий*. Уйғур тилида: *Туғлуқ Муҳаммад оғли Эзизий; Қудрэт Закир оғли; Норуз қизи*. Ҳозирги кунда ҳам бу хусусият қарилар, диндорлар ҳамда ҳажвий асарлар тилида учраб туради. Шунингдек, ўзбек мазорларидаги ёдгорлик тошлари ва тахталарига ёзилган хатларда вафот этган шахс кимнинг фарзанди эканлигини кўрсатувчи ўғли ва қизи формалари кўплаб учрайди.

II. Ҳар хил сўз туркумлари билан келганда:

1) ўзбек тилида *катта-тўнғич, ўртанча, кичик-кенжа*; уйғур тилида — *чоң-тоңғуч, оттуранчи, кичик-кәнжә* сўзлари билан *ўғил* ва *қиз* терминлари бирга келиб, ота-оналар томонидан болаларнинг ёш жиҳатидан фарқларини кўрсатиш учун ишлатилади.

Ўзбек тилида

Уйғур тилида

<i>катта-тўнғич</i>	} <i>қизим</i>	<i>чоң-тоңғуч</i>	} <i>қизим</i>	
<i>ўртанча</i>		<i>оттуранчи</i>		<i>оғлум</i>
<i>кичик-кенжа</i>		<i>кичик-кәнжә</i>		

Бундай хусусият туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуддир.

Қиз ва *ўғил* терминининг бу хилдаги ёшига қараб фарқлаш хусусияти қадимдан маълум бўлиб, қадимги ёзма ёдгорликларда: *кәнчә*—последний ребенок (М., 393); *кичиг*—младший, молодой; *кичиги оғлу*—младший сын его (М., 394);

Маҳмуд Кошғарий девонида *آشتل* — *аштал* — *кенжа*, *آشتل*

اغل — *аштал оғул* — кенжа ўғил (МКд., т. I, 130) шаклида қўлланилган. „Бобирнома“да ҳам бундай хусусият кенг ўрин олганлигини кўриш мумкин. *Улуғ ўғли, улуғ қизи; кичик ўғли; ўғлон-ушоқ* ҳолида уларнинг катта-кичиклиги фарқланган.

2) туркий тиллардаги ўғай сўзи билан *ўғай бола, ўғай қиз, ўғай ўғил* каби аналитик йўл билан ясалган қўшма от формаси бўлиб, унинг асосий маъноси қони тўғридан-тўғри қўшил-

маган янги қариндошлик терминини ифодалайди. Бундай хусусият туркий тилларнинг деярли ҳаммасида мавжуддир. Бу формада *фарзанд* термини иштирок қилолмайди.

3) ўзбек тилида «бўз» сўзи билан келган *бўз бола* формаси бўлиб, ҳали вояга етмаган, ёш бола маъносида ишлатилади.

4) ўзбек ва уйғур тилида туркман тилидаги ёш бола маъносида ишлатиладиган *чага* термини *чақа* формасида шаклланиб *бола* термини билан *бола-чақа* формасида жуфтлашиб келади ва бола, оила, онаси маъносида ишлатилади. Ёки бола-чақали одам — боласи ва хотини бор, оилали одам маъносини ифодалайди. Уйғур тилида «барқа», ўзбек тилида «бақра» сўзи билан *бола-бақра* (ўзб.), *бала* [ба(р)қа // > ба-ливақа] (уйғ.) формасида келган сўз бирикмаси ҳам бўлиб, асосан, бу *бола-чақанинг* синонимидир.

5) ўзбек тилида *талоқ* сўзи қиз термини билан бирга *қизиталоқ* // *қизталоқ* формасида келиб, ҳақоратлаш, сўкиш, қисман эркалатиш маъно оттенкаларини ифодалайди.

6) қиз термини туркий тилларда *хотин*, *аёл*, *жувон* терминлари билан бирга жуфтлашиб [*хотин-қиз* (лар); *қиз-аёл* (лар); *қиз-жувон* (лар)] келиб, хотин-қизларнинг кўплигини ифодалайди.

Уйғур тилида: *хотун-қиз*(лар); *қиз-жуван* (лар) // *жуган* (лар); *қиз-аял* (лар).

7) туркий тилларда *бола* термини баъзи сўз туркумлари билан бирга келиб, болаларни тарбияловчи муассасаларнинг номини ифодалашда иштирок этади; бу вақтда *бола* термини ҳар доим кўплик аффикси *-лар* билан келиши шартдир:

Болалар боғчаси (ўзб.); *балилар бақчиси* (уйғ.); *болалар уйи* (ўзб.); *балилар өйи* (уйғ.).

8) қиз термини *она* термини билан *она қиз* + *им* формасида келиб, ота-оналар томонидан эркалатиш оттенкаларини ифодалайди: — *ундай қилма, она қизим, қўй*, — *деб Раҳбархон Гулининг қўнғир сочларини силади ва чамадонни очиб, келтирган совғаларини чиқариб берди* (Қ. Ўзб.).

9) *бола* сўзи *келин*, *куёв* терминлари билан *келин бола*, *куёв бола* каби сўз бирикмаси ҳолида келади ва бу ерда асосан келин ва куёвга нисбатан уларнинг ёш эканлигини, эндигина турмуш қурганликларини, ёки бўлмаса эркалатиш оттенкаларини ифодалайди. Бу хусусият ўзбек, уйғур тили учун хос бўлиб, бошқа туркий тилларда учрамайди:

Узиям келин боланинг бахти бор экан. Бунақанги куёв етти иқлимда ҳам топилмайди (Қ. Ўзб.) *Куёв боланинг биринчи хотини Муаттар ҳўнграб йўғлаб юборди* (Қ. Ўзб.).

10) *ўғил* термини бой сўзи билан *бойўгли* формасида келиб, ўзбек тилида қушнинг турини билдирувчи, шу қушга берилган от сифатида ишлатилади.

АКА

Ака сўзи туркий тиллардан ўзбек, уйғур тилида *ака*, қозоқ тилида *эке*, қирғиз тилида *аке* фонетик вариантлари билан мавжуддир.

Ака сўзи қадимги ёзма ёдгорликларда *ақа* — старший брат (М., 359), *ākā* — название родства (М., 363) — формарида ва маъноларда келганлиги қайд қилинади.

Ҳозирги замон туркий тилларда қон-қариндошлик термини сифатида шаклланган *ака* (уйғ., ўзб.); *эке* (қоз., ққ.); *аке* (қирғ.) сўзлари маъно жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, ўзбек, уйғур тилида, асосан, бир ота-онадан турилган эркак жинсидаги ўзидан катта ёшдаги киши ифодаланса, қозоқ, қирғиз қорақалпоқ тилларида эса ота, дада маънолари англашилади. Бу ҳақда *ота* термини қисмида тўлиқ гапирилган.

Ўзбек, уйғур тилидаги *ака* термини туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуд бўлган *оға* (ўзб.); *аға* (уйғ., қоз., ққ.); *ага* (туркм., қирғ.) сўзларининг фонетик вариантлари бўлиб, бу сўз ҳам термин сифатида ўзбек, уйғур тилида *ака* терминининг актив синоними сифатида ишлатилгани ҳолда, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида ўзбек, уйғур тилидаги *ака* маъносини ифодалайди.

В. В. Радлов луғатида *оға* терминининг туркий тилларда тубандаги маъноларда келганлиги кўрсатиб ўтилади: 1) старший брат, дядя; 2) дед; 3) почтенный, влиятельный человек; 4) господин, офицер, дворянин; вельможа; 5) евнух; 6) почетный титул (РСл., т. 1, 144). Ҳозирги замон озарбайжон ва турк адабий тилларида *аға* сўзи асосан «жаноб», «бошлиқ» маъноларида ишлатилади, қариндошлик маъносида эса турк

тилида қўшма сўз составида *agabeu* — формасида келгандагина — старший брат (Тур.-р. сл., 1945, стр. 17) маъносида қўлланилади. Озарбайжон тили шеваларида *аға* сўзи термин сифатида *ағададаш* формасидагина учрайди.

Ўзбек ва уйғур тилидаги *ака*, *оға* (ўзб.); *аға* (уйғ.) каби синоним терминларнинг генезиси бошқа-бошқа бўлиб, *ака* терминининг генезиси қадимги *ākā* терминидан келиб чиққан деб билиш мумкин ёки шу *ākā* нинг туркий тилларда ўз орфографияларида *ака*, *эке*, *аке* фонетик вариантлар билан шакл-

ланган деб фараз қилиш мумкин. *Оға, аға, ага* термини эса тўғридан-тўғри қадимги *ага* вариантынинг фонетик ўзгариши натижасида келиб чиққан деб айтишга имкон беради. Чунки туркий тилларнинг кўпчилигида «*q*» товушининг «*f*», «*g*» товишига ўзгариши одатдаги хусусиятдир. Демак, *оға, аға, ага* термини тоға терминидаги «*t*» товушининг тушиб қолиши³⁰ натижасида ясалишига, шаклланишига кўра, юқоридаги фикр тўғрироқ бўлса керак. Шунингдек, қадимги ёдгорликларда *тоға* терминининг учрамаслиги ҳам бунга асос бўлади. Шундай қилиб, ҳозирги кундаги *ака* термини қадимги *ākā* сўзининг фонетик-орфографик кўриниши бўлиб, *оға* эса *ага* сўзининг фонетик ўзгариши натижасида шаклланган формасидир.

Ака, оға терминининг лексик-грамматик маънолари

Ака, оға сўзлари қон-қариндошлик термини сифатида туркий тилларда тубандаги маъноларни ифодалаб келади.

1) туркий тиллардан ўзбек, уйғур тилида *ака, оға* терминлари асосан бир ота-онадан туғилган, ёш жиҳатидан ўзидан катта биродарига нисбатан эркак, аёл жинсидаги кичик биродари, сингиси томонидан ўзига нисбатан ким, қандай шахс эканлигини ифодаловчи терминдир: — *Ака, уринг, уринг биратўла иккита шашкасини уриб олинг* (Ойбек, Болалик). *Қишлоқдаги ҳаёти, онасининг меҳрибон қиёфаси, оғаси Йўлчининг муқаддас сиймоси... кўнгли буларга лим тўла* (Ойбек, Улуғ йўл).

Ўзбек классик адабиётида *оға* термин сифатида кенг ишлатилганлиги кўринади. Акс ҳолда, унинг синоними *ака* эса термин сифатида йўқ даражада.

Бу Биёнадағи Низомхоннинг бир оғаси Оланхон отлиқ Таҳангар кўрғонида эди (Бобир). *Оғаси наъшини Темур Султон. Ола борсунки келар бўлди хон* (Шайбоний). Уйғур тилида: *Ака, ейтқин немишкә Ай бир талла, юлтуз көп?* (К. Т.).

Ўзбек, уйғур тилидаги юқоридаги маънони қозоқ, қорақалпоқ тилида *аға* термини ифодалаб келади. Қозоқ тилида: *Ағаны көрпіні өсер, апаны көрпін сінлі өсер* (Мақол). Қорақалпоқ тилида: *Жақсы болса ағасы инисининг кейлин қалдирмас* (Ққ.-р. сл., 1958). Бошқа туркий тилларда учрамайдиған маъноларда қозоқ тилида — раҳбар, етакчи каби маънолар билан бирга, илмий ходим маъносида ҳам юритилади. Қорақалпоқ тилида эса ота маъносини ҳам ифодалай-

³⁰ А. Г. Гулямов, Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке, стр. 390.

ди: *Онынг а к е с и Абдижаббар-да, анасы Отебике-де баласына тангеланып қарайтуғын болды...* — *Аға бул созинге гапим жоқ. Брақ-та, а к е менен баланынг сози дауам етти* (Нажимов, Қыз. қ.). Туркман, қирғиз тилида юқоридаги маънони ага термини ифодалагани ҳолда, туркман тилидаги ага нинг синоними сифатида *доган, гардаш, гарындаш* сўзлари ҳам термин сифатида ишлатилади. Лекин шундай бўлса ҳам бу синонимлар ўзларининг ишлатилиш ўринлари, маъно оттенкалари ва унинг маъно доирасининг кенг, тор бўлиши билан бир-биридан фарқланади, туркман тилидаги *ага, гарындаш, гардаш*, асосан, ўзбек, уйғур тилидаги *ака* маъносида ишлатилиши билан бирга, *ага* термини умуман, ота тарафидан бўлган эркак қариндошларига нисбатан ҳам айтилади. Шунингдек, қари, бегона шахсларга ҳурмат юзасидан уларнинг шахсий исмидан кейин қўшиб мурожаат қилинганда, ҳурматлаб эса олиш вақтларида қўлланилади: *Берды а г а н ы н оғлуна Аннагулы солки диердилер* (Туркм. дил. сөз.). Бу хусусият унинг бошқа синонимларида кўринмайди. *Ага* сўзи юқоридаги маъноларидан ташқари ҳукмдор, ҳоким каби маъноларни ҳам ифодалаб келади: *Азатлык гунунуң даңы атындыр, а г а — баярлыгың, дөври өтүндир* (Туркм. дил. сөз.). *Гарындаш, гардаш* сўзлари эса биринчи маъносидан ташқари (*гардаш*) бегона эркак шахсларга нисбатан ҳурмат маъносида, *гарындаш* варианты эса бир-бири билан унчалик яқин бўлмаган, узоқроқ қариндошларига нисбатан ҳам айтилади. Мисоллар: *Г а р ы н д а ш ы м — гара газаным, уругым-унлы чувалым* (Мақол). *Г а р ы н д а ш д а н гарным яқын* (Мақол). *Мениң иң улы г а р д а ш ы м ы ң ики оғлы бар. Билйән болсаң, г а р д а ш, говача бир айлан* (Туркм. дил. сөз.). Туркман тилидаги *доган* сўзи умум термин бўлиб, ўзбек, уйғур тилидаги *ака* маъносини ифодалаш учун *улы доган* формасидаги сўз бирикмасидан фойдаланилади (Р.-туркм. сл., 1956). Бу *доган* термини ўзининг бошқа синонимларидан фарқ қилган ҳолда *доган оғлан* — двоюродный братъ; *өвей доган* — сводный брат (Р.-туркм. сл., 1956) каби янги маъноли қариндошлик терминларининг ясалишига асос бўлади. Бундай хусусият унинг *гардаш, гарындаш, ага* синонимларида кўринмайди.

2) туркий тиллардаги *ака, оға, аға, ага* терминлари умум маънога эга бўлиб, бегона, ўзидан катта ёшдаги шахсларга нисбатан ҳурмат нуқтаи назаридан мурожаат қилинганда, кўпинча шу шахснинг шахсий исмига ёки унинг касбини, хусусиятини кўрсатувчи белгиларига қўшилиб келади. Ўзбек тилида: *У ечиниб энди ювинаётган эди, эшик тақиллади ва Урмонжон товуш бергунча эшик қия очилди-да, қорининг товуши эшитилди:* — *У р м о н ж о н а к а!* (А. Қ а ҳ ҳ о р, Қўш.

чир.)—*Тўрабой ака гапимизни ерда қолдирмай келибсиз, бўлди?* (С. Анорбоев).

Уйғур тилида: — *Э, шуни дэң, Савутака, Қудрэт дегэн мошу колхозда жéним етим-теним дэп ишлэп жүргэнлэрниң эң алдиңқиси* (Босақов, Қайнам). Қозоқ тилида: — *Қызу енбек ортасына, келіп кірді Алмас аға* (Қаз. тілі. сөз.). Туркман тилида: *Берды ағаның оглуна Аннагулы солки диердилер* (Туркм. дил. сөз.). Қорақалпоқ тилида: *Перузанинг акеси Мамбетаға келуменен Айымгулге окпесин айтты* (Нажимов. Қыс. қ.).

Ўзбек ва уйғур тилида шахсларнинг касб-ҳунари ва хусусиятларига асосан *ака* термини қўшилиб келади ва у шахснинг ҳурматлаш оттенкаси ифодаланади. Ўзбек тилида: — *Қани, деҳқон ака, савдони қила қолайлик...* (Ойбек, Қ. қ.) *Раҳмат Отабек билан яна бир қайта соғлиқ сўрашгандан кейин сўради: — Бу киши кимингиз бўладилар, бек ака?* (А. Қодирий, Ут. кун.). — *Қўрдик, синадик, мулла ака, — дедида Йўлчи хайрлашиб жўнар экан Абдишукур уни тўхтатди* (Ойбек, Қ. қ.). Ўзбек ва уйғур тилида бундай ҳолатда келганда *ака* терминидаги биринчи бўғиндаги *а* унлиси тушиб қолади ва *муллака* (ўзб.); *Қадирка, Савутка* (уйғ.) формаларида талаффуз қилиниши ва баъзи ўринларда ёзилиши ҳам мумкин. Бу хусусият уйғур жонли ва ёзма тилида кенг тараққий этгандир.

3) ўзбек, уйғур адабий тилида *ака* термини умум диалектал термин бўлиб, унинг маъно доираси жуда кенгдир. Бу *ака* термини *оға* терминиға нисбатан ўз маъно доирасидан ташқари чиқиб ҳозирги замон ўзбек, уйғур тилида мактаб ўқувчилари ва ўқитувчиларига, тарбия муассасаларида раҳбар ходимларға, студентларнинг ўз ўқитувчиларига нисбатан ҳурмат юзасидан уларнинг исидан кейин *ака* сўзини қўшиб мурожаат қилинганда ишлатилади. Бу вақтда *ака* сўзи ҳеч қандай аффикслар билан келмайди, албатта.

4) ҳозирги кунда ўзбек оилаларида хотин киши ўз эриға мурожаат қилганда эрининг шахсий исмиға *ака* сўзини қўшиб ишлатади: *Акмал акам армиядан қайтсалар ҳаммаси яхши бўлиб кетади, кечирган қийинчиликларим ортда қолади, албатта, ортда қолади* (С. Ўзб.). *Акмал акам-ларға уйда ўтирадиган қиз керак эди, шунинг учун менға уйландилар* (С. Ўзб.).

Бир оилада бир нечта ўзидан катта эркак биродарлари бўлса, ўзбек, уйғур ва бошқа туркий тилларда уларнинг ёш жиҳатидан бўлган фарқларини ажратиш учун *ака, оға* терминининг олдидан ўзбек тилида — *катта, ўртанча, кичик*; уй-

ғур тилида — *чоң, оттуранчи, кичик* аниқловчи сўзлар қўшилиб, уларни аниқлаб келади.

Ўзбек тилида	}	Уйғур тилида
<i>катта</i> <i>ўртанча</i> <i>кичик</i>	}	<i>чоң</i> <i>оттуранчи</i> <i>кичик</i>
<i>ака+м</i> <i>оға+м</i>	}	<i>ака+м</i> <i>аға+м</i>

Бу хусусият одатда ака, оғаларини бирор шахсга таништириш. ёки акалари тўғрисида гап бўлгандагина ишлатилади. Акс ҳолда акаларининг (агар бир нечта бўлса) шахсий исмига тўғридан-тўғри ака терминини қўшиб мурожаат қилаверадилар:

И с а а к а м ҳам оқ мачитдаги мактабга қатнайди (Ойбек, Болалик). ...*М ў м и н а к а н г и н и кўрдингми?— сўрайди онам мендан* (Ойбек, Болалик). Бошқа туркий тилларда *улы доган* (туркм.), *улкен аға* (қоз.), *улкен аға* (ққ.) каби аниқловчилар билан ифодаланади.

Б) ўзбек, уйғур тилидаги *ака, оға, (аға)* терминлари умумдиалектал термин бўлиб, ўзбек ва уйғур тили диалектларида ва шеваларида ҳам (Баъзи фонетик фарқларни ҳисобга олмганда) мавжуд бўлиб, умуман, адабий тилдаги маъноларда ишлатилади. Баъзи ўринларда ўзбек тилининг хоразм шеvasида *эка* термини асосан боланинг отаси ёш, бобоси тирик бўлган ҳолда ота, дада маъносида ишлатилади³¹. Шунингдек, бу шевадаги *аға* термини адабий тилдаги ака, оға ва ёки катта бегона шахсларга нисбатан ҳурмат билан мурожаат қилиш — амаки, тоға маъноларидан ташқари туркий тилларнинг бирортасида учрамайдиган *ёр, маҳбуб* маъносида ҳам ишлатилади³². Уйғур тили шеваларида *ака* термини бува, ота, дада маъноларида ишлатилади³³. Шунингдек, уйғур тили шеваларида *алака* формаси бўлиб, бу сўз шу шевада адабий тилдаги ака маъносини ифодалайди³⁴.

Ўзбек ва уйғур тилидаги *ака* терминининг синоними — *оға (аға)* термини ўзининг лексик, грамматик маъноларига кўра *ака* терминидан бир оз фарқ қилади: а) *оға* — термин сифатида кўпчилик туркий тиллар учун умум терминдир. У қайин, ини сўзлари билан бирга келиб, янги маънодаги қаричлошлик терминлари ва янги сўзларнинг ясалишига асос бўлади (*қайин оға; оғайни < оға-ини*); б) ўзбек тилида *оға* термини

³¹ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, 22-бет.

³² Уша асар, 21-бет.

³³ С. Е. Малов, Уйгурские наречия Сивъязяпа, стр. 92.

³⁴ Уша асар, 93-бет.

бутун бир миллатга, шахсга бўлган ҳурматни ифодалаш учун ҳам ака ўрнида ишлатилади:

*Ваганимиз — онамиз,
Меҳрибон рус оғамиз* (Қ. Муҳаммадий).

в) бошқа туркий тилларда ака маъносида ишлатилган *оға* термини ўзбек, уйғур тилларида шу тилнинг хусусиятини ифодалаш учун таржимасиз ҳам қабул қилинаверади: *Бўлим бошқарувчиси Дуйсенбой оға жавобни эшитгач, идора ходимларидан суриштирди.*

— *Ажихондан хабарларинг бўлдимиди?*

— *Э, оға, — деди секретарь йигит, — Ажихон ҳойнаҳой далада (С. Ўзб.). — Аёлим бўлганда бугунки воқеа бўлмаган бўларди... Яқинда вафот қилди... — деди Суюмоға хўрсиниб* (Н. Фозилов, Оқим). Уйғур тилида: *Мэн Илияс ағай сориған уйғур эдиплириниң һаят экэнлигини вэ һэр қайси турлук саһада хизмэт қиливатқанлигини ейттим* (Қ. Т.).

г) ўзбек тилидаги *оға* термини эркак шахс исми сифатида ҳам ишлатилади: *Оға Раҳимбеков* (С. Ўзб.). Туркий тиллардан ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз тилларида форс тилидан кирган *برادر* (*бәродар*) термини бўлиб, қозоқ тилида *бірәдар* формасида шаклланган *پرادر* бошқа тиллардаги маънодан фарқ қилган ҳолда «динга берилган, динни ташвиқот қилувчи шахс» сўфи³⁵ маъносида ишлатилади. Ўзбек, уйғур тилларида эса *ака, оға, аға* терминларининг пассив синоними сифатида қабул қилингандир. Қирғиз тилида *бурадар* формасида қабул қилиниб, ўзидан кичик ука, иниси тенги бўлган шахсга мурожаат қилиш учун ишлатилади. Ўзбек ва уйғур тилида ҳам бегона шахсга нисбатан мурожаат қилиш учун ўртоқ маъносида қўлланилади. Шунингдек, оғайни, дўст, фикрдош, йўлдош маънолари ҳам ифодаланади. Булардан ташқари, ўзбек ва уйғур тилидаги *биродар* (ўзб.), *бирадәр* (уйғ.) янги маънода, яъни халқлар, миллатлар ўртасидаги яқинлик, қардошлик, иттифоқ, дўстлик каби маъноларни ифодалаш учун қўлланилади: *халқлар биродарлиги, миллатларнинг биродарлиги, солдатларнинг биродарлашуви* ва б.

Туркий тиллардаги *оға* ўзбек, уйғур тилидаги *ака* ва шунингдек, унинг шу маънони ифодаловчи пассив синоними — *биродар* терминлари ҳар хил аффикслар олган ҳолда морфологик бирликка киради. Бу вақтда терминларнинг маъно оттенкалари бутунлай ўзгармасдан, ўзининг биринчи маъно

³⁵ «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», Алматы, 1959.

доираси атрофида экспрессив маъно билан чегараланиб қолади.

1) *-ж о н* аффикси ўзбек, уйғур тилида *ака, оға (аға)*, қорқалпоқ, туркман тилидаги *ага, аға* терминларига қўшилиб келиб эркалатиш, ҳурмат маъноларини ифодалайди: *акажон, оғажон* (ўзб.). *Халча келади, акажон келади.* (Яшин, Нурхон). *(Нурхон) Вой, акажон, ҳамма нарса бор. Яна бир ойдан кейин театримиз Фарғонага гастролга боради* (Яшин, Нурхон). Бундай формада келганда ўзининг туғишган акасига нисбатан эркаланиш, ҳурмат маъносини ифодаласа, иккинчидан, ёш жиҳатидан ўзидан катта бегона шахсларга нисбатан ҳурматни изҳор қилиш, ўзига яқин тутиб мурожаат, муомала қилиш вақтида ҳам шу *-ж о н* аффикси қўшиш билан ифодаланади. Уйғур тилида эса бундан фарқ қилган ҳолда *-жа н* аффикси *ака* терминидан олдин *жан ака* формасида келади ва ҳурмат, ялиниш, эркаланиш каби оттенкаларни билдиради. Қозоқ, қирғиз тилида эса юқоридаги маъно оттенкалари *аға, ага* терминига *-тай* аффикси қўшилиб *ағатай* (қирғ.); *ағатай* (қоз.) формаларида ифодаланиб келади. Эски ўзбек тилида *ағатай* формасида келган бўлса, ҳозирги кунда бу аффикс жуда кам ўринда эркалатиш аффикси қаторида ишлатилади: *Ўғилтой, кенжатоӣ*³⁶. Ўзбек тилидаги *оғажон* формасида келган сўз шахс оти сифатида ҳам ишлатилади: *Қирқ беш ёшли ўғли Оғажонми ёнхон бўлса, гоҳ отда, гоҳ велосипедда юриб ...* (С. Ўзб.).

Ўзбек тилидаги *биродаржон* формаси эса икки шахснинг, дўстнинг бир-бирига нисбатан ҳурматини ифодалаш учун ишлатилиши билан бирга, бегона шахсга нисбатан ҳам ҳурматни изҳор қилиш, мурожаат маъносида қўлланилади. Бу форма камроқ учрайди.

2) *-гина* аффикси. Бу аффикс ўзбек тилига хос бўлиб, асосан *ака* терминига қўшилиб келади ва *-ж о н* аффикси ифодалаган маънони англатиш билан бирга, раҳм қилиш, ачиниш каби қўшимча маъно оттенкаларини ҳам бериши мумкин. Бу ҳолатни контекстдан ажратиб олиш мумкин.

3) *-си* аффикси ҳам ўзбек тилига хос бўлиб, *ака* терминига қўшилиб келади ва эркалатиш, ўзига яқин тутиш оттенкасини ифодалайди: — *қўй, қўй, йиғлама, акаси, ман ҳозир доктор чақираман...* (Ойдин. Ҳикоялар). — *Йиғлама, акаси. Биров урдими? — деб сўрадим, боланинг бошини силаб* (Улмас Умарбеков).

³⁶ А. Г. Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка, 1, Аффикация, часть первая, Словообразующие аффиксы имен, Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1955, стр. 22.

4) *-ли* аффикси ҳам ўзбек тилига хос бўлиб, бошқа туркий тилларда бу аффиксининг маъносини *-лик, -лиқ, -лық* аффикслари ифодалагани ҳолда улар *ака, оға, ага, аға, биродар, доган* терминларига қўшилиб келиб, бирор шахснинг акаси, оғаси борлигини кўрсатиб келади. Туркман тилида бошқа туркий тиллардан фарқ қилган ҳолда *агалык формаси туркман тилида* — ҳукмдорлик, ҳокимлик маъноларини ҳам ифодалаб келади: *Агалык сурйән сынплара халқ гахарланышының ховлы ховатыр салыпдыр* (Туркм. дил. сөз.).

Юқоридаги маънони туркман тилида *доган* терминига *-лык* аффикси қўшилиб келган *доганлык* формаси ифодалаб келади. Унинг эркалатиш, ҳурмат маъносини эса *доганжан, доганжық* формалари билан кўрсатилади.

5) *-лик* аффикси. Бу аффикс ҳам *ака, оға, биродар* терминларига қўшилиб келади ва бир туғишган қариндошларига, ўзидан кичик бегона шахсларга нисбатан акалик қилиш, гамхўрлик кўрсатиш, маслаҳат бериш, умуман, ака, оғасининг ўрнида бўлиш каби маъноларни ифодалаб келади. Худди мана шундай маънони мураккаб аффикс *-лар +ча* билан ҳам (*акаларча, оғаларча, биродарларча*) бериш мумкин.

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ тилларида *оға, аға, ага* ва *ака* термини бошқа сўз туркумлари ва баъзи бир қариндошлик терминлари билан бирга келиб, янги маънодаги сўзларни ва янги маънодаги қариндошлик терминларини ифодалаш мумкин:

1) туркий тилларнинг кўпчилигида *оға* термини *ини* термини билан *оға-ини* (ўзб.); *ағайни* (уйғ.); *ага-ини* (қирғ.); *аға-ини* (қоз.); *аға-ини* (ққ.) формасида жуфт сўз ҳолида келиб, *оға* ва *ини* терминларининг умум, жамловчи маъноларини ифодалайди.

Масалан, ўзбек тилида: *Оға-ининг тотув бўлса, от кўп, опа-синглинг тотув бўлса, ош кўп* (Мақол). (*Нодира Майсараеа Ойхонларга*) *қиёматлигим, туғиб ўстирган ота-оналаримдан, опа-сингил, ака-ини, қариндош-уруғларимдан кўрмаган бу меҳрибонликларни ўлсам қаро тупроғим унутмасдир* (Ҳамза, Май. иш.). Уйғур тилида: *Ака-ини иккиси 1949 жили Панфилов шәһиридики он жиллиқ мәктәпни тамамлагандин кейин институтта билим елишни давомлаштируш үчүн Алмутиға кәлди* (К. Т.). Бундай оға-ини формаси ўзбек классик адабиётларида энг кўп учрайдиган жуфт сўзлардан биридир. Бу *фурсатлардаким, Ҳирида оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар* (Бобир).

Туркий тиллардаги бу оға-ини формаси бир-бирига қўшилиб *оғайни* (ўзб.); *ағинә* (уйғ.); *ағайын* (қирғ.); *ағайын* (қоз.) шаклида бир сўз ҳолида бирлашиб кетгандир. Бу фор-

та ҳам оға ва уни маъносини ифодалаши билан бирга, ўзбек, уйғур, қирғиз тилларида ўртоқ, биродар маъносида ва бегона шахсга нисбатан шу маънода мурожаат учун ишлатилади.

Ўзбек тилида: — *Нормат оғайни, бу ғишт дегани худди жонли нарсдай бўлади...* — *Гувалани хўп терганмиз-у, девор олишининг ҳам бунақа ҳузури борлигини билмаган эканмиз, биродар.* — дейди Нормат (А. Мухтор, Опа-сингиллар).

Ўзбек тилининг хоразм шеvasида бу термин ағайа формасида шаклланган бўлиб, *ака-ука, оға-уни* маъносида ишлатилади³⁷. Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида туғишган, қариндош маъноларини ҳам ифодалайди. Қозоқ тилида: *Көбей үш ағайынды болыпты* (Қаз. тили. сөз.). Бұл үй бұрынғысындай ағайн-туған ел-жүртпен араласудан да қалды (Қаз. тили. сөз.).

Ўзбек тилидаги *оғайни* уйғур тилидаги *ағайнә//агинә* ва қирғиз тилидаги *ағайын* формалари ҳар хил аффикслар билан қўшилиб *оғайнилик, оғайнигарчилик* (ўзб.); *ағинилиқ* (уйғ.); *ағайындық* (қирғ.) формаларида келади ва дўстлик, биродарлик каби маъноларни ифодалайди.

Уйғур тилида *агинә-өңгә* қўшма сўз формаси бўлиб, *агинә* сўзининг қўплигини ёки ўзбек тилидаги қўшма сўз *ошина-оғайни* формасининг маъносини, яъни биродарлар, таниш-билишлар, дўстлар каби маъноларни билдиради: *...Агинә-өңгиниң сөзигә немишкә қулақ салмидим шу чағда?! Ей, наданлиқ, наданлиқ!* (Тоҳтамов, Ад. к.).

Бу ерда *оға-уни* ёки *оғайни* формасининг характерли хусусияти шундаки, *оға* термини, албатта, *уни* термини билан бирга келади, унинг синоними *ука* сўзи эса қадимги ва ўрта аср, шунингдек, ҳозирги замон тилида учрамайди. *Оға* терминининг синоними бўлмиш *ака* термини эса *ука* термини билан *ака-ука* формасида келиб, *оға-уни* терминининг синоними ҳисобланади. *Ака* термини форс тилидаги *вачча (бола)* сўзи билан *акавачча* формасида келади. *Биродар* термини эса форс тилидаги *зода* сўзи билан қўшилиб *биродарзода* формасида келиб, жиян маъносини билдиради. Бу форма, асосан, ўзбек классик адабиётларида учрайди: *Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Арғуннинг биродарзода си эди* (Бобир.). *Оға* термини туркий тилларда баъзи бир сўзлар билан бирга келиб, янги маъноли сўзларнинг ифодаланишига асос бўлади: *Ҳарам оғаси—евнух* (в гареме) (Ўз.-р. сл., 1959), *қорақалпоқ тилида елик-ағасы* — название должности при дворе бывшего Хивинского хана (Қк.-р. сл., 1958); *қозоқ тилида*

³⁷ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, 16-бет.

отағасы формаси қозоқ тили изоҳли луғатида: *жасы улкен эр адамқа құрметтеу ретінде айтыллатын сөз, қария, ақсақал*—деб изоҳ берилади: *Тас қалаушы: Е, отағасы, қай жақтансыз? деп сурады* (Қаз. тілі. сөз.).

ИНИ

Ини сўзи туркий тиллардаги қадимги қон-қариндошлик терминларидан бири бўлиб, ҳозирги замон туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуддир. Туркий тилларнинг қадимги ёзма ёдгорликларида: *ini*—младший родственник; младший брат (М., 381); *اينى*—ини, кичик биродар, ука (МҚд., т. I,

119); *اُيا*—уја—биродар, яқин (МҚд., т. I, 113); тафсирда уја—брат (Бор. т., 324); Л. З. Будаговнинг луғатида *اينى* (*اينى*)—меньший брат (БСл., . Т1, 215) маъноларида келганлиги қайд қилинади.

Ҳозирги замон ўзбек, уйғур, туркман, қорқалпоқ, қирғиз тилларида *ини*; қозоқ тилида *ini* формасида шакллангандир. Булардан ташқари, туркман тилида қадимги *اُيا* — уја варианты ҳам мавжуд бўлиб, ҳозирги замон туркман тилида *уя*, умуман опа, сингил маъносида ишлатилади (*уя, уяжық, аялдоганжық*). Шундай қилиб, туркман тилида *уја* сўзининг маъноси ўзгарган ҳолда қабул қилингандир. *Ини* термини умум туркий ва ўзбек, уйғур тилининг умум диалектал термини ҳамдир.

Ҳозирги замон ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилларида *ини* терминининг синоними *ука* (ўзб., уйғ.); уке (ққ.) бўлиб, туркман тилида эса сўз бирикмаси *кичи доган* дир. Лекин бу синонимлар ҳам ўз ўрнида баъзи жойларда келиш, келмаслиги билан ҳам бир-биридан шу тилларнинг ичида фарқ қилади.

Ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилларида *ини* терминининг синоними *ука* (*уке*) терминининг генезиси қадимги *اُيا*—*уја-уя* терминидан деб айтиш мумкин. Чунки, бу *уја* термин сифатида туркман тилида кўчган маънода ишлатилади, шунингдек, ўзбек тили ва бошқа туркий тилларда «*й*» товушининг «*к*» товушига ўзгариш ҳодисаси кенг тарқалган фонетик ҳодисалардан биридир³⁸. Шу *уја* сўзига яқин фонетик вариант ўзбек тилининг хоразм шеvasида *ийэ* термини бўлиб, у *ини*,

³⁸ А. Г. Гулямов, Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке, стр. 386—387; Ш. Ш о а б д у р а ҳ м о н о в, Узбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, Тошкент, 1962, 105-бет.

ука маъносида ишлатилади³⁹. Юқоридаги хусусиятларга асосланиб *ука* термини қадимги *уја* терминининг фонетик жиҳатдан ўзгарган кўриниши, лекин қадимги маъноси сақланиб, шу кунда тараққий этиб келаётган термин деб қараш мумкин. Лекин *ака* терминининг фонетик ўзгариши деб айтишга ҳали бизда асос йўқ⁴⁰. Чунки *ака* сўзи термин сифатида фонетик ўзгаришлар билан яқинда пайдо бўлган ва *ака* ҳолида шаклланган терминдир.

Ини ва ука терминининг лексик-грамматик маънолари

Ўзбек ва уйғур тилида *ини* ҳамда унинг синоними *ука* термини *ака* ва *оға* терминининг антоними бўлиб, қон-қариндошлик термини сифатида: 1) ёш жиҳатидан ўзидан кичик бўлган сутдош эркак жинсидаги биродарига нисбатан *ака* (*оға*), опалари томонидан ўзига нисбатан ким эканлигини билдирувчи сўзидир.

Ўзбек тилида: *Катта ўғлим ука сини урганганимни кўриб, ачиқкланиб, ука сининг ўчини олиш учун биқинимга тош билан туширди* («Ўзбекистон хотин-қизлари»). *Тоғам қанча насиҳат қилди, мен билан қанча гаплашди. Энди ишим ўнг бўлади: энди аям, укам, сингим зориқмайдилар. Лекин гап яхши ишлашда* (Ойбек, Ққ.).

Ҳозирги замон ўзбек тилида *ини* терминига нисбатан *ука* термини кўп ишлатилади, унинг маъно доираси кенгдир. Уйғур тилида *ини*, *ука* терминлари ўзларининг маъноларига кўра, бир-биридан қисман фарқ қилади. *Ини* асосан ўзининг туғишган биродарига нисбатан ишлатилса, *ука* варианты эса эркак биродарига нисбатан қўлланилиши билан бирга, сингил маъносида ҳам ишлатилади. Қорақалпоқ тилида *уке* термин сифатида ҳам *ини* ҳам сингил маъноларида ишлатилади. Худди шундай сингил маъносида ўзбек тилининг бухоро ва бошқа шеваларида *ука* термини билан ифодаланади. Шунингдек, уйғур тили шеваларида *ука*⁴¹ фонетик варианты бўлиб, акасининг ўғли—жиян маъносида ҳам ишлатилади. Қозоқ тилида: *Бирадан кейін Садуақастын інісі Сейтақ келди. Інісі бардың тынысы бар, оғасы бардың жағасы бар* (Мақол). Қирғиз тилида: *Атаңды жоқтопной, инилерыңды жақшы бақ.* (Кр.-р. сл.).

Туркман тилида булардан ташқари жиян маъносида ҳам ифодаланади. *Мениң ағам, иним ылымлы алым, хунәрли*

³⁹ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, 47-бет.

⁴⁰ С. Усманов, Морфологические особенности слова в современном узбекском языке, Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1964, стр. 83.

⁴¹ С. Е. Малов, Уйгурские наречия Синьцзяна, М., стр. 167.

болуп гитдилер, мен болсам бихсибе чықдым (Туркм. дил. сөз.); 2) туркий тилларнинг бир қисмида *ини*, *ука* терминлари ёш жиҳатдан ўзидан кичик эркак шахсларга нисбатан, ўзини яқин тутиб, ҳурмат нуқтаи назаридан мурожаат қилинганда ишлатилади. Ўзбек тилида: *Ҳожи... қойил. Боплабсиз, ука, қандингизни уринг, ўғил бола! Ҳожи. Бунақанги шамолда турган шамдек ёнаверсангиз ҳа-па дегунча тугайсиз, ини м, бировларни ҳимоя қилиш қўлингиздан келмайди* (Яш и н. Нурхон). Ўзбек классик адабиётларида *ини* сўзи қариндошлик термини сифатида кенг равишда ишлатилган бўлиб, унинг синоними *ука* термини эса учрамайди: *Яна бир Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг ини си эди* (Бобир). Уйғур тилида: *-Х -х -хапа болмаң, ука м. Қериғанда адәм аяжиң қалидиған охшайду* (Босақов, Қайнам). Туркман тилида *ини*, қорақалпоқ тилида *уке* терминлари билан ифодаланади.

3) *ини* термини туркий тилларда *қайин* сўзи билан — *қайин ини* (ўзб.); *қайин ини* > *қейинини* (уйғ.); *қайны* (қоз.); *қайын ини* > *қайын* (қирғ.); *қайынини* (ққ.) формасида янги маъно энглатувчи қариндошлик термини ва *оға* термини билан *оғайни* (*оға-ини* ўзб.); *аға-ини* > *ағайнә* (уйғ.); *аға-ини* > *ағайын* (қирғ.) каби янги маъноли сўз ва оға-инининг жамловчи, кўплик формаси ифодаланади. Бу хусусият *ука* терминида учрамайди. *Ука* термини *ака*, *опа* термини билан бирга *ака-ука*, *опа-ука* формасидаги жуфт сўз таркибида келади.

4) туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилларида *ини*, *ука* терминлари ёшдаги фарқларни ажратиш учун аниқловчи сўзлардан кейин келади:

Ўзбек тилида	}	Уйғур тилида					
<i>катта</i>	}	<i>чоң</i>					
<i>ўртанча</i>		<i>оттуранча</i>					
<i>кичик</i>		<i>кичик</i>					
<i>кенжа</i>		<i>кәнжә</i>					
	}	<table style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="padding-right: 10px;"><i>ука+м</i></td> <td rowspan="4" style="font-size: 4em; vertical-align: middle;">}</td> <td style="padding-left: 10px;"><i>ука+м</i></td> </tr> <tr> <td style="padding-right: 10px;"><i>ини+м</i></td> <td style="padding-left: 10px;"><i>ини+м</i></td> </tr> </table>	<i>ука+м</i>	}	<i>ука+м</i>	<i>ини+м</i>	<i>ини+м</i>
<i>ука+м</i>	}	<i>ука+м</i>					
<i>ини+м</i>		<i>ини+м</i>					

5) *ини*, *ука* терминлари бошқа қон-қариндошлик терминлари каби *-лик* (ўзб.); *-лик* (уйғ.) *укалик*, *инилик*; *укалик* > *укилик*, *инилик* шаклида келиб, ўзининг акаси, опаси ва бошқа бегона шахсларга нисбатан укасидек бўлиш, унга бирорта хизмат кўрсатиш каби маъно оттенкаларини ифодалайди. *-жон* (ўзб.) *жан+ним* > *женим* (уйғ.); *-гина+м* (ўзб.); *-ча* (ўзб.) аффикслари асосан *ука* терминиға қўшилиб келиб, унга эркалатиш, кичрайтиш, баъзи ўринларда ялиниш оттенкаларини беради: *Тоғам районға кетганлар. Укачамага бешик олиб келадилар* (А. Қаҳқор, Хотинлар). Бундай

экспрессив оттенкалар қирғиз тилида *-чек (инишек)*; қозоқ тилида *-шек (інішек)* аффикслари билан ифодаланиб, асосан, кичрайтиш, эркалатиш маъноларини билдиради.

ОПА

Туркий тилларда бир ота-онадан туғилган қариндош, сутдош, ёш жиҳатидан ўзидан катта аёл жинсидаги қариндошини ҳам айрим термин билан ажратиш хусусияти бўлиб, туркий тилларнинг кўпчилигида ўз тилларининг қонун-қоидалари ва этнографик тараққиёти асосида бу шахсни ўз терминлари билан фарқлайдилар. Шу жумладан, ўзбек тилида *опа*; қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида эса *апа*; уйғур тилида *ача, ҳәдә*; туркман тилида *уя, улы аял доган* каби сўз ва сўз бирикмаси билан фарқлайдилар. Бундай фарқлаш хусусияти қадимги даврларда ҳам мавжуд бўлиб, ёзма ёдгорликларда:

ара, әси ара (парн.) название старшего родства (— родственников) (М., 359); тафсирда *ākā* — сестра старшая (Бор. Т.,

72) *اچا* *ача* — ака, яъни катта қиз (опа) маъносида (МҚд., 1, 114) вариантларининг ишлатилганлиги қайд қилинади.

Ҳозирги замон ўзбек тилида *опа* терминидан ташқари унинг диалектларидаги *ая, бувча*⁴² уйғур тилининг шеваларидаги *әйлә, апа*⁴³ терминлари ҳам ўзбек тилидаги *опа* маъносида ишлатилади: *Азнихан айла м зорлап дегидәк тамақланди* (З. Сәмәди, Майимхан). Булардан ташқари, ўзбек ва уйғур тилида юқоридаги терминлардан бошқа, адабий тилдаги *опа, ая* (ўзб.), *ача, ҳәдә* (уйғ.) терминларининг синоними *эгачи* (ўзб.), *егичә* (уйғ.) термини ҳам кенг қўлланилади.

Қирғиз тилида эса *опа* терминининг синоними сифатида *эже* термини ишлатилиб, *апа* термини она маъносини ҳам ифодалайди. *Эже* термини эса биринчи навбатда ўзбек тилидаги *опа* маъносини ифодалайди. Бу терминлар ичида уйғур тилидаги *ҳәдә* ва ўзбек, уйғур тилидаги *эгачи* (ўзб.), *егичә* (уйғ.) терминларининг генезиси тўғрисида қуйидагиларни айтиб ўтишга тўғри келади (Ишнинг олдинги қисмларида *опа, ая, эже, апа, ача* терминларининг генезиси устида тўхтаб ўтилган эди). Уйғур тилидаги *ҳәдә* асосан, уйғур тилининг или ёки шимолий группа шеваларига хос бўлиб, бу термин қадимги «*ада*» терминига *h* товушини қўшиш натижасида *h + ада -һадә -һәдә* формасида қабул қилингандир. Чунки уйғур тилида баъзи сўзларнинг олдида худди шундай *h* то-

⁴² Ш. Шоабдурахмонов, Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари, 247-бет.

⁴³ С. Е. Малов, Уйгурские наречия Сынъзяна, М., стр. 94—96.

вушини қўшиш ва уни фонетик жиҳатдан ўзгартиш ҳодисаси анча тараққий этгандир: *Усмон — Носман; ўсма — носма. Азиз — незиз, асал — нәсәл* в. б. *Эгачи — егичә* термини эса қадимги *өг (она)* терминига *ача* терминини қўшиш натижасида *өг + ача — оғача — эгача — эгачи* формасида шаклланган бўлиши мумкин. Бу сўз ҳам кейинги даврларда сўз яшаш натижасида вужудга келгандир. Чунки қадимги ёдгорликларда бу сўз термин ёки сўз туркуми сифатида ҳам учрамайди.

**Опа терминининг
лексик-грамматик маънолари**

1) туркий тиллардаги *опа* (ўзб.); *ача, һәдә* (уйғ.), *ана* (қоз., қирғ., ққ.) ва ўзбек, уйғур тилидаги *эгачи (егичә)* терминлари асосан бир ота-онадан туғилган, сутдош, ёш жиҳатидан катта аёл жинсидаги қариндошига нисбатан, кичик ёшдаги ука, сингиллари томонидан у шахснинг ўзига нисбатан ким эканлигини кўрсатувчи терминдир.

Ўзбек тилида: *Мукаррам самовар кўтариб кирди. Ҳамида ирғиб туриб, самоварни о п а с и н и н г қўлидан олди ва столга қўйди. У ҳомиладор хотинга самовар кўтартириб қараб йтирган поччасидан йпқаланмоқчи эди, бироқ уялди, индамади.* (А. Қ а ҳ ҳ о р, Адабиёт муаллими). Ҳозирги замон ўзбек тилида бу *опа* маъносида *ая* сўзи ишлатилса ҳам, шеваларда ўзининг туғишган опаси, бегона аёл шахсларга нисбатан ҳурматлаб мурожаат қилиш учун қўлланилади. Ўзбек адабий тилида эса бу *ая* термини асосан бегона аёл шахсларга мурожаат қилиш учун ишлатилади. Шунингдек, ўзбек тилининг баъзи шеваларида она маъносида ҳам қўлланилади. Қорақалпоқ тилида ҳам *ана* термини билан ифодаланеди: — *Зинепти маған таслатты-руға озинг себепши болдың а п а* (Н а ж и м о в, Қыс. қ.). Қозоқ тилида: *А п а с ы н ы ң киген тонын сиңлісиде киер* (Мақол). Қозоқ тилидаги бу *ана* термини она маъносида ҳам ишлатилади. Қирғиз тилида *эже, ана* терминлари ўзбек тилидаги *опа* маъносида қўлланилиб, *эже* термини биринчи навбатда *опа*, иккинчи ўринда она маъносида қўлланилади: *Э же кийгенди синди кийет. Э же к е м е ишенип, ерсиз қалдым* (Мақол).

Уйғур тилида: *Ләйлихан — һ ә д ә, һ ә д ә, бурнақунки көкчи хитай келиватиду, қичқирайму?* (А с и м о в, Анорхон). Уйғур тилидаги *һәдә* терминининг синоними *ача* термини уйғур тилининг жанубий группа шеваларига хос бўлиб, уйғур совет матбуотида камдан-кам учратиш мумкин. Лекин луғатларда бу сўз *опа* маъносида эканлиги ва *һәдә* терминининг синоними эканлиги қайд қилинади. Ўзбек тили шеваларида *ача* термини

она, катта буви маъноларида келади. Ўзбек адабий тилида *она* термини баъзида она маъносида ҳам учраб туради. Лекин жонли сўзлашув тилида, агар онаси ёш бўлса онасини она деб айтиш ҳодисаси кўпроқ учрайди: *Хомуш турганимдан ажабланган фарзандим юзимга тикилиб:*

— *Ҳа, она чарчадингизми, сўради, лекин бола эмасми келтирган совғаларимни олиб, қувониб, меҳрибончилигини ҳам дарров унута қолди* (Тош. ҳақ.). *Она, ача, ҳадд* терминларининг синоними *эгачи* — *егича* асосан ўзбек ва уйғур тили учун хос бўлиб, бу термин ҳозирги замон ўзбек ва уйғур тилида, шунингдек, классик адабиётлар тилида ҳозирги ўзбек тилидаги *она* маъносида кенг турда ишлатилгандир: *Окобегим Мирзонинг эгачиси ҳам набираси бўлур эди* (Бобир.). *Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шоҳбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абдусайд Мирзо олиб эди* (Бобир). Бундан ташқари, она терминининг синоними сифатида ўзбек, уйғур тилида форс тилидаги *همشیره* — *ҳәмширә* термини ҳам бир вақтларда кенг турда ишлатилиб келинган бўлса, кейинги даврда бу сўз қариндошлик термини сифатида истеъмолдан чиқиб, медицина муассасаларидаги кичик лавозимдаги аёл мутахассис номига айланиб кетгандир.

2) туркий тиллардаги *она, ана, ҳадд, ача* терминлари ва уларнинг синонимлари бўлган *ая, эгачи* терминлари ўзларининг юқоридаги асосий маъноларидан ташқари яқин қариндошларининг катта ёшдаги қизларига нисбатан ҳам *она; ача, ҳадд* деб айтилади.

3) бегона аёл шахсларга ҳурмат билан мурожаат қилиш ва ўзига яқин тутиб тилга олганда, эслаганда *она, ана* сўзлари билан эслайдилар; қозоқ, қорақалпоқ тилларида *-й* аффикси, ўзбек, уйғур тилида *l* шахси эгалик *-им* аффикси қўшиб ишлатилади; шунингдек, бундай ҳолатда шу шахснинг исмига *она, ана, ҳадд, ача* терминлари қўшилиб келиши ёки шахсий исми тушириб қолдирилиши мумкин. Қорақалпоқ тилида: — *Перузанинг онаси Бибизада а п а й бала устинен олди.* — *Салем, Қурбангул!* — *деди Айымгул.* — *Салем Айымгул а п а келингиз* (Нажимова, Қис. қ. Уйғур тилида: — *Саламәләйкум, һәддә! қандақ әһвалиңиз?*— *дәп салам бәрди-дә,...* (Тоҳтамов, Ад. к.). *Мәстурихиндәм арилиқта бир аз яхши болуп, өй ишиға арилишимән дәп, мошу күни йәнә узлуп қалған еди* (Тоҳтамов, Ад. к.). Уйғур тилидаги *ҳадд, ача* терминлари шахс исмига қўшилиб келганда, жонли сўзлашув тилида ва адабий тилда *ҳадд* терминининг биринчи бўғини, *һә* ва *ача* терминининг биринчи бўғини *а* тушиб қолади: *Айшәм һәддә > Айшәмдә; Зорихан ача > Зорихача.* Ўзбек тилида: — *келишди, Жўраҳон она,*— *деди Онаҳон қувониб*

Қумрига (А. Мухтор, Опа-синг.). *Битта хотин ўтирган экан, худди Жўрахон опа мга ўхшайди...* (А. Мухтор, Опа-синг.). Ўзбек ва уйғур тилида I шахс эгалик аффикси билан келган юқоридаги формаларда мурожаат оттенкаси кўринмайди.

4) ўзбек ва уйғур тилида мактаб ўқувчилари, студентлар, боғча болалари ўз ўқитувчи ва мураббияларига нисбатан ҳам ҳурмат нуқтаи назаридан уларни *опа, ая, ҳаддә деб* мурожаат қиладилар. Бу ҳолда шахс исмига шу терминларни қўшиб ёки қўшмасдан ҳам ишлатила беради. Ўзбек тилида: *Кеча дарс пайтида Руқия о п а м л а р* кундалик дафтар тутсанглар *яхши бўларди ...дедилар* (У л м а с У м а р б е к о в).

5) ўзбек тилида ўзидан кичик аёл шахсларга нисбатан ҳурмат юзасидан *опа* термини билан мурожаат қилинади. Бу нарса кўпинча шахснинг исмини билмаслик орқасида, мурожаат қилиш зарурлиги натижасида келиб чиқади. Шунингдек, аёл кишининг ёши кичик бўлишидан қатъий назар, жамоат ўртасидаги обрўйи ҳам эътиборга олиниб унинг шахсий исмига *опа* терминини қўшиб ишлатилади: *Сидиқжон кунни бостирмада ошпаз хотинларга қарашиб ўтказди. Жувоннинг оти Зиёдахон экан, Сидиқжон унга мурожаат қилганида, ўзидан кичик бўлса, ҳам, «З и ё д а х о н о п а» дер эди* (А. Қ а ҳ о р, Қ ў ш. чир.).

6) одатда ака-уканинг хотинлари бир-бирига нисбатан овсин бўлгани ҳолда, уканинг хотини эрининг акасининг хотинини *опа* деб атайдилар ва шу термин билан агар акалари кўп бўлиб, уларнинг ҳаммасининг хотинлари бўлса у вақтда уларнинг шахсий исмига *опа* термини қўшилиб ишлатилади. Шунингдек, феодализм жамиятидаги кўп хотинлилик даврида эрининг биринчи (катта) хотинини кичик хотинлари *опа, ая* деб атаганлар: — *Қарс икки қўлдан чиқадир,— деди Зайнаб,— мен яхши бўлганим билан о п а м ёмон бўлса, ҳозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин...*— *Вой ўлай, Қ у м у ш о п а!*— *деди Зайнаб бўшашган оҳангда* (А. Қ о д и р и й, Ў т. кун.).

7) *эгачи* термини кўпинча ўзбек тилида бегона аёл шахсга нисбатан аёл ва эркак жинсидаги кишилар томонидан мурожаат қилиш учун ишлатилса, тенгдош, сирдош аёллар ҳам бир-бирига нисбатан *эгачи* термини билан мурожаат қиладилар:— *Кираверинг, кираверинг, э г а ч и,— деди у орқасига қараб...*

—*Во-ой, э г а ч и, нега сиз бошлаб келар экансиз, ўзим келдим, Онахон болам, ҳа, ўзим* (А. Мухтор, Опа-синг.).

Бир оилада ёш жиҳатидан ҳар хил бўлган бир нечта опасингиллар бўлса, уларнинг кичик ука, ини ва сингиллари опа-

ларини бир-биридан ёш жиҳатидан бўлган фарқларини кўрсатиш учун аниқловчи сўзлар билан ифодаляйдилар:

Ўзбек тилида	Уйғур тилида
<i>катта</i> <i>ўртанча</i> <i>кичик</i>	<i>чоң</i> <i>оттуранчи</i> <i>кичик</i>
}	}
<i>опа</i> +м <i>ая</i> +м	<i>һәдә</i> +м <i>ача</i> +м

Бу ерда *ўғил*, *қиз*, *бола* терминларида бундай хусусиятларни ифодалаш учун тўнғич, кенжа каби аниқловчилар ишлатилмайди. Ўзбек, уйғур тилида *опа*, *һәдә*, *ача* терминлари билан *опа-сингил*; *опа-ука*; *ака-опа*; *оға-опа* (ўзб.); *ача-сиңил*||*һәдә-сиңил*; *ача-ука*||*һәдә-ука*; *ака-ача*||*ака һәдә* каби формаларида жуфтлашиб келади ва уларнинг жамловчи, кўплик маъноларини ифодалайди: *Опа-ука қўл ушлашиб, хийбоннинг чап тарафидаги тўрт қаватли бино томон кетишди* (Улмас Умарбеков). *Назокат билан Зарифа — опа-сингил. Назокат еттига, Зарифа бўлса бешга қадам қўйган* («Ўзб. хот-қиз») Ўзбек ва уйғур тилидаги *опа-сингил*; *һәдә сиңил* вариантининг синоними бўлган *эгачи-сингил* формаси шу тилларда биринчи вариантга нисбатан камроқ ишлатилади: *Бу ҳисларнинг энг эзгуси — сизлар азиз оналаримиз, дилбар келин ва эгачи-сингилларимиз* («Ўзб. хот-қиз»). Бундан ташқари, ўзбек тилининг хоразм шеvasида *апайа*⁴⁴ варианты адабий тилдаги *опа-сингил* маъносини ифодалайди.

Эгачи термини *қайин* сўзи билан ўзбек, уйғур ва татар тилида *қайинэгачи* (ўзб.); *қайинегичә* > *қейнегичә* (уйғ.); *қайнигәч* (татар.) формаларида келиб, янги маъноли қариндошлик термини вужудга келади. Қирғиз тилида эса *эже* термини билан *қайын эже*, қорақалпоқ тилида *қайын апа* шаклида келади. Ўзбек, уйғур тилидаги *опа*, *ая*, *ача*, *һәдә* терминлари эса бундай ҳолатда келмайди. Туркий тиллардаги *опа*||*ая*; *ача*||*һәдә*, *апа*, *эже* терминлари ҳар хил аффикслар олиб, лексик-семантик маъно оттенкаларга эга бўлади. 1) *-жон* аффикси. Бу аффикс ўзбек, уйғур, туркман тилларига хос бўлиб кичрайтиш-эркалатиш маъно оттенкаларини беради. Уйғур тилида ўзбек тилидаги экспрессив маънони ифодалаш учун *-жан* аффикси I шахс эгалик аффикси олган ҳолда *женим ача*; *женим һәдә* формасида келиб, кўпинча ялиниш, раҳм қилиш, ачиниш каби маъно оттенкаларини ифодалайди. Худди шундай маънони ўзбек тилида ҳам ифодалаш хусусияти

⁴⁴ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I, 19-бет.

мавжуд бўлиб, *-ж о н* аффикси уйғур тилидаги каби *опа*, *ая* терминларининг олдидан *жон опа*, *жон ая* формасида келади. Қорақалпоқ тилида эса бундай экспрессив-эркалатиш, кичрайтиш маъноларини ифодалайдиган *-ка*, *-ке*, *-й* аффикслари билан бирга ўзбек тилидаги *-ж о н* аффиксини ҳам ишлатиш эркалатиш — *аял доганжык*; *аял доган жан* — маъно от-деди Қурбангул.— *Жуда қсылып турман а п а ж а н...*— *Доктор шақт-райынба?* (Н а ж и м о в, Қыз. қ.). Туркман тилида *-жык* аффикси билан кичрайтиш, *-жан* аффикси билан эса кичрайтиш эркалатиш — *аял боганжык*; *аял доган жан* — маъно от-тенкалари ифодаланнади. Қозоқ, қирғиз тилида эса *-ке* аффикси билан *анаке*, *эжеке* формаларида келиб юқоридаги туркий тилларда ифодаланган маъно оттенкаларининг ифодаланганлиги кўринади.

Ўзбек тилида шу *-ж о н* аффикси орқали ифодаланган эркалатиш-кичрайтиш маъно оттенкасини *-гина (+м)* аффикси билан *опагинам* ёки мураккаб формада *опажонгинам*, *аяжонгинам* формасида бериш мумкин. Бу юқоридаги аффикслар билан келган маъно оттенклари ўзбек тилидаги *опагинам*, *аягинам*, *опажонгинам*, *аяжонгинам* формаларидан бошқалари туркий тилларда бегона аёл шахсларга нисбатан мурожаат, ҳурмат маъноларини ифодалаш учун ишлатилади.

2) ўзбек тилида II—III шахс эгалик аффикслари *-н г*, *-си* билан *опанг*, *опаси*, *аянг*, *аяси* формалари билан келган *опа*, *ая* терминлари ўзларининг асл морфологик маъноларидан ташқари бирор бегона, ёш жиҳатидан кичик аёл, эркак жинсидаги шахсларни ўзига яқин тутиб, уни эркалатиш маъносида ҳам ишлатилади: *Жувон отнинг бошини тортди.*— *О п а н г ўргилсин! Бери кел, қўлингени бер!*— *Жувон қизни отга миндириб олди.*— *Вой, музлаб кетибсан-ку! Кимнинг қизисан!*— *Бозоровой аканинг...* (А. Қ а ҳ ҳ о р, Хотинлар). Худди шундай маънода *бўйларингдан опаси айлансин* каби бирикмалар билан ҳам ифодалаб келади.

3) *-лик* аффикси. Бу аффикс туркий тилларда *опа*, *ая*, *апа*, *ача*, *ҳэдә*, *эже*, *доган* терминларига қўшилиб келади ва бирор шахсга опалик қилиш, унга опаси сингари ғамхўрлик, йўл-йўриқ кўрсатиш каби маъноларни ифодалайди.

4) *-ли* аффикси. Бу аффикс ўзбек тилига хос бўлиб, англаган маъно оттенкаси бошқа туркий тилларда *-лик*, *-лиқ* аффикслари билан ифодаланнади. Шундай қилиб *-ли* (ўзб.); *-лик*, *лиқ* (бошқа туркий тилларда) аффикслари билан келган *опали*, *аяли*; *ачилиқ*||*ҳәдилик*; *апалық*; *эжелик* формалари эса бирор шахснинг опаси, ачаси, эжеси борлигини кўрсатиб келади.

Сингил

Сингил сўзи қон-қариндошлик термини сифатида қадимдан маълум бўлиб, туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида *sinil* — младшая сестра (М., 421); тафсирда *сиңил* — младшая сестра. (Бор. Т., 269) дир. Ҳозирги замон ўзбек тилида *сингил*; уйғур тилида *сиңил*; қозоқ тилида *сиңли*; қирғиз тилида *сыңды*; туркман тилида *сингли*; қорақалпоқ тилида *сингли* формаларида мавжуддир. Туркий тиллардаги сингил термини асосан икки морфема *сиң + ил*; *сиң + ли*; *сың + ды* дан ташкил топгандир⁴⁵.

Ўзбек ва уйғур тилида *сингил* термин сифатида умум диалектал термин ҳамдир. Лекин ўзбек тилининг бухоро ва баъзи бир шеваларида сингил термини ишлатилмайди. Қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилидаги *сиңли*, *сынди*, *сингли* терминлари маъно жиҳатдан асосан ўзининг туғишган онаси томонидан ишлатилиб, акаси эса *қарындас* (қоз.); *қариндаш* (қирғ.) терминлари билан атайди.

1) ҳозирги замон ўзбек, уйғур ва бошқа туркий тилларда *сингил* (*сиңил*) термини *она*, *ҳадә*, *ача* терминининг антоними сифатида, ака, опалари томонидан ўзларидан кейин туғилган, ёш жиҳатидан кичик бўлган қиз қариндошига нисбатан айтиладиган унинг ўзига ким бўлишини кўрсатувчи терминдир. Қозоқ тилида: *Апасының киген тонын сиңлиси де киер* (Мақол); қирғиз тилида: *эңе кийгенды синди кийет* (Мақол); Уйғур тилида: *Һәжәр қиз:— Ана, мән туруп сиңлимин иң гепини қилип кәттилиғу* (Чөчәк); Ўзбек тилида: *Мамат қўй, ўша бемехр отани сўрама, синглим. Қочиб келиб хўп иш қилдиларинг-да* (Яшин, Нурхон). Қорақалпоқ тилида: *Апам барғой кишкене болсада сегиз жасар сиңлимапама жәрдемлесип туради* («Әмүдәрья»).

2) ўзбек ва уйғур тилида қариндош-уруғларнинг кичик ёшдаги қиз қариндошларига нисбатан ҳам сингил деб айтиш, уни ўзига яқин кўрсатиш учун қўлланилади.

3) ўзбек ва уйғур тилида булардан ташқари бегона шахслар томонидан ҳам ўзидан ёш бўлган қиз ва аёл шахсларга нисбатан *сингил* ёки I шахс эгалик аффикси *-м* қўшиб *синглим* деб мурожаат қилиш ҳам мумкин. *Сингил* термини ўзларининг ёш жиҳатидан бўлган фарқларини ажратиш учун аниқловчи сўзлар билан келади:

⁴⁵ А. Н. Кононов, Қ этимологии, слово оғул — сын, стр. 175—176.

Ўзбек тилида		Уйғур тилида
<i>катта</i> <i>ўртанча</i> <i>кичик</i>	}	<i>чоң</i> <i>оттуранчи</i> <i>кичик</i>
	синглим	синглим

Сингил термини ҳам юқоридаги қон-қариндошлик терминлари каби сўз турловчи *-жон*; *-гина (+м)*; *-ли*, *-лик*; *-ча* аффикслари билан келади ва эркалатиш-кичрайтиш маъно оттенкаларига эга бўлади. Шунингдек, *сингил* термини *қайин*, *ўғай* сўзлари билан *қайинсингил*, *ўғай сингил* каби формаларда келиб, янги маъно англатувчи қариндошлик терминларининг ифодаланишига асос бўлади. Булардан ташқари, *сингил* термини *опа*, *ака*, *ука*, *эгачи* терминлари билан *опа-сингил*; *эгачи-сингил*; *ака-сингил*; *ука-сингил* каби жуфт сўзларнинг ясалиши ва уларнинг кўплик, жамловчи маъноларни ифодалаши мумкин.

Қариндош

Бу сўз ҳозирги замон туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуд бўлиб, ўзбек тилида *қариндош*, уйғур тилида *қериндаш*, қозоқ тилида *қарындас*; қирғиз тилида *карындаш*; туркман тилида *гарындаш* ва қорақалпоқ тилида *қарындас* каби фонетик вариантлари билан маълумдир. Бу ҳам қадимги терминлардан бўлиб, *qaryndas* — брат (М., 412) формасида ва маъносида ишлатилган. Ҳозирги замон ўзбек ва туркман тилида бу терминнинг *қардош* (ўзб.); *гардаш* (турм.) каби иккинчи варианты ҳам бўлиб, улар ўртасида маъно жиҳатдан дифференциялашиш мавжуддир. Ўзбек тилидаги *қариндош*, уйғур тилидаги *қериндаш* сўзи термин сифатида умум маънога эга бўлиб, бу туғишган ака-ука, опа-сингил бир-бирига қариндош бўлиши билан бирга, узоқ, қони қўшилмаган, лекин бир аجدоддан тарқалган уруғлар ва уларнинг болалари ҳам бир-бирига нисбатан қариндош бўлади. Бу вақтда уларнинг жинси, ёши, яқин-узоқлиги, катта-кичиклиги фарқ қилинмайди. Бунда уларнинг, асосан, бир уруғ, авлоддан тарқалганлиги кўзда тутилади.

Қозоқ тилидаги *қарындас* термини эса акасига нисбатан туғишган синглиси, опаси ёки қиз жиянлари маъносида ҳам қўлланилади. Шунингдек, умумий маънодаги қариндошларини ифодалайди. Қирғиз тилидаги *қарындаш* термини: 1) акасига нисбатан синглиси; 2) қиз жияни маъносини ифодалаши билан бирга, умуман, қариндош, туғишган маъносида ҳам ишлатилади. Қорақалпоқ тилида (*қарындас*) — сингил маъносида қўлланилади. Туркман тилидаги *гарындаш* эса

Ўзбек тилидаги қариндош, уруғ, уруғ-аймоқ маъноларини ифодалагани ҳолда, *қариндош* терминининг қисқарган формаси *қардош* (ўзб.); *гардаш* (туркм.) терминлари эса *қариндош* терминидан маъно жиҳатдан фарқ қилиб ўзбек тилида: 1) биродарлик; 2) жуда кам ҳолларда ака, дўст, ошна, яқин каби маъноларини (қардош республикалар; қардош тиллар) ифодалагани ҳолда туркман тилида эса ака, ўртоқ, биродар маъносида ишлатилади. Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида *қариндош* ва *қардош* терминлари абстракт маънони ифодаловчи *-лик* (ўзб.), *-лиқ* (уйғ.) аффикслари билан *қариндошлик*, *қардошлик* (ўзб.), *қериндашлиқ* (уйғ.) формасида келади ва қариндошларнинг бир-бирига нисбатан бўлган туйғуларини ифодалаб келади.

Қозоқ тилида *қарындас* термини *ағайын* термини билан бирикиб *ағайын-қарындас* формасида жуфтлашиб, жуда кенг маънода, умумлашган узоқ қариндошлар маъноси ифодаланади. Бундай хусусият бошқа туркий тилларда учрамайди.

Туркий тилларнинг кўпчилигида, шу жумладан, ўзбек, уйғур, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ тилларида *қариндош* терминининг синоними *уруғ*, *туққан* каби сўзлар ҳам бўлиб, бу сўзлар қон-қариндошлик термини сифатида шу тилларда ўз тилларининг фонетик хусусиятларини аке эттирган ҳолда мавжуддир. *Уруғ* термини туркий тилларда тубандаги фонетик кўринишларда учрайди: уйғур, қозоқ, қирғиз тилларида *уруқ*; қорақалпоқ тилида *уру*; туркман тилида *уруғ*; ўзбек тилида *уруғ*. *Уруғ* термини ҳам қадимги сўз бўлиб, *ичиу ичиуит*

toytysyt (парн) — мой родственники (М., 439) ва *иру* — сын (М., 439) формаларида ва маъноларида учрайди. Демак, қадимги *ичиу* ҳозирги замон туркий тилларида қисман фонетик ўзгаришга учраган ва ўз маъносини сақлаган ҳолда ишлатилиб келмоқда.

Уруғ сўзининг қадимги ва ҳозирги замон туркий тилларидаги семантик тараққиёт йўли тубандагичадир: *уруғ*, *дон* > *насил*; *қабил* > *қариндошлар*, *авлод*, *қариндош*; *насил* > *бола*, *қиз*, *ўғил*⁴⁶. Мана шу кейинги тараққиёт йўли, яъни *бола* туркий тиллар ичида тува тилидагина *уруу* — қиз; *уруғлар* — болалар, авлодлар маъносида аниқ бир термин сифатида ишлатилади. *Уруғ* термини ҳозирги замон туркий тилларининг кўпчилигида бирор нарсанинг ҳосил берувчи уруғи, дони каби кенг маънода ҳам ифодаланади.

Ўзбек ва уйғур тилида ҳам *уруғ* (ўзб.), *уруқ* (уйғ.) сўзи умум маънога эга бўлиб, яқин ва узоқ қариндошлар маж-

⁴⁶ Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, стр. 42.

муасини ифодалаб келади. У термин сифатида қон-қариндошлик терминлари билан келиб, унинг маъноси умумийликдан қисман ажралиб аниқлаштириш хусусиятига эга бўлади: *ота уруғи* — ота томонидан бўлган қариндошлари; *она уруғи* — она қариндошлари, яъни ота ва онанинг ҳамма қариндошлари маъносини билдиради. Шунингдек, *уруғ* термини қариндош термини билан *қариндош-уруғ(лар)*; *қериндаш-уруқ(лар)* формасида жуфтлашиб келиб, бир авлоднинг ҳамма уруғ-аймоқлари маъносини ифодалаб келади. Булардан ташқари, туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида уруғ сўзидан янги маъноли — урғочи сўзининг ясалиши туркий (қадимги ва ҳозирги) тилларда кенг тарқалганлиги маълум. Ўзбек, уйғур тилида уруғ сўзидан *уруғланмоқ* — *уруқланмақ*; *уруғлик* — *уруқлуқ*, *уруғчилик* — *уруқчилик* каби янги маъноли сўзлар ясалишига ҳам асос бўлади. Туркман тилида худди шундай уруғчылык сўзи бўлиб, ўзбек тилидаги каби маънони ифодалайди.

Туркий тилларда *уруғ*, *қариндош* терминларининг *туққан* (ўзб.); *туққан* (уйғ.); *доган* (туркм.); *туған* (қоз., ққ.); *тууған* (қирғ.) каби синонимлари бўлиб, бу сўз ҳам термин сифатида туркий тилларда ўзининг маъно доирасига қараб, баъзиларида умум, абстракт маънони ифодалаб келади. Уйғур тилида: *Ака-ини яман дэп, туққанни нэдин таписэн?* (Мақол). Туркман тилидаги *доган* умуман ака-ука, опа-сингил маъносида бўлиб, унинг ишлатилиш доираси кўпинча аниқловчисига боғлиқ бўлиб қолади: 1) *улы доган* — ака; *кичи доган* — ука; *доганоглан* — жиян; *овей доган* — ўғай ака ёки ука. Бундан ташқари, жонли тилда мурожаат учун ишлатилади; 2) *улы аял доган* — опа; *кичи аял доган* — сингил.

Ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларидаги туққан сўзи қон-қариндошлик терминлари билан бирга келиб, уни аниқлаб келувчи сўз сифатида ҳам ишлатилади: *туған апа* — опа; *туған қарындас* — сингил (қоз.); *тууғанымдын уулу жиян* (қирғ.); *туққан она* (ўзб.); булардан ташқари, ўзбек тилида *туғишган*; қирғиз тилида *тууишқан*; қозоқ, қорақалпоқ тилида *туысқан* фонетик вариантлари ҳам бўлиб, бу форма *туққан* вариантыга нисбатан шу тилларда маъно томонидан анча конкретлашган, аниқ бир чегарага эга бўлган термин сифатида қўлланилади, яъни бир ота-онадан туғилган фарзандлар бир-бирига нисбатан шу *туғишган* термини билан ифодаланади. *Туққан* ва *туғишган* сўзи термин сифатида бир сўзи билан бирикиб; *бир туғишган* (ўзб.); *бир туққан* (уйғ.) формасидаги сўз бирикмаси ҳосил қилади, шахсларнинг бир-бирига яқинлигини кўрсатиб келади. Шунингдек, бу бирикма

ака, опа, сингил, ука, уни терминлари билан ҳам бирикиб бир туғишган опа (+м); бир туққан ака (+м); бир туғишган ука (+м) формаларида келиб, уни янада конкретлаштиради. Бундай хусусият қорақалпоқ тилида бир туысқан ага форма-сида келиб, ўзбек тилидаги каби маънода ишлатилади. Бу терминлардан ташқари, туркий тилларда жигар (ўзб., уйғ.); боор (қирғ.); бауыр (қоз.) сўзлари ҳам бўлиб, бу сўзлар ҳам шу тилларда, асосан, энг яқин қариндош — ака, опа, сингил, ука маъноларида ишлатилади. Туркий тилларда уруғ ва туққан терминлари уруқ-тууган (+дар) (қирғ.); уруқ-туққан (уйғ.) каби жуфт сўз формасида келиб, унинг умум маънога эга эканлиги ва умуман, ўзларига яқин бўлган қариндошларини ифодалаб келади. Бундай хусусият ўзбек тилида қавм-қариндош; уруғ-аймоқ; туркман тилида қовум-гарындаш; доган-гарындаш каби жуфт сўзлар билан келган формалар эса қариндошларнинг умумийлигини ота ва она тарафидаги қариндошларини, ака ва опа, ука ва сингилнинг болалари ҳам бир-бирига нисбатан мана шу умум жамловчи термин ичига кириб кетади. Ўзбек тилининг хоразм шеvasида доғма формаси асосан қулдорлик, феодализм давридаги лексикага оид бўлиб, қулдан, чўридан бўлган ўғил маъносида ишлатилади. Шунингдек, бу формадан -ча аффикси орқали ясалган доғмача формаси ўғилча маъносида ифодаланган⁴⁷.

Ота ва она уруғларини ифодаловчи терминлар

1. Она уруғларини ифодаловчи терминлар. Она уруғларини ифодаловчи қон-қариндошлик терминларига туркий тилларда асосан тубандагиларни киритиш мумкин: 1) онасининг онаси; онасининг отаси; 2) онасининг онасининг онаси; онасининг отасининг отаси; 3) онасининг онаси; онасининг акаси; 4) онасининг синглиси, онасининг укаси, иниси. Бу хилдаги бўлиниш чегарасини — онасининг онасининг онасининг онаси; онасининг отасининг отасининг отаси каби кўп поғонали қилиб давом эттириш мумкин. Лекин ҳозирги замон туркий тиллари, шу жумладан, ўзбек ва уйғур тилида бундай бўлиниш учун термин йўққа ўхшаб кўринади. Чунки онасининг отасининг отаси ёки онасининг онасининг онаси кабиларни ифодалаш учун туркий тилларда қисқагина ота-бобо ёки ота-боболар каби жуфт сўзлар мавжуддир. Шунинг учун ҳам биз бу ерда уруғларнинг ёки аждодларнинг бундай кўп поғонали бўлиниш чегарасини қисқартириб юқоридаги тўрт поғона ёрдамида текшириб чиқамиз. Жумладан, онасининг онаси ва онасининг

⁴⁷ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I, 38-бет.

стасини ифодаловчи терминлар туркий тилларда тубандагича кўринишларга эга:

Тиллар	Онасининг онаси	Онасининг отаси
Ўзбек	<i>буви</i>	<i>бува</i>
Уйғур	<i>мома</i>	<i>бова</i>
Қозоқ	<i>эже</i>	<i>баба</i>
Туркман	<i>мама</i>	<i>баба</i>
Қирғиз	<i>тай энэ</i>	<i>тай ата</i>
Қорақалпоқ	<i>дайы шеше</i>	<i>дайы ата</i>

Бу келтирилган терминларни айрим-айрим кўриб чиқайлик.

Буви термини ва унинг лексик-грамматик маънолари

Ўзбек тилидаги *буви* сўзи қон-қариндошлик термини сифатида невараси томонидан (отасининг онаси, онасининг онаси) айтиладиган, унинг ким эканлигини ифодалаб келувчи сўз дур. Ўзбек адабий тилида *буви* варианты қабул қилинган бўлиб, шеваларда *ена*, *ача*, *мама*, *катта*⁴⁸ вариантлари мавжуд дур. Булардан ташқари, *катта она*; *катта ойи*; *катта буви* формасидаги сўз бирикмаси ҳам онасининг онаси маъносида ишлатилади. Ўзбек тилида: *Бир марта ойим, б у в и м ҳаммамиз аравага тушиб, Қатортолга борганмиз, жуда ажойиб жой* (Ойбек, Болалик). *Зайнаб Садрисева икки қиз онаси; бир талай набиранинг бувиси бўлди. Катта энам айтар эдилар* (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.) *Назирали борарини ҳам, бормасини ҳам билмай қолди. Ачасига қараб қўйди. Кампир ҳамон бошини экканча, ўтирарди.* (Ойдин, Ҳикоялар). Ўзбек классик адабиётида буви маъносида кўпинча тасвирий форма *онамнинг онаси* ёки *улуғ она + м* ишлатилганлиги билан ҳозирги замон ўзбек тилидан фарқ қилади: *Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам эсан Давлатбегим сахлаб эди* (Бобир)... *Онам ви онамнинг онаси эсан Давлатбегим бўлғай* (Бобир). Уйғур тилида ҳам тасвирий форма билан изоҳлаш хусусияти бўлиб, бу кўпинча эртак ва ҳикояларда ишлатилади: *Дозаққа тирук қилип, мамаңниң мамисини керсутимән!*— *дәп туруванту бала* (Чөчәк).

Ўзбек тилидаги бундай маънолар уйғур тилида *мома*||*мама*, шеваларда эса *чоң ана*||*чоң апа* каби сўз бирикмаси

⁴⁸ К. Л. Задыхина, Узбеки дельты Аму-Дарьи, см. в кн. «Археологические и этнографические работы Хоремзской экспедиции», т. 1, 1945—1948; М., 1952, стр. 415; Б. Джуроев, Шахрисабзский говор узбекского языка, Ташкент, 1964, стр. 184.

ва буви⁴⁹ билан ифодаланади:... *М о м а нан қачан пишиду? Чапсан болғина, қосуғум ечип кәттиғу?*— дәп Ислам бовайниң нәвриси Әркинжан қазан әтрапидин нери кәтмәтти (Б о с а қ о в, Қайнам).

Туркман тилидаги *мама* термини ўзбек ва уйғур тилидаги худди шу маънони ифодаловчи термин бўлиб, асосан, онанинг онаси учунгина ишлатилади: *Гызларың мамасы, Акгәзел әжәниң әжәси Артыкгүл әжә-де өз гызының айданыны макуллады* (Туркм. дил. сөз.). Қозоқ тилида *әже, шеше* терминлари ўзбек тилидаги буви маъносида қўлланади: қозоқ тилининг изоҳли луғатида: *әже — улы, улкен шеше, адамның әкесиниң шешеси* деб таъриф берилади: *Әке-шешеден ерте айрылған жәти жашар Ертай кәри әжәсиниң қолтығынан шықпайды* (Қаз. тили. сөз.). Бундан ташқари, қозоқ тилида *нағашы сўзи* билан ифодаланған *нағашы шеше* формаси онасининг онаси маъносида ҳам ишлатилади*. Қирғиз, қорақалпоқ тилида онасининг онаси ва отасининг онаси учун айрим-айрим термин ишлатилиши билан юқоридаги туркий тиллардан фарқ қиладилар, яъни қирғиз тилида онасининг онаси учун *тай әне*, қорақалпоқ тилида эса онасининг онасини ифодалаш учун *дайы шеше* термини ишлатилади.

2) туркий тиллардаги юқоридаги терминлар ўз маъно доирасини кенгайтирган ҳолда қари кампирларга нисбатан муножаат қилганда *буви* (ўзб.); *мома, чоңна* < *чоң + ана* (уйғ.); *шеше* (ққ.), *мама* (туркм.) терминлари ишлатилиб, унинг синоними, яъни тасвирий формаси уйғур тилидан бошқа туркий тилларда ишлатилмайди:— *Вайдай, чоңна, бир бешини тикип қоймидай, қарисила,— деди. Мәстурихиндәм орнидин сәл қозғилип* (Тоҳтәмов, Ад. к.).

3) ўзбек ва уйғур тилида, шунингдек, бошқа туркий тилларда ҳам бу терминлар қари кампирларнинг шахсий исмига қўшилиб келади ва уларга бўлган ҳурматни ифодалайди: Ўзбек тилида: (*Меҳри буви; Анорбуви*) *Нисо буви беш кун деганда ишининг нәтижәсини кўрди* (А. Қ а ҳ ҳ о р, Бошсиз одам). Уйғур тилида: *Банихан чоңна; Хатәмхан момай*. Уйғур тилидаги *буви* эса, ўзбек тилидаги *каби* актив термин бўлмаганлиги билан ажралиб турса ҳам лекин хотин-қизларнинг шахсий исмига қўшилиб келади: *Мажанбуви, Кәнжибуви, Норбуви* > *Нарбу*, *Айбу* < *Айбуви*.

Ўзбек тилида буви терминига *-жон* аффикси қўшилиб келади ва эркалитиш оттенкасини ифодалайди. Ўзбек тилида

⁴⁹ Уйғурско-русский словарь, М., 1939.

* Л. А. Покровская, Термины родства в тюркских языках, стр. 51.

буви термини *отин* сўзи билан *отин буви* — *отинбиби* форма-сида жуфт сўз ҳолида келиб, янги маънодаги сўз, яъни рево-люциядан илгариги ўқимишли аёлларга нисбатан айтилади-ган, ҳозирги замон ўзбек тилидаги *муаллима* маъносиди иш-латиладиган сўзни ифодалаган. *Отин буви дейишига тили бормайди, «хоним» дейин деса, қандай бўларкин деб торти-нади, муаллима деса-чи?* (М. Исмоилий, Ф. т. о.)

Бува

Бува сўзи *буви* терминининг антоними бўлиб, онасининг отасини ифодалаб келади. Туркий тилларда бу маънони ифо-далаш учун юқоридаги жадвалда келтирилган терминлар иш-латилиб, туркман, қирғиз тилидан бошқа туркий тилларда деярли бир хил термин билан ифодаланганлиги кўринади. Бу-лардан ташқари, ўзбек, уйғур, қирғиз, қозоқ тилларида *катта ота, катта дада* (ўзб.); *чоң дада* (уйғ.); *тай ата* (қирғ.); *улы ата, улкен ата* (қоз.) каби сўз бирикмалари билан ифодалаш хусусияти ҳам мавжуддир. Шунингдек, онамининг отаси каби тасвирий форма билан ҳам ифодалаш мумкин.

Ўзбек тили тарихида араб тилидан қабул қилинган жадд-*جد* сўзи ота ёки онанинг отаси, бобо, катта ота маъносиди ишлатилганлиги маълум. Лекин бу сўз ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатилмаси ҳам унинг (*جد* нинг кўплик формаси) *اجداد* — ажод формаси ҳозирги замон ўзбек ва уйғур тилида боболар, ота-боболар маъносиди ишлатилади⁵⁰. Ўзбек тилидаги *бува* терминининг фонетик варианты *бобо* бўлиб, бу ҳар икки термин бир маънода ишлатила беради.

Б о б о м бўзчи экан:

Демак мокининг

Учинчи бўғиндаги

Набирасиман (Ғ. Ғулом).

...бу чинорни б о б о с и н и н г узоқ боболари экиб қолдирган (Қ. Ўзб.).

Туркман тилида: *Агтыгы ба ба сын дуйдансыз гөрүп, Утанды-да бада еринден турды* (Туркм. дил. сөз.).

Уйғур тилидаги *чоң дада* термини шеваларда отасининг акаси маъносини ифодалаб келади, шунингдек, бова маъно-сида ҳам ишлатилади.— *Бизниң эһвалимизниң яхши-яман болиши асасән силәргә бағлиқ, чоңда,— деди Абдулла Норуз*

⁵⁰ Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат, 105; 113-бетлар.

билән көрүшүветип (Босақов, Қайнам). Ўзбек тили шева-лараридаги катта ота формаси отасининг акаси (амаки) маъносида ишлатилади⁵¹.

Туркман ва қирғиз тилида онасининг отаси ва отасининг отасини ифодалаш учун махсус термин ишлатилади. Туркман тилидаги *баба*, қирғиз тилидаги *тай ата* формаси эса онасининг отаси маъносини англатади. Туркий тиллардаги бу термин қари, кексаларга нисбатан ҳурмат юзасидан мурожаат қилиш учун ҳам ишлатилади. Қирғиз тилида эса бу ўринда *қарыя*, *ата*, *баба* сўзлари қўлланилади. Шунингдек, ўзбек тилида *отахон*, *отажон* формаси билан ҳам мурожаат қилинади. Уйғур тилида эса *бова*, тасвирий формаси *чоң дада* > *чоңда дир*. Ўзбек тилида *-жон* аффикси билан келган *бобо-жон* формаси эркалатиш, ҳурмат маъно отенкаларини ифодалаши билан бирга, умум туркий тилларда *-й* аффикси билан *бобой* (ўзб.); *бобай* (уйғ.); *бабай* (қоз.); *бобай* (ққ.) вариант билан бегона шахсларга нисбатан иззат-ҳурматни ифодалайди: қоз. тил: *әдепти бала ауылдың үлкенін сыйлап «б а б а й» дейди* (Қаз. тили. сөз.). Уйғур тилида: *Б о в а й л а р н и ң өйигә сүт сорап киргән хошнисиниң балиси бу халәтни көрүп, қаттиқ қорқтидә, соя бириси өйдин қоғлиғандәк, өйдин чиқип кәтти* (Босақов, Қайнам). Бундан ташқари, *бува*, *баба*, *бобо*, *бова* терминлари қон-қариндошлик термини *ота* билан *ота-бува* (ўзб.); *ата-бова* (уйғ.); *ата-баба* (қоз., туркм., қирғ.) формасида келиб уруғ-аймәқлар, аждодлар, бурунги авлод маъносини ифодалайди.

Ўзбек тилида: *Утмишда ота-буваларимиз озмунча тоғ қазिशганми, биз ҳам қазиймиз* (М. Йсмоилий, Ф. т. о.); — *Хайр, олмасанг... ота-бобомиз ахир умрининг кўпи йтиб ози қолган, бу ёғини ҳам бир бало қилиб йтказарман* (А. Қаҳқор, Қўш. чир.); *Пахтакорлик шунчалар ота-бободан мерос, У билан эгизакдир биздаги урфу одат.* (Ғ. Ғулом). Уйғур тилида... *вә ата-бовилириниң йениға барғанда болудиган ишларни ойлап алла-қандақ хиялларни қилип теги ухлимиған еди* (Чөчәк).

Туркий тилларда *бува*, *бобо* (ўзб.); — *бова* (уйғ.) терминлари шахсларнинг шахсий исмига қўшилиб келиб, унга бўлган ҳурмат маъноси ифодаланади: *Халимбобо ўзининг инги-ка панжалари билан Ойқизнинг қўлларини сийпалаб, оталарча эркалади ва қизни юпатиш тилагида кулиб қўйди* (Ш. Рашидов, Б. к.); *Бунда чўпонлар отахони Қобилбобо истиқомат қилади* (Қ. Ўзб.). Шунингдек, шахсларнинг касб-ҳунар белгисини ифодаловчи сўзларга ҳам қўшилиб келади ва

⁵¹ Узбекско-русский словарь, М., 1959, стр. 204.

унга бўлган ҳурматни ифодалайди: *Дехқон бува, бойбобо|| бойбува.*

Туркман тилида *-даш* аффикси *баба* терминига *бабадаш* формасида қўшилиб келиб узоқроқ қариндош, ота-боболари бир бўлган одамлар маъносида ишлатилади: *Бу мениң бабадашым.* Өзге *душманың болмаса, бабадашың ёқмуды* (Мақол). Қозоқ, қорақалпоқ тилларида *нағашы* сўзи бўлиб, бу сўз шу тилларда она томондан бўлган қариндошлик маъносида ишлатилади. Қозоқ тилида *ота* термини билан *нағашы ата* формасидаги сўз бирикмаси ҳам ота ва онанинг оталари, бобо, катта ота маъноларини ифодалайди⁵². Шунингдек, қозоқ тилида *арғы* сўзи *ота* термини билан *арғы оталарымыз* формасида келиб, ота-бобо, ота-бувалар маъносида (вақт маъноси) ишлатилади⁵³. Қирғиз тилида *жете*⁵⁴ сўзи (сон) билан, уйғур тилида эса *йәттә пушти* сўз бирикмаси билан ҳам ота-бобо, аждод маъносини ифодалаш хусусияти мавжуддир. Булардан ташқари, уйғур, қирғиз тилида *ота* термини *замон* сўзи билан *атам заманқи, атам заманда* формасидаги бирикмаси билан ҳам ота-бобо, ота-бува маъносини ифодалаш хусусиятига эгадир.

Она уруғларининг иккинчи группаси — онасининг онасининг онаси ва онасининг отасининг отаси бўлиб, бу группани ифодаловчи терминлар ҳам туркий тилларда умумийликка эга, улар туркий тилларнинг кўпчилигида сўз бирикмалари ва тасвирий форма билан ифодаланади:

Тиллар	Онасининг онасининг онаси учун	Онасининг отасининг отаси учун
Ўзбек Уйғур Қозоқ Туркман Қирғиз Қорақалпоқ	<i>катта буви</i> <i>чоң мома</i> <i>улкен эже</i> <i>мамасынын эжеси</i> <i>чоң энениң эжеси</i> <i>шаулықлы шеше</i>	<i>катта бобо, катта бува</i> <i>чоң бова</i> <i>баба, улы ата</i> <i>бабасының какасы</i> <i>чоң атанын атасы</i> <i>улкен атанынг акеси</i>

Юқоридаги жадвалда келтирилган терминлар, асосан, *буви, мома, бобо, эже, ата, шеше* каби қон-қариндошлик терминлари асосида сифат, аниқловчи *катта, чоң, улы, улкен* сўзлари билан ифодаланиб, уларга туркий тилларда камдан-кам ишлатилувчи термин сифатида қаралади. Терминларнинг

⁵² Каракалпакско-русский словарь, М., 1958; Русско-казахский словарь, М., 1954.

⁵³ Уша асар.

⁵⁴ Қирғизско-русский словарь, М., 1940.

бу группаси асосан *ота-бобо; ата-бова; ата-бува; ата-баба* формаси билан ифодаланиб, бувининг, бобонинг отаси маъносида ҳам ишлатилади.

Хола

Она уруғларининг учинчи группасига онасининг опаси ёки синглизини ифодаловчи терминлар киради. Бу группага килувчи қон-қариндошлик терминлари туркий тилларда қуйидагичадир:

Тиллар	Онасининг опаси учун	Онасининг синглизини учун
Ўзбек Уйғур	(<i>катта</i>) <i>хола</i> (<i>чоң</i>) <i>ханача; (чоң) апа, чоң ана</i>	(<i>кичик</i>) <i>хола</i> (<i>кичик</i>) <i>хонача; (кичик) апа; (кичик) ана</i>
Қозоқ	<i>нағашы апа</i>	<i>нағашы апа</i>
Туркман	<i>дайза</i>	<i>дайза</i>
Қирғиз	<i>тай эже</i>	<i>тай эже</i>
Қорақалпоқ	<i>дайы апа</i>	<i>дайы апа</i>

Терминларнинг бу группаси туркий тилларнинг ҳар бирида ўзига хос алоҳида терминларга эга бўлиб, бир-биридан фарқ қиладилар. Ўзбек тилидаги *хола* термини араб тилидаги *خاله* ^{خاله} тётка (со стороны матери)⁵⁵ термини асосида шаклланган бўлиб, араб тилида ҳам худди шундай онасининг опаси, синглизини маъносиде ишлатилади. *Хола* сўзи термин сифатида ўзбек тилига қадим замонда кириб ўзлашган бўлиб, «Бобирнома» ва «Хумоюннома»да ҳам шу маънода кўп ишлатилади: *Ушбу сафар қилғон юртта менинг хола м Давлат Султонхонимнинг қутлуқ Муҳаммад отлиқ кўкалтоши Кошғардин хоним қошидин хат ва билкот келтурди («Бобирнома»); Сизга кўрпача олиб келдим,— деди шивирлаб,— уйга амман ва хола м л а р келишган, мен уларни ухлатиб чиқаман...* (А. Қодирий, Мехр. ч.).

Оқоридаги туркий тилларда бу группа терминлар ёш жиҳатидан бўлган фарқларни ҳисобга олмайди, яъни опаси ва синглизини учун бир хил термин ишлатила беради. Айрим ҳолларда *катта, чоң, улкен, улу, кичик* каби аниқловчилар билан фарқ қилинади.

Уйғур тилида ўзбек тилидаги *хола* маъноси умум термин *апа* сўзи билан ифодаланган *чоң апа* (онасининг эгачиси), *кичик апа* (онасининг синглизини) каби сўз бирикмаси билан берилиб, асосан, бу термин уйғур тилининг шимолий группа

⁵⁵ Русско-арабский словарь, М., 1959, стр. 608.

шевэлариға хосдир: *Амутни йезиға узитип қоюп, автобусға келиватқанда Амутниң аниси — Банихан чоң апа мниң улук Вәтән уруши тугигән дәсләпки жили шәһәргә бизни өзи әкилип, оқушқа чушәргинини Нурнамдинға сөзләп бәргән едим* (К. Т.). Худди шу маънони ифодаловчи уйғур тилининг жанубий шеваларида, Ўзбекистон ва Қирғизистон ССРда яшовчи уйғурлар тилида *ханача* термини бўлиб, бу термин *хан* ва *ача* сўзларидан таркиб топган қўшма сўздир. Умуман, бу группага кирувчи терминлар туркий тилларда умум туркий тилликдан четга чиқиш ва ўзларининг махсус терминларини ишлатиш билан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Масалан, қозоқ тилида *нағашы апа*; қирғиз тилида *тай әже*; туркман тилида *дайза*, қорақалпоқ тилида *дайы апа* каби терминлар ишлатилганлиги кўринади. Бу тиллардаги терминларнинг биринчи компоненти *тай*, *дайы* ва шунингдек, туркман тилидаги *дайза* сўзларининг генезиси бирдир (Бу тўғрида *тоға* терминиде батафсилроқ гапирилади). Шунингдек, бу группа терминлари синонимининг йўқлиги ва шевалараро термин эканлиги (уйғур, туркман тилидан бошқа) билан ҳам характерланади. Туркман тилида: *Мен отен агшам сениң яныңа мазалықа гурлешмәге барындым велин арман, дайзаң билен дайың геләен экенлер* (Туркм. дил. сөз.). Туркман тилидаги бу *дайза* термини ўзининг асл маъносидан ташқари онасининг эркак қариндошларининг хотинларига нисбатан ҳам айтиладиган сўздир.

Ўзбек, туркман тилидаги *хола*, *дайза* термини ўзидан катта аёлга нисбатан мурожаат қилганда ҳам ишлатилади:

Ўзбек тилида: *Ҳамробуви. Омин, шайтоннинг бўйни синсин! Омон. Хола, шайтон хурофат, йўқ нарса!* (А. Қаҳқор, Янги ер).

Туркман тилида: *Дайза, ол дийёниң ким?* (Туркм. дил. сөз). Унинг синоними *эне*, *енне* эса камроқ ишлатилади. Ўзбек тилида кўпинча аёл шахснинг исмига қўшилиб келади: *Хадича хола ғойибона опа-сингил тутунгани Анзират холага, Ҳошимжонга совға-салом олиб жўнади* (А. Қаҳқор, Қўш. чир.). Уйғур тилида эса катта ёшдаги бегона аёлга нисбатан мурожаат қилинганда *чоңна* <чоң+ана> ва *айла* (Р.-уй. сл., М. 1956) сўзлари ишлатилади. Қирғиз, қорақалпоқ тилида мурожаат формаси учун *жеңе* термини ишлатилгани ҳолда аёл шахснинг исмига ҳам қўшилиб келади.

Ўзбек сўзлашув тилида *холамоийи* <хола+м+ойи> (Уз.-р. сл., М. 1959) сўзи бўлиб, бу сўз баъзи бир ўзидан катта ёшдаги яқин аёл қариндошларига ва шунингдек, бегона аёлларга нисбатан эркаланиб мурожаат қилиш учун ишлатилади. Юқоридаги терминларда ишлатилган эркалатиш, кичрайтиш

аффиксларидан *-жон*, *-гина (+м)* (ўзб.); *женим* (уйғ.); *-ке*, *-тай* (қирғ.) *жеңеке*, *жеңетай* — кўшилиб келиши ва унга нисбатан экспрессив оттенкалар бериши мумкин.

Тоға

Она уруғларининг тўртинчи группаси онасининг акаси ва иниси (укаси)ни ифодалаш учун туркий тилларда айрим терминлар ишлатилади. Бу терминларни уларнинг график кўриниши нуқтаи назаридан учга бўлиш мумкин:

1) ўзбек (*тоға*), уйғур (*таға*), қирғиз (*таға*) тилидаги кўриниши; 2) туркман (*дайы*) ва қорақалпоқ (*дайы*) тилидаги кўриниши; 3) қозоқ тилида *немере аға*. Бу терминлар, асосан, шу тилларда онасининг ака ва иниси маъносини ифодалаш билан характерланади. Қирғиз тилида *тай аке* (Р.-кр. сл., 1957) формаси бўлиб, *таға* вариантыга нисбатан унинг маъно доираси анча кенгроқдир. Уйғур тилидаги *таға* сўзининг синоними — *дада* термини онасининг акаси учун *чоң дада*, укаси учун *кичик дада* формаси *таға* маъносида барабар ишлатилади. «Уйғурча-русча луғат»да ҳар иккала терминнинг бир маънога эга эканлиги қайд қилинади⁵⁶.

Ўзбек тилининг хоразм шевасида *дайы*⁵⁷ Аму бўйи ўзбек шеваларидаги *дайи*⁵⁸ формаси ҳам тоға маъносида ифодаланади.

Туркман тилидаги *дайы* эса, умуман, она уруғларининг эркак қариндошларига нисбатан ҳам ишлатилади. Туркий тиллар ичида қозоқ тили бу группани ифодаловчи термин билан ажралиб туради.

Дайы термини форс тилида ҳам мавжуд бўлиб, *دای* > (*даи*) дядя, брат матери (Пер.-р. сл., М., 1953, стр. 210) маъносида эканлиги қайд қилинади.

Тоға термини эса Ибн Муқанна луғатида *تغای* дядя по матери (АФТ, 085) формасида ва маъносида эканлиги кўрсатилган.

Демак, ҳозирги замон туркий тилларида *тоға*, *таға*, *дайы*, *тай* формалари мавжуддир. Лекин Л. А. Покровская уларнинг генезиси бир эканлиги ва *тағадан дайы*, *тай* формалари ҳосил бўлганлигини *тага||тагай>тай||таай||даай>дай||дай>дайын>дайы* формалари асосида кўрсатиб ўтади. (Л. А. Покровская, 49-бет). Бундай қараганда бу назария тўғридек кўринади. Лекин форс тилидаги форма тўғрисида ҳеч нарса

⁵⁶ Уйғурско-русский словарь, Алма-Ата, 1961.

⁵⁷ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I, 35-бет.

⁵⁸ К. Л. Задыхина, Узбеки дельты Аму-Дарьи.

айтилмайди. Форс тилидаги товушларнинг ўзгариш қонунлари туркий тиллардаги сингари ўзгаришга учрамагани ҳолда, у бу терминни туркий тиллардан олган бўлиши мумкин. Чунки туркий тилларнинг кўпчилигида (чуваш, татар, қозоқ тилларини ҳисобга олмаганда) *таай* (ёқут); *даай* (тува); *тай* (хакас); *таай* (олтой); *дајика*||*дајын* (гагауз); *dayi* (турк) термини мавжуддир.

Шундай қилиб, *тоға* (ўзб.); *таға* (уйғ, қирғ.); *дайи* (туркм., ққ.) терминлари асосан онасининг акаси ва иниси маъносида ишлатилувчи термин сифатида қўлланилади.

Ўзбек ва уйғур тилида акаси ва инисини фарқ қилиш учун *катта* (ўзб.); *чоң* (уйғ.) *кичик* аниқловчи сўзлари *тоға* терминидан олдин қўйилиб, *катта тоға+м*; *чоң тағам*; *кичик тоға+м* формасида сўз бирикмаси ҳолида келиб, ёш жиҳатидан бўлган фарқлари кўрсатилади.

Тоға, *дайи* термини ўзининг асл маъносидан ташқари бегона шахсга нисбатан муурожаат учун ҳам ишлатилади. Бу хусусият кўпроқ уйғур тилига хосдир. Уйғур тили шеваларида *таға* термини отасининг акаси ва иниси маъносини ҳам ифодаб келади⁵⁹.

II. Ота уруғларини ифодаловчи терминлар

Ота уруғларини ифодаловчи терминлар ҳам юқоридаги она уруғларини ифодалаган тўрт группа 1) отасининг онаси, отасининг отаси; 2) отасининг онасининг онаси, отасининг отасининг отаси; 3) отасининг онаси, отасининг синглиси; 4) отасининг акаси, отасининг укаси асосида кўриб чиқилади.

Туркий тилларда бу группани ифодаловчи терминларда фарқлар бўлиб, ўзбек, уйғур тилида биринчи ва иккинчи группани ифодалаш учун асосан, она уруғларининг 1 ва 2 группасини ифодаловчи терминлар билан аталади. Лекин зарур бўлганда отамнинг онасининг онаси, отамнинг отасининг отаси формасидаги тасвирий йўл билан ифодалаб, унга аниқлик киритиш мумкин. Ўзбек тилидаги отасининг онаси ва онасининг онаси маъносини ифодаловчи *буви* термини, шунингдек, отасининг отаси ва онасининг отасини ифодаловчи *бува* терминлари эса уларнинг жинсий фарқларини кўрсатиш учун улардаги унли товушларнинг ўзгариши натижасида пайдо бўлган бўлиши мумкин⁶⁰.

Туркман тилида отасининг отаси маъносида *ата* (Туркм.

⁵⁹ С. Е. Малов, Уйғурские наречия Сибиряна, М., стр. 154.

⁶⁰ А. Н. Қононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 72.

дили. сөз.), *баба* эса онасининг отаси учун, қирғиз тилида *чоң ата* (Р.-кр. сл., 1957), онасининг отаси учун эса *тай ата*, қозоқ тилида *баба* (Қаз. тілі. сөз.); қорақалпоқ тилида *улкен ата* (Кк.-р. сл., 1958), уйғур тили шеваларида *чоң дада* каби сўз ва сўз бирикмалари билан ифодалаш хусусияти мавжуддирки, бу ўзбек тилининг андижон группа шеваларига ҳам хосдир.

Отасининг онасини ифодалаш учун қирғиз тилида *чоң эне* (Р.-кр. сл., 1957), туркман тилида *эне* (Туркм. дил. сөз.); қозоқ тилида *эже* (Қаз. тілі. сөз.) терминлари ишлатилади.

Амма

Отасининг онасини ёки синглизини ифодалаш учун туркий тилларда онасининг онасини ва синглизини ифодаловчи терминлардан фарқ қилувчи, яъни алоҳида термин қўлланилади: ўзбек тилида *амма*; қирғиз тилида *эже*; қозоқ тилида *ана*; туркман тилида *эже*, уйғур тилида *ана*, *ана* формалари бўлиб, уйғур тилида асосан аниқловчи *чоң* ва *кичик* сўзлари билан (*чоң ана*||*чоң она* — отасининг онасини; *кичик ана*||*кичик она* — отасининг синглизини) ифодаланади. Лекин бу кўпінча диалектал хусусиятга эга бўлиб, у или шеvasида кўпроқ ишлатилади. Уйғур тилининг жанубий шеваларида эса *хаммача* < *h* + *амма* + *ача* варианты бўлиб, Ўзбекистонда яшовчи (асосан Фарғона водийси) уйғурлар тилида *хамма*⁶¹ варианты отасининг онасини ва синглизини маъносиде ишлатилади. Лекин бу юқоридаги мақолада *мома* (дадасининг онасини) деб ифодаланган. «Уйғурча-русча луғат»да (1939) эса *хамма* — тетка по отцу деб кўрсатилган. Ўзбек (*амма*), уйғур (*хамма*, *хаммача*)

тилидаги вариантлар асосан араб тилидаги ^{هـ} *أم* — (со стороны отца) тетка (Р.-арб. сл., 1959, 608-бет) дан келиб чиққан бўлиб, шу тилларнинг қонун-қоидаси асосиде шакллангандир. Бу *амма* термини ўзбек тилида жуда узоқ вақтлардан маълум бўлиб, ўзбек классик адабиётларида отасининг онасини ва синглизини маъносиде кенг турда ишлатилганлиги кўринади: *А м м а бегимлар келдилар* (Бобир.). Уйғур тилидаги *хамма* ва *хаммача* вариантларидаги *h* товуши ҳам уйғур тилининг фонетик қонуни *h* товушини орттириш билан шакллангандир. Бу *амма*, *хамма* (*хаммача*) терминлари умум термин бўлиб, отасининг онасини ва синглизини ифодалаб келади. Онасини

⁶¹ Ф. Сәйдвақасов, Пәрғанә водийси уйғурлирининг тили һәққидә бәзи бир мәлуматлар. Қараңг: «Исследования по уйгурскому языку», Алма-Ата, 1965, стр. 81.

ифодалаш учун ўзбек тилида *катта*, уйғур тилида *чоң* аниқловчилари билан *катта амма (+м)*; *чоң ҳамма (+м)*; [*чоң ҳамма + ача = ҳаммача (+м)*], югославиянинг синглизини ифодалаш учун эса ҳар икки тилда кичик аниқловчиси билан *кичик амма (+м)*, *кичик ҳамма (+м)* [*кичик ҳамма + ача = ҳаммача (+м)*] формалари ҳолида ишлатилади.

Ўзбек тилида:— *Сизга кўрпача олиб келдим, — деди шивирлаб, — уйга а м м а м ва холамлар келишган, мен уларни ухлатиб чиқаман..* (А. Қодирий, Меҳр. ч.).

Хайриятки, бадавлат базозга тушган а м м а с и бор экан, уни (Қудратни) пинжига олди.. (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Фотима Элмуродга синфдош бир аёлнинг жияни бўлиб, а м м а с и н и н г олдига бот-бот келиб турарди (Ш у ҳ р а т).* Ўзбек тилидаги *амма* термини ўзининг асл маъно доирасидан чиқиб, бегона шахсларга нисбатан ҳам мурожаат сифатида ишлатилади. Лекин бу термин мурожаат маъносидаги *хола* терминига нисбатан кам маҳсулроқдир.

Туркий тилларда бу термин *-жон* — *аммажон* (ўзб.); *женим чоң ана, женим ҳаммача* (уйғ.), *-ке* (қирғ., қоз), *апаке* (қоз.), *эжеке* (қирғ.) аффикслари билан келади ва эркалиштириш маъно оттенкаларини ифодалайди. Ўзбек тилида: (*Нодира Майсарага:*) *А м м а ж о н, кўрққанымдан қиммат-қиммат олтин, кумуш, маржон, сирға — мана шундай зийнатларимни олдим, холос* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а, Май, иш.). Шунингдек, ўзбек тилида *-гина* аффикси билан ҳам *аммагина (+м)* формасида келади.

Ўзбек тилида II шахс эгалик, бирлик *-нг* аффикси билан *амманг ўргилсин* формасида келган сўз бирикмаси ҳам сўзловчига нисбатан ўзини яқин тутиш ва эркалиштириш маъно оттенкаси ифода қилинади: (*Майсара Чўпонга:*) *А м м а н г ў р г и л с и н сафаримиз бехатар бўлсин... эрликни бой берма!* (Ҳ. Ҳ а к и м з о д а). Бундан ташқари, ўзбек тилида *амма* термини *бузоқ* сўзи билан фразеологик бирликка кириб, *ландавур, лапашанг*⁶² каби маъноларни англатади:— *Бектемирдан кўнглим тўқ, — деди Алитажанг, — калласи ишлайди. Аммо Сафар чўтир, у ҳам кўрқоқ, ҳам а м м а м н и н г б у з о ғ и* (Ойбек, Қуёш қ.).

Амма термини бошқа терминлар сингари маҳсулдор эмас. У *хола* термини билангина келади:... *Тельман номли колхоз обтубовида «амма-хола», «тоға-жиян» деган таъбирлар шу кунларда яна ривож олиб қолди* (Муштум).

⁶² Ш. Раҳматуллаев, Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати, Тошкент, 1964, 12-бет.

Амаки

Ота уруғларининг IV группаси отасининг акаси ва укаси-дан иборат бўлиб, бу группадаги шахсларни ифодалаш учун туркий тилларда махсус термин бўлиб, улар бир-биридан фарқланади. Бу группа терминлари ўзбек тилида *амаки*, уйғур тилида умум термин *дада* (акаси учун *чоң дада* укаси учун *кичик дада*), қозоқ тилида *немере аға*, туркман тилида *ага*, қирғиз тилида *тай аке* формаларида ифодаланади. Лекин уйғур тили шеваларида отасининг акаси ва укаси учун *таға* термини ҳам ишлатилади⁶³. Туркий тиллар ичида ўзбек тилидаги бу *амаки* формаси эса араб тилидаги бирлик форма عم

дядя со стороны отца (Р.-арб. сл., 1959, 169-бет) дан ва сўнгра тожик тилида шаклланган амак — дядя по отцу (Тадж.-р. сл., 1954, 24-бет) формасидан ўзлашган бўлиб, ўзбек тилида эса сўз ясовчи *-и* аффиксининг⁶⁴ қўшилишидан таркиб топгандир. Ўзбек тилидаги бу *амаки* формаси жуда қадимдан ўзлашган бўлиб, ўзбек классик адабиётларида ҳам мавжуддир: *Султон Саидхондин амаки си Сайид Муҳаммад Мирзо Самарқандға манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди* (Бобир.).

Ҳозирги замон ўзбек тилида тожик тилидаги *амак* формаси ҳам матбуот тилида тез-тез учраб туради: *Мен унинг ялварс гавдасига малол чекиб бошдан-оёқ разм солдим-да, сўрадим.— Қаёққа амак?..— Ҳозир амак. Ҳалиги шофернинг колхозига хабар бериб ўтайлик...* (Ўзб. мад. газетаси). Бундай формада келганда кўпинча ҳурмат маъноси акс эттирилади.

Бошқа туркий тилларда эса умум туркий қариндошлик терминларининг у ёки бу вариантининг шу маънода ишлатилиши билан характерланади. Қорақалпоқ тилида *эмеки* формаси бўлиб, родич, сородич деган маънода эканлиги қайд қилинади⁶⁵. Туркий тилларда қадимги вақтларда آباء، اباغە *обоға, абаға* (Ўз. к. л., 9-бет) формаси отанинг ака ёки иниси, амаки маъносида ишлатилган бўлиб, кейинчалик ўзбек тилида амаки, бошқа туркий тилларда эса юқоридаги терминлар мустақамланиб қолганлиги кўринади. Ўзбек тилининг андижон шевасида *катта ота* сўз бирикмаси билан келган шакли амаки, яъни отасининг акаси маъносини ифодалаш хусусияти бордир. Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида бу

⁶³ С. Е. Малов, Уйгурские наречия Синьцзяна, М., 1961.

⁶⁴ А. Г. Гулямов, Проблемы исторического словообразования узбекского языка, 1, Аффиксация, часть первая, Словообразующие аффиксы имен, Автореф. док. дисс., М., 1955, стр. 217.

⁶⁵ Каракалпакско-русский словарь, М., 1958.

группа терминлар ўз маъно доирасидан ташқари бегона шахсларга нисбатан уни ўзига яқин тутиш ва ҳурмат юзасидан мурожаат учун ишлатиладиган энг маҳсулдор сўз ўрнида қўлланилади. Ўзбек тилида:— *Бугун тўйинг экан. Раҳмат де а ма ки га — деди Бектемир севиниб қизга* (Ойбек, Қуёш қ.).

— *Зиё шоҳичи уларни Отабекка танитди:*

— *А ма к и л а р и н г и з н и с и з т а н и м а г а н д и р с и з, а л б а т т а,— деди. Бу киши отангизнинг яқин дўстларидан Мирзакарим қутидор (А. Қодирий, Ўт. кун.). Муштум а ма ки! Қулогинга айтадиган бир гап чиқиб қолди (Муштум). Ҳаммаси ҳам тақдирнинг иши а ма к, бу орада сиз билан менинг ҳеч бир ихтиёримиз йўқ (А. Қодирий, Ўт. кун.). Ер юзидаги а ма ки ж о н л а р, Шундай илтимос бордир сизларга: Чиқарманг қурол, оқмасин қонлар, Китоб, ўйинчоқ беринг бизларга (И. Муслим, Сенинг совғанг).*

Қирғиз тилида *байкы* ва унинг синонимлари сифатида *агай*, *аке* терминлари ишлатилади. Қозоқ тилида *ағай*, туркман тилида *дайкы* ва унинг мурожаат синоними *ага* термини ҳам бир хил маънода қўлланилади.

Уйғур тилида эса ёшроқ эркак шахсларга мурожаат қилганда *ака*, қарироқ шахсга эса *чоңда*, *чоң дада* формасидан фойдаланилади.

Бундан ташқари, ўзбек тилида *амаки* термини шахсларнинг исмига қўшилиб ҳам келади:

...бошқа хил айтганда, Зиё а ма к и м н и н г фикрлари қисман тўғри (А. Қодирий, Ўт. кун.). Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида отасининг акаси ва укасини фарқлаш учун асосан, катта, кичик аниқловчилари орқали *катта амаки (+м)*, *кичик амаки (+м)* формасида келади. Ёки бўлмаса шу амакиларнинг шахсий исмидан кейин *амаки* термини қўшилиб, амакиларини бир-биридан фарқ қилади.

Амаки термини морфологик жиҳатдан асосан *-жон* аффикси билан *амакижон* формасида келиб, унга нисбатан эркалатиш, ҳурмат маъно оттенкалари ифодаланади. Шунингдек, *тоға*, *хола*, *амма* терминлари билан *тоға-амаки*, *хола-амаки*, *амма-амаки* формасидаги қўшма сўз шаклида келиб, уларнинг кўплигини ифодалайди.

Жиян

Жиян сўзи қон-қариндошлик термини сифатида туркий тилларнинг деярли барчасида мавжуд бўлиб, баъзи фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, маъно томондан ҳаммасида ҳам бир хил деб айтиш мумкин. *Жиян* ҳозирги замон ўзбек

тилида *жиян*; қозоқ, қорақалпоқ тилида *жиен*; қирғиз тилида *жеен*; туркман тилида *еген*; уйғур тилида *жийән*; фонетик кўринишида шакллангандир.

Жиян қон-қариндошлиқ термини сифатида туркий тилларда, асосан, туғишган ака, опаларининг ўғил ва қизларига нисбатан уларнинг (ака ва опанинг) сингил ва укалари, ўзига нисбатан ким эканлигини ифодаловчи термин сифатида ишлатилади. *Жиян* терминининг маъно доираси бошқа терминларга нисбатан тор ва конкретлашгандир. Бу *жиян* термини қадимий терминлардан бири бўлиб, қадимги ёзма ёдгорликларда *jägin* — племянник, внук; *jigün* — название родства (М., 387-388) маъносида эканлиги кўрсатилган. Сариқ уйғурлар тилида *йген* — племянник; *йген қиз* — племянница (М., Ж. У., 40) шаклида ва маъноларда эканлиги қайд қилинади. Ҳозирги замон туркий тилларнинг баъзиларида ҳам худди шундай юқоридаги маъноларда ишлатилиш ҳодисаси кўринади. Шунинг учун ҳам, туркий тиллардаги *жиян* терминининг маъноларига қараб уларни тубандаги группага бўлиш мумкин: 1) ўзбек тилидаги маънони англатувчи туркий тиллар: қозоқ, қорақалпоқ — *жиен*; туркман — *еген*; уйғур — *жийән*; қирғиз — *жеен*; 2) *жиян* термини ҳали мустақкам ўрин олмаган, лекин *жиян* терминининг синоними сифатида сўз бирикмаларини ишлатувчи туркий тилларга уйғур тилини киритиш мумкин. Уйғур тилида *жиян* термини 1956 йили Москвада чиқарилган «Русча-уйғурча луғат»да — племянник — *жийән* (863-бет) маъносида берилган бўлса, 1961 йилда Олмаотада чиқарилган «Уйғурча-русча луғат»да бу *жийән* термини киритилмаган. Лекин *жийән* термини ўзбек тилидаги маънода Ўзбекистон, Қирғизистонда яшовчи уйғурлар тилида учрайди. Қозоғистонда яшовчи уйғурлар тилида кўпинча тасвирий йўл билан *бир туққанниң баллири* (*баллири*) формаси билан ифодалайдилар. Демак, шунга кўра, уйғур тилида *жиян* термини ҳали мустақкам ўрин олмаганлиги билан характерланади. Бундай тасвирий форма туркий тиллардан татар (*бер туган кардәшнәң улы*; *бер туган кардәшнәң қызы*); чуваш (*таван пичче ывале*; *таван аппе хере*); турк (*kardeş oğlu, kardeş kızı*); озарбайжон (*гардаш оглу, гардаш гызы*); гагауз (*кардашы кызы, кардашын оолу*) тилларида ҳам мавжуддир.

Лекин уйғур тили улардан фарқ қилгани ҳолда бу терминда шахсининг жинси фарқ қилинмайди. Юқоридаги туркий тилларда, албатта, жияни кимнинг боласи эканлиги (чуваш) кўрсатилиши шарт бўлади; 3) *жиян* термини бўлиб, лекин бу термин ўзбек тилидаги маънодан ташқари иккинчи бир қа-

риндошлик маъноларида ҳам ишлатилувчи туркий тилларга қозоқ тили билан қорақалпоқ тилини киритиш мумкин. Қозоқ тилидаги *жиен* термини ўзининг юқоридаги маъносидан ташқари, Ц. Д. Номинхановнинг кўрсатишича, набира — қизининг қизи, ўғлининг ўғли, қизи, яъни қиз, ўғил набираларини ифодалаб келиши кўрсатилади⁶⁶. Бундан ташқари, қозоқ тилида ўзбек тилидаги маънони ифодалаш учун *жиян* терминининг синоними сифатида *немере іні, немере қарындас* (Р.қаз. сл., 1954) сўз бирикмаси ҳам ифодалаб келади.

Қорақалпоқ тилидаги *жиен* термини эса ўзбек тилидаги маънодан ташқари аёл қариндошлари томонидаги набира маъносини ҳам билдиради. Қирғиз тилидаги *жеен* термини эса аёл қариндошининг ўғил ва қизига нисбатан ишлатилиб, акасининг болаларига нисбатан *ини* (акасининг ўғли учун); *қарындаш* (акасининг қизи учун) терминлари ишлатилади. Бундай хусусият бошқирд (*ейен* — набира, *ейенсер* — қиз набира), ёқут (*сиэн кыыс* — қиз набира) тилларида ҳам учрайди. Умуман, бу туркий тилларда бир хиллик кўринмайди, яъни баъзиларида (ўзбек, қорақалпоқ, туркман, қирғиз, уйгур) жияннинг жинси ва кимнинг (опасининг, акасининг, сингисининг, укасининг) боласи эканлиги кўрсатилмайди. Баъзиларида эса кимнинг боласи эканлиги (қозоқ, татар, бошқирд, озарбайжон, турк, гагауз) аниқланмайди. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси шу тилларнинг контекстларидагина аниқланади.

Ўзбек тилида аниқлик талаб қилинганда *қиз жияним; ўғил жияним* формасида келгани ҳолда қозоқ тилида *жиен ул, жиен кыз* шаклида келади. Бу ерда эса кимнинг боласи эканлиги кўрсатилмайди. Бундай камчиликларнинг ҳаммасини тўлдирган, яъни у шахснинг тўлиқ маъносини ўзида акс эттирган тил чуваш тили бўлиб, бу тилда: *таван пичче ывале* — бир туғишган акамнинг ўғли; *таван пичче хере* — бир туғишган акамнинг қизи; *таван аппе ывале* — бир туғишган опамнинг ўғли; *таван аппе хере* — бир туғишган опамнинг қизи каби формада тасвирлаб кўрсатилади. Шунинг учун ҳам, ўзбек тилида у шахсни аниқ кўрсатиш учун *акамнинг қизи, опамнинг ўғли, акамнинг ўғли, опамнинг қизи* формаларида берилади.

Ўзбек ва уйгур тилида *жиян* термини, асосан, насллари, уруғ-аждодлари бир-бирига қандай ва қайси томондан қа-

⁶⁶ Ц. Д. Номинханов, Термины родства в тюркско-монгольских языках, стр. 42—47.

риндош эканлиги юридик нуқтаи назардан текширилгандагина ишлатилади, акс ҳолда, кўпинча акасининг ёки опасининг болалари ўзидан катта бўлса *ака, она*, кичик бўлса *ука, сингил* терминлари билан ёки тўғридан-тўғри ўз шахсий исмини айтиб, катта ёшдагиларининг шахсий исмига *ака, она* терминларини қўшиб мурожаат қила беради.

Жиян термини билан бегона шахсларга нисбатан ҳам мурожаат қиладилар. Ўзбек, уйғур тилида *жиян* термини биргина *тоға* термини билан *тоға-жиян* формасида жуфт сўз ҳолида келади.

Радио уч ойлаб пинакка кетиб ётишини биласизми? Бу қанақаси, ж и я н? («Муштум»). *Тельман номли колхоз обтүвозида «амма-хола», «т о ғ а-ж и я н» деган таъбирлар шу кучларда яна ривож олиб қолди* («Муштум»).

Отаси ва онасининг туғишган ака, ука, она, сингилларининг болаларини ифодаловчи терминлар

Туркий тилларда бу гурпуага кирувчи терминлар, асосан, ўзбек тилидаги хола, тоға, амма, амакиларининг болалари ўзига нисбатан ким эканлигини ифодалаш хусусияти билан бошқа терминлардан фарқланади. Бу терминлар рус тилидаги *двоюродный брат, двоюродная сестра* терминлари билан аниқланади.

Ҳозирги замон туркий тилларнинг деярли ҳаммасида бу гурпуани ифодаловчи терминлар бўлиб, ўзларининг тузилиши билан ўзбек тилидагидан анча фарқ қилади. Бу гурпуадаги қариндошлик терминларини: а) она уруғлари болаларини ва; б) ота уруғларининг болаларини ифодаловчи терминлар шаклида икки гурпуага бўлиб текшириш мумкин.

1. Она уруғларининг болаларини ифодаловчи терминлар туркий тилларда тубандагича кўринишга эга:

Тиллар	Онасининг опаси ва сингилсининг болалари	Онасининг акаси ва укасининг болалари
Ўзбек	<i>холавачча</i>	<i>тоғавачча</i>
Уйғур	<i>икки туққанниң баллири</i>	<i>икки туққанниң баллири</i>
Қозоқ	<i>бөле</i>	<i>бөле</i>
Қирғиз	<i>бөлө</i>	<i>таяке</i>
Туркман	<i>чыкан</i>	<i>чыкан</i>
Қорақалпоқ	<i>бөле</i>	<i>бөле</i>

Бу терминлар туркий тилларда ўзларининг ифодаланишига нисбатан ҳам фарқ қиладилар. Ифодаланишига кўра, туркий тиллардаги мазкур терминларни тубандагича классификация қилиш мумкин: а) онасининг опаси ва сингилсининг (ўзига нисбатан хола) акаси ва укасининг (ўзига нисбатан тоға) бола-

ларини унинг жинсидан ва ёшидан қатъий назар, умум термин — қўшма сўз билан ифодаловчи туркий тилга ўзбек тилини киритиш мумкин. Ўзбек тилидаги бу термин асосан араб тилидаги *хола* ва форс-тожик тилидаги *бачча* > *вачча* сўзларининг қўшилишидан таркиб топгандир: *хола*+*вачча*>*холавачча*: *Уша замонда ўлиб кетган холаваччасининг ўғай ўғли доктор бўлган экан, уни уришиб-уришиб касалхонага жойлаб қўйди* (А. Қаҳқор, Тўй). Онасининг акаси ва укасининг болаларини ифодалаш учун эса туркий сўз *тоға* ва форс-тожик тилидаги *вачча* сўзининг қўшилишидан ҳосил бўлган *тоға*+*вачча*>*тоғавачча* термини ишлатилади. Худди мана шундай хусусият турк ва озарбайжон тилида ҳам мавжуд бўлиб, турк тилида *teyze zade* (*холавачча*); *dayi zade* (*тоғавачча*), озарбайжон тилида эса *хала гардаш* (*холавачча*), *дайы гардаш* (*тоғавачча*) формаларида қўшма сўз ҳолида ифодаланади. Бу терминлар ўз навбатида ёшини ва жинсини кўрсатишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам, ёшини кўрсатиш учун бу тилларда *хола*, *тоға* (ўзб.); *teyze*, *dayi* (турк.) *хала*, *дайы* (озар.) га нисбатан уларнинг катта ва кичиклиги, яъни онасининг опасининг боласи учун катта холавачча, синглисининг боласи учун кичик холавачча формасида аниқлаб келади. Жинсини кўрсатиш учун, албатта, боланинг жинси кўзда тутилади ва *қиз*, *ўғил* терминлари иштирок этади. Бу хусусиятларни туркий тилларда тубандагича кўрсатиш мумкин:

1) Ўзбек тилида: *катта*, *кичик* $\left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{холавачча} \\ \searrow \text{тоғавачча} \end{array} \right.$

озарбайжон тилида: *бөјук*, *кичик* $\left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{хала гардаш} \\ \searrow \text{дайы гардаш} \end{array} \right.$

турк тилида: *вўјүк*, *кўҗүк* $\left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{teyze zade} \\ \searrow \text{dayi zade} \end{array} \right.$

Жинсини кўрсатиш учун эса

2) Ўзбек тилида: *катта*, *кичик* $\left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{қиз} \\ \searrow \text{ўғил} \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{холавачча,} \\ \searrow \text{тоғавачча;} \end{array} \right.$

озарбайжон тилида: *бөјук*, *кичик* $\left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{хала} \\ \searrow \text{дайы} \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{оглу,} \\ \searrow \text{гызы;} \end{array} \right.$

турк тилида: *вўјүк*, *кўҗүк* $\left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{teyze} \\ \searrow \text{dayi} \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} \nearrow \text{oglu,} \\ \searrow \text{kezi.} \end{array} \right.$

Келтирилган бу формалар ичида ўзбек тили учун жинсни кўрсатиб келган шакл бир оз сунъийроқдир. Чинки ўзбек тилида терминларнинг бундай аниқловчи формаси ишлатилмайди ёки кўринмайди. Бунинг ўрнига *катта холамнинг қизи*; *кичик тоғамнинг ўғли* деб айтиши мумкин. Бу ҳолда, албатта, *вачча* сўзи ишлатилмайди.

б) бир асос сўздан тузилган терминлар қозоқ (*бөле*); қирғиз (*бөлө*); туркман (*чыкан*); татар (*тудыкай*); хакас (*пөле*); олтой (*бөлө*); бошқирд (*булэ-булэсар*) тилларини киритиш мумкин. Бу тиллардаги терминлар ҳам ўзларининг ички маъно доираларига нисбатан бир-биридан фарқ қиладилар. Масалан, туркман тилидаги *чыкан* термини она томондан бўлган қариндошларининг ўғли ва қизига нисбатан ишлатилувчи умум терминдир. Қозоқ тилидаги *бөле* эса онасининг опаси, акаси, синглиси укасининг болаларини ифодалаши билан бирга, эгачи-сингилларнинг болаларини ҳам шу термин билан ифодаланади: *Екеуміздің шешеміз бір шешеден туған, қазақ мұндайды б ө л е дейді, оныда біліп қойыңыз* (Қаз. тілі. сөз.).

Қирғиз тилида *бөлө* терминидан бошқа *булө* сўзи ҳам бўлиб, бу сўз *бөлө* дан маъно нуқтаи назардан фарқ қилиб, оила аъзоси, оила маъносини ифодалаб келади. Худди шундай хусусият, яъни она томоннинг опа, сингил ва ака-укасининг болалари ҳам шу *бөлө* термини билан белгиланади. Бундай хусусиятлар қозоқ тилидаги маънода олтой, хакас тилларида ҳам бир хилда ишлатадилар. Қирғиз тили (*бөлө*) булардан фарқ қилган ҳолда она томоннинг опа ва сингилларининг ўғил, қизларини ифодалагани ҳолда, она томоннинг эркак уруғларининг болалари учун айрим термин *таяке < тай + аке* билан ифодалаш хусусияти бордир.

Ўзбек тилининг Аму бўйида *буле*⁶⁷ ва қашқадарё ўзбек шеваларида *бөлэ*⁶⁸ термини бўлиб, бу шеваларда ҳам эгачи-сингилнинг болалари маъносини ифодалайди.

2. Ота уруғларининг болаларини ифодаловчи терминлар. Бу группа терминлар ўзларининг ясаилишига нисбатан она уруғларининг болаларини ифодаловчи терминлардан фарқ қилмайди. Яъни ўзбек тилида отасининг опаси, синглиси (*амма*), отасининг акаси ва укаси (*амаки*)ни ифодаловчи араб тилидаги *амма*, *амаки* терминларига форс-тожик тилидаги *бачча > вачча* сўзларининг қўшилишидан таркиб топади: *Унинг зар билан тикилган жуда чиройли бир тўпписи бор эди, Довруққа бир борганимда шу тўппини амаки вачча м Аминжоннинг бошида кўриб қолдим* (А. Қ а ҳ ҳ о р, Хотинлар). Ўзбек классик адабиётида баъзи ўринларда *бачча > вачча* сўзининг ўрнига форс-тожик тилидаги *зода* сўзи қўшилиб *амаки-зода*, *аммазода* формасида ишлатилган: *Яна бир Боқи Тархон эди. Абдул-али тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад Мирзонинг амаки зодаси эди* (Б о б и р.).

⁶⁷ Қ. Л. Задыхина, Узбеки дельты Аму-Дарьи, стр. 415.

⁶⁸ Б. Жўраев, Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари, «Ўзбек тили ва адабиёти», № 4, 1965, 68-бет.

Ўзбек тилидаги бу *амакивачча* ва *аммавачча* терминлари ҳам ўз ўрнида она уруғларининг болаларини ифодаловчи *холовачча*, *тоғавачча* терминлари сингари шахснинг жинсини ва ёш жиҳатидан бўлган фарқини, отасининг опаси ёки синглизининг боласи эканлиги кўрсатилмайди. Шунинг учун ҳам жинсини кўрсатиш учун ўғил, қиз аниқловчилари III шахс бирлик, эгалик аффикси *-и* билан ўғли, қизи формасида, ёши ва отасининг опасининг боласи билан синглизининг боласини кўрсатиш учун амма ва амакисига нисбатан катта, кичик аниқловчилари билан аниқланган ҳолда катта аммамнинг ўғли; кичик амакимнинг қизи; катта аммамнинг катта қизи; кичик амакимнинг кичик ўғли каби формаларида ифодаланиб келади. Бу форма у шахсни бирор бегона кишига таништириш мақсадидагина қўлланилади. Акс ҳолда, катта бўлса *ака*, *опз*, кичик бўлса *ука*, *сингил* терминлари ёки шахсий отини айтиб мурожаат қилаверади.

Мисоллар: *эсимда, гоҳо бобом аммамнинг қизини ва синглим Шафоатни (булар чақалоқ) титроқ қўлларига олиб:— Омон бўлишин!... дерди* (Ойбек, Болалик).

У Нури баъзан онасига дейди: «Ойи, аммам боёқишининг ўғлини дадам мусофирлар, мардикорлар орасига қўшиб қўйди (Ойбек, Қ. қ.).

Ўзбек тилидаги бу *аммавачча* ва *амакивачча* маъносидаги терминни уйғур тилида *икки туққаннинг баллири* > *баллири* формаси билан ифодаланади. Бу ерда ҳам ўзидан катта бўлса *ака*, *ача*, *ҳэдэ*, кичик бўлса *ука*, *сиңил* — *икки туққан ака (+м)*; *икки туққан ача (+м)*; *икки туққан ука (+м)* каби сўз бирикмалари формасида ишлатилади.

Отасининг опаси ва синглизининг фарзандлари эса отасининг опаси ва синглизига нисбатан *чоң апамнинг*, *кичик апамнинг қизи*; отасининг акаси ва укасининг фарзандлари ҳам худди шу сингари — *чоң дадамнинг қизи*; *кичик дадамнинг оғли* формаларида ифодаланади. Демак, уйғур тилидаги *икки туққаннинг баллири* формаси умум маънога эга бўлиб, аниқлик талаб қилинганда бу форма юқоридаги каби бутунлай ўзгариб кетади.

Қозоқ тилида отасининг опаси ва синглизининг болаларини умум *немере* сўзи билан, аёл жинси учун *апа*, *қарындас*; эркак жинси учун *аға* терминлари қўшилган ҳолда *немере аға*; *немере қарындас* формасида ифодаланади. Худди шу форма билан отасининг акаси ва укасининг болалари ҳам ифодаланади. Бу ерда гап уларнинг қайси бири устида кетаётганлиги контекстда аниқланади.

Туркман тилида эса қозоқ тилидаги сингари умум *доган* сўзи билан отасининг опаси, акаси ва синглизининг болалари,

уларнинг жинсидан қатъий назар, *доган оглан* формасидаги сўз бирикмаси билан ифодаланади. Бу ерда ҳам уларнинг фарқини контекстда аниқлаб олиш мумкин.

**Ўғил ва қизининг
болаларини ифодаловчи терминлар**

Туркий тилларда ота ва она ўз ўғил ва қизларининг болаларини ўзига нисбатан ким эканлигини кўрсатиш учун айрим терминлардан фойдаланадилар. Бу группа терминлар туркий тилларда, баъзи фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, бир хил деб айтиш мумкин. Ҳозирги замон туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида қон-қариндошликни ёки бир ота-онадан тарқалган авлод — уруғни ифодалаш учун еттита термин бўлиб, бу терминлар ва авлодлар ўзбек ва уйғур тилида тубандагичадир:

I авлод *бола* (ўғил ва қиз); II авлод *невара* (ўзб.); *нэврэ* (уйғ.); III авлод *чевара* (ўзб.); *чэврэ* (уйғ.); IV авлод *эвара* (ўзб.); *эврэ* (уйғ.); V авлод *пай невара* (ўзб.); *пэй нэврэ* (уйғ.); VI авлод *кукун невара* (ўзб.); *кукун нэврэ* (уйғ.); VII авлод *ёт невара* (ўзб.); *ят нэврэ* (уйғ.). Бошқа туркий тилларда ҳам авлодларнинг бундай бўлиниши ва уларнинг ўз номлари бўлиб, бошқирд тилида 1) *ейен—ейенсер*; 2) *бўла—булэсэр*; 3) *тыуа—тыуасар*; 4) *тыует||аратан*; 5) *етейт||туна-яқ* каби бешта авлодга бўлинади. Булардан *-с эр, -с ер, -с а р* аффикси билан ифодаланган (*булэсэр, тыуасар, ейенсер*) терминлари жинсини кўрсатиш учун қўлланилади. Қозоқ тилида *немере*; қирғиз тилида *небире||немире* (қирғиз тилининг шеваларида ўғлининг ўғли маъносида *бала*, ўғлининг қизи маъносида *қыз*, қизларининг болалари маносида эса *жеен*⁶⁹ термини билан ифодалайдилар). Қорақалпоқ тилида *ақлык*; туркман тилида *небере||агтык* фонетик ҳолида шаклланган бўлиб, ўзбек, уйғур тилидаги чевара термини эса *шөбере* (қоз.); *шаулық||шөбере* (ққ.); *човлук* (туркм.); *чөбүрө* (қирғ.).

Эвара термини эса *шөпшек, туажат* (қоз.); *ювлук* (туркм.); *bologsol*⁷⁰ (қирғ.) каби номлар билан ифодаланиб, фонетик нуқтаи назардан бу терминлар ичида *шөбере* (қоз., ққ.), *чө-бүрө* (қирғ.) *чевара* терминига яқинроқ туради. *Чевара* — [ш] + *өбере*; [ч] + *өбүрө*. Бу тиллардаги V, VI, VII авлодни ифода-

⁶⁹ С. М. Абрамзон, К. И. Антипина, Г. П. Васильева, Е. И. Махова, Д. Сулайманов, Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан, см. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. XXXVII, М., Изд-во АН СССР, 1958.

⁷⁰ Киргизско-русский словарь, М., 1940, стр. 92.

ловчи терминлар устида изланиш ҳали кўринмайди. Бу ерда II, III, IV, V, VI, VII авлодга оид терминларни алоҳида текшириб чиқамиз. I авлодни ифодаловчи ўғил, қиз терминлари эса юқоридаги бобларда батафсил гапирилган эди.

Невара

Невара сўзи ҳам қон-қариндошлик термини сифатида ҳозирги замон туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуддир. Унинг маъноси конкретлашган бўлиб, асосан, ўз фарзандининг (ўғли ва қизининг) боласига нисбатан айтиладиган, унинг ўзига нисбатан ким эканлигини кўрсатувчи терминдир. Ўзбек тилида: *Қампир на бира си Назирали билан қаёққа борарини билмай, тўрт томонга аланглаб қолди* (Ойдин, Хикоялар). *Болаларим, на бираларим, мен сизларга бундан 40 йил илгариги ҳаётимдан бир чимдимини сўзлаб берай* (Мушгум)... *Султон Насириддиннинг на бираси бўлғай* (Бобир.). Уйғур тилида: *Ислам бовай болса, момай билэн нэ врисиниң сөзлиригә қулақ селип, канда олтармақта еди.* (Босақов, Қайнам).

Ўзбек тилида бу терминнинг *набира*, *навара* ва *невара* каби фонетик вариантлари адабий тилда тенг ишлатилиб келинмоқда. — *Болагинамнинг боласи, қантдак ўрик донаси, — дейишади оналар невараларини суйиб* (С. Ўзб.). Бу *невара* сўзи форс тилидан [نېیره (нәбире) внук, внучка (Перс.-рус. сл., М., 1953, стр. 559)] қабул қилинган терминдир. *Невара* термини маъносида қадимги ёдгорликларда *ату*—внук (М.. 362) формасида ва ўрта аср ўзбек классик адабиётида *набира* (Бобир.) араб тилидаги اخفاد — *аҳфод* (неваралар, авлод) шакллари ишлатилган.

Мазкур терминни ифодаланишига кўра, туркий тилларни асосан икки гурпуага бўлиш мумкин: 1) биргина асосий сўздан термин яратиб, уни қон-қариндошлик термини сифатида ишлатувчи туркий тиллар; бунга ўзбек (*невара*); уйғур (*нэврә*); озарбайжон (*нэвә*); қозоқ (*немере*); қирғиз (*небире*); туркман (*небере*, *агтық*); турк (*тогип*); қорақалпоқ (*ақлық*) тилларини киритиш мумкин; туркман тилида: *Магтымгулының неберелери бар дийярлер. Гарры агтыгының маңлайындан өпуп өйуне угради* (Туркм. дил. сөз.). Қорақалпоқ тилида: *Набира кемпир ақлық қзына коп кунлерге шекем қиландыда сонгын ала умытып кетти* (Нажимов, Қыз. қ.). 2) тасвирий йўл билан юқоридаги маънони ифодаловчи туркий тиллар; бунга татар *улның улы; қызның улы; улның қызы; қызның қызы*), чуваш (*ывален ывале* — ўғил не-
вара; *херен ывале* — қиз набира; *херен хере*) тили мансубдир.

Биринчи группага кирувчи туркий тиллардаги *невара*, *актык*, *torun* терминлари шу тиллардаги умум термин бўлиб, унинг маъно доираси чекланган ва конкретлашган ҳолдадир. Унинг умумийлиги эса қизининг қизи, ўғлининг қизи, қизининг ўғли учун барабар ишлатилаверади. Агар зарур бўлса, *қиз невара*, *ўғил невара* (ўзб.); *қиз нэврэ*, *оғул нэврэ* (уйғ.); *огул агтык*,

қыз агтык (туркм.); *kiz torun*, *ogul torun* (турк.) формаларида невараларнинг жинси кўрсатилади. Ўзбек тилида: *Агар худо ўғил набира ато қилса Худоёрнинг тахт вориси бўлиш эҳтимоли ҳам бор эди...* (А. Қодирий, Меҳр. ч.)... *Султон Абусаид мизанинг қиз набираси эди...* (Бобир.). Уйғур тилида: *Өлүп кәткән қизимдин бир қиз нэври қилғай еди* (Чөчөк).

Қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ тилларида бошқа туркий тиллардан фарқ қилган ҳолда қизи ёки ўғлининг боласини (невара) аташ учун айрим-айрим терминлардан фойдаланадилар. Қозоқ тилида ўғлининг болалари *немере*; қизининг болаларини эса *жиен* термини билан ифодалайдилар: *Марфа әжесіне: шеше, немереңіз ді ала тұрыңызшы, мен машканы қорасына қамап келейін, қайта-қайта қақпаның алдына барып мөңірей береді* (Қаз. тілі. сөз.). Шу асосда *немере қыз*—ўғлининг қизи; *жиен қыз*—қизининг қизи ёки *немерелер*—ўғлининг болалари; *жиендер*—қизининг болалари ҳолида аниқланади ва жинси кўрсатилади (Р.-каз. сл., М., 1954). Қирғиз, қорақалпоқ тилида эса *жеен* (қирғ.); *жиен* (ққ.) термини 1) ўзбек тилидаги жиян; 2) невара (қизининг болалари) маъносида ишлатилади. Бундан ташқари, ўғлимнинг ўғли, ўғлимнинг қизи; қизимнинг қизи; қизимнинг ўғли деб унга янада аниқлик киритилади. Туркий тиллар ичида бошқирд тилида бундай ҳолатнинг биринчиси, яъни қиз невара, ўғил невара формаларини *-с е р*, *-с ә р*, *-с а р* аффиксларини кўшиш билан фарқлайдилар: *ейен*—ўғил невара; *ейен+сер*—қиз невара. Бундан ташқари, *невара* термини ўз навбатида ўзининг катта-кичиклигини кўрсатишни талаб қилади. Бу вақтда *катта қиз невара (+м)*; *кичик ўғил невара (+м)* формаларида кела олади.

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида *невара* термини билан мурожаат қилиш хусусияти кўринмайди. Бу шахсларга, яъни невараларига мурожаат учун *болам*, *қизим*, *ўғлим* терминлари ишлатилади. Ўзбек тилида *набира* фонетик варианты эркак шахс оти сифатида ҳам ишлатилади (Ўз.-р. сл., М., 1959). Ўзбек тилида *невара* термини *невара келин*, *невара куёв* формасидаги янги маъноли сўзларни ифодалайди: *Тўлаган ота оиласида тўққиз ўғил, тўрт қиз, эллик тўққиз набира, ўн олти чевара, тўрт келин, икки набира келли...* *бахтли яшамоқда.* (Қ. Ўзб.). Ўзбек тилида *невара*

термини ўрнида *туёқ сўзи ҳам ишлатилади: — Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болагинамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим* (С. Аҳмад, Уфқ.).

Чевара

Туркий тилларда учинчи авлод, яъни неваранинг болаларини ифодалаш учун алоҳида термин мавжуддир. Уларни ифодалаш учун *чевара* (ўзб.); *чэврэ* (уйғ.); *шөбере* (қоз.); *човлук* (туркм.); *чөбүрө* (қирғ.); *шөбере* (ққ.) терминларидан фойдаланадилар. Ўзбек ва уйғур тилида баъзан *чевара* терминини *эвара* (ўзб.); *эврэ* (уйғ.) термини билан ифодалаш хусусияти кўринади. Бу нарса шу тилларда бу терминни тўлиқ ўзлаштириш, унинг асл маъносини билиб олиш унчалик мустақамланмагандай кўринади. Масалан. «Русча-ўзбекча луғат»нинг 1954 йил Тошкент нашрида правнук м. *эвара* (неваранинг ўғли), правнучка, ж. *эвара* (неваранинг қизи). Москвада 1956 йили нашр қилинган «Ўзбекча-русча луғат»да *набира—абиралар* — внуки и правнуки деб берилган. 1956 йил Москвада нашр қилинган «Русча-уйғурча луғат»да эса правнук — *чэврэ, эврэ* деб таржима қилинган. Бу нотўғридир, албатта. Бундай иккиланиш ўзбек матбуоти тилида ҳам учраб туради: Унинг 6 не в а р а, 16 ч е в а р а ва 29 э в а р а с и б о р. Анзират хола ҳали тетик (Қ. Ўзб.). Энди уларга ...*фароғатли ҳаёт ...қўша-қўша келинлар, н а б и р а - а б и р а л а р, хулласикалом, пийри-бадавлатлик муборак бўлсин* (Қ. Ўзб.). Бизнинг фикримизча, шу учинчи авлодни умум туркий тиллардаги системада, яъни *невара* терминидаги н товушини ч товушига ўзгартиб *чевара* ҳолида ифодалаш тўғрироқдир. Юқоридаги туркий тилларда ҳам худди шундай н товуши ш ва ч товушига ўзгартирилиб *чөбүрө, шөбере* ҳолида қабул қилингандир. Қозоқ тилида: *Біз кемпирмен кеңесе бастаған кезде оның ш ө б е р е л е р і д е к е л д і. Немерем мен ш ө б е р е м ө р к е н д е п ө р г е ө р л е г е н* (Қаз. тили. сөз.). Туркман тилида: *Қувват берип агтыгына, ч о в л у г у н а, Аккагыза кешде чекйән әл билен* (Туркм. дил. соз.).

Бу термин неварасининг ўғли, қизи маъносинигина ифодалайди. Маъно доираси эса чеклангандир. Шунингдек, у туркий тилларда умум диалектал термин ҳамдир. Лекин ўзбек тилининг Аму бўйи ўзбек шеvasида *чавлык*⁷¹, хоразм шеваларида *чувлық, чавлык*⁷², уйғур тили шеваларида *пәйнәвја, кўкә нәвјә, кўкүн нәвјә* (М. Ун.) каби формалар чевара маъносида ишла-

⁷¹ Қ. Л. Задыхина, Узбеки дельты Аму-Дарьи, стр. 415.

⁷² Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I, 100-бет.

тилганлиги билан фарқланади. Бу хусусият шу тилларнинг жуда тор доирадаги шеваларига хос бўлиб, кўпчилик шева-ларда учрамайди. Чевара терминини ҳам туркий тилларда, жумладан, ўзбек, уйғур тилида қиз чевара, ўғил чевара; ўғлимнинг ўғлининг ўғли; қизимни қизининг ўғли формасида тасвирий форма билан аниқлаб бериш мумкин. Шунингдек, *катта, кичик* (ўзб.); *чоң, кичик* (уйғ.) аниқловчилари билан: *катта чеварам, чоң чэврэм; кичик чэврэм* формасида келади. Бу хусусиятлар камдан-кам учрайди.

Эвара

Эвара сўзи қон-қариндошлик термини сифатида чеваранинг боласи маъносида ишлатилади. *Эвара* сўзининг генезиси эса невара → чевара → эвара ҳолида, *н ёки ч* товушининг тушиб қолиши натижасида шакллангандир. Бу тўртинчи авлодни туркий тилларда *эвара* (ўзб.); *эврә* (уйғ.); *өбере, шөпшек* (қоз.); *ювлук* (туркм.) *bologçot* (қирғ.) каби формаларда ифодаланади. *Унинг 6 невара, 16 чевара ва 29 эвара си бор* (Қ. Ўзб.). Қозоқ тилида *Бәри болам, немерем, өберем, мен шөберем, оның атын сұрасаң — Бақытты туған комсомол* (Ж а м б ы л). Туркман тилида: *Онуң ювлуклары шол ерде яшандырлар* (Туркм. дил. сөз.). Уйғур тилида: *Милошев-валарниң аилиси, нэврилирини, чэврилирини в э э в р и л и р и н и қошуп һесаплиғанда, 60 адәмдин ошуғрақ* (К. Т.). Ўзбек тили шеваларида бу авлодни ифодалаш учун *кавлык* термини ишлатилади.

Пай невара

Синтактик йўл билан ясалган *пай невара* қон-қариндошлик термини сифатида ўзбек, уйғур тилида мавжуд бўлиб, бу термин орқали эваранинг боласи тушунилади. Бу ўзбек, уйғур тилида жуда кам ишлатиладиган термин бўлиб, адабий тилда бирорта адабиётда учрамайди. Жонли тилда ҳам унчалик кенг тараққий этмагандир. Кекса авлод вакилларида сўраш орқалигина билиб олиш мумкин. Уларнинг баъзилари *пан невара* деса, баъзилари *пай невара* деб айтадилар. Уйғур тили шеваларида *päinävrä* — правнук, *paң nävjä* — правнучка (М., УН) формалари мавжуд бўлиб, у ҳам адабий тилдаги чевара маъносини ифодалайди. Бизнингча, *пай невара* терминининг биринчи компоненти *пай* форс тилидаги *پنج* — пәндж (беш) сонининг ўзбек ва уйғур тилидаги фонетик кўриниши бўлиб, *невара* термини билан бирга бешинчи бола маъносини ифодалаб келган бўлиши мумкин. Чун-

ки туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида форс тилидаги *پنج شنبه* — пәнджшәнбә сўзи ҳам пайшанба формасида қабул қилиниб, унинг *پنج* компоненти эса *пай* формасида шакллангандир. Биз қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида бу бешинчи авлодни ифодаловчи терминни учратмадик. Лекин бошқирд тилида бу авлодни ифодалаш учун *тыуят* (шевада аратан)⁷³ термини маълумдир. Ўзбек тили шеваларида *савлык* термини мавжуд бўлиб, у шу шеванинг ўзида ҳам кам ишлатиладиган терминлардан биридир. Умуман, ўзбек ва уйғур тилида бешинчи ва ундан кейинги авлодга оид терминлар ишлатилмайди. Унинг ўрнига жамловчи *ували-жували* деган қўшма сўз ишлатилади.

Кукун неvara

Синтактик йўл билан ифодаланган *кукун неvara* термини ҳам юқоридаги *пай неvara* сингари кам ишлатиладиган терминлардан бўлиб, ўзбек, уйғур жонли сўзлашув тилида учрайди. Бу терминнинг биринчи компоненти — *кукун* сўзи уйғур тилида майда, кичик деган маънони англатади. Шу асосда у майда (кичик) неvara деган маънони ифодалаган бўлиши мумкин. Уйғур тили шеваларида *кўкә нәврә* (корл.), *кўкўн нәвјә* (хот.) *праправнук* (М. Ун.) маъносида эканлиги қайд қилинади. Лекин у адабий тилдаги *эvara* маъносини ифодаланган. Термин сифатида туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилларида ишлатилмайди.

Ёт неvara

Бу синтактик бирикма асосан еттинчи авлодни ифодаловчи термин сифатида ўзбек ва уйғур тилида мавжуддир. Бу ҳам жуда кам ишлатиладиган терминдир. *Ёт неvara* термини Аму бўйи ўзбек тили шеваларида мавжуд бўлиб, ётлик (К. Л. Задихина, 415) формасида ифодаланган. Туркий тиллардан бошқирд тилида эса *етеят* (шевада *тунаяк*) (Х. Г. Юсупов) формасида ўзбек, уйғур тилидаги *ят неvara* маъноси англатилади. Умуман, туркий тиллардаги бу группани ифодаловчи терминларни қисқача тубандаги схема билан кўрсатиш мумкин.

⁷³ Х. Г. Юсупов, Термины родства в башкирском языке, см. кн. «Вопросы башкирской филологии», М., 1959, стр. 129.

Тиллар

Авлодлар	ўзбек	уйғур	қозоқ	қирғиз	қора-қалпоқ	туркман
I	<i>бола (ўғил, қиз)</i>	<i>бала</i>	<i>бала</i>	<i>бала</i>	<i>бала</i>	<i>чага</i>
II	<i>невара (набира)</i>	<i>нэврэ</i>	<i>немере жиен</i>	<i>небире мемире жеек</i>	<i>ақлык жиен</i>	<i>небере агтык</i>
III	<i>чевара</i>	<i>чэврэ</i>	<i>шөбере</i>	<i>чөбүрэ</i>	<i>шаулык шөбере</i>	<i>човлук</i>
IV	<i>эвара</i>	<i>эврэ</i>	<i>шөпшек туажат</i>	<i>boloqçot</i>	—	<i>ювлук</i>
V	<i>пай невара</i>	<i>пэй нэврэ</i>	—	—	—	—
VI	<i>кукун невара</i>	<i>кукун нэврэ</i>	—	—	—	—
VII	<i>ёт невара</i>	<i>ят нэврэ</i>	—	—	—	—

Ўзбек, уйғур тилидаги терминлар бошқирд тилидаги авлодларни ифодаловчи терминлар билан қиёс қилинса, қуйидагича ҳолатни кўриш мумкин, яъни бу тилларда авлодларнинг ўз номлари борлиги кўринади.

Авлодлар	Тиллар		
	ўзбек	уйғур	бошқирд
I	<i>бола</i>	<i>бала</i>	<i>бала</i>
II	<i>невара набира</i>	<i>нэврэ</i>	<i>ейен—ейенсер</i>
III	<i>чевара</i>	<i>чэврэ</i>	<i>булэ—булэсар</i>
VI	<i>эвара</i>	<i>эврэ</i>	<i>тыуа—тыуасар</i>
V	<i>пай невара</i>	<i>пэй нэврэ</i>	<i>тыуят паратан</i>
VI	<i>кукун невара</i>	<i>кукун нэврэ</i>	<i>етят тунаяқ</i>
VII	<i>ёт невара</i>	<i>ят нэврэ</i>	

II. Никоҳдан кейин пайдо бўлган қариндошлик терминлари

Туркий халқлар, жумладан, ўзбек ва уйғур халқлари ҳам ўзларининг тарихий тараққиётида оила—никоҳ системасининг ҳар хил формалари—қадимги примитив оила формасидан то социалистик жамиятнинг прогрессив оила формасигача ўсиб юксалдилар. Бу халқларнинг оила ва никоҳ формалари революциядан аввал жуда мураккаб ва хилма-хил шаклларга эга бўлганлиги маълум. Бу масалани батафсил ёритиш ишимизнинг характериға мос келмаганлиги сабабли, оила—никоҳ нормаларининг тарихига тўхталиб ўтирмаймиз. Чунки ўзбек ёки уйғур миллатининг ўзи жуда мураккаб шароитларда ва ҳар хил қабилаларнинг конгломерати асосида вужудга келганлиги маълум. Ҳар бир қабила ўзига хос хусусиятларга, этно-

трафик ва тил жиҳатидан ўзига хос айримликларга эга. Демак, ўзбек ёки уйғур миллатини ташкил этган ҳар бир қабилада оила — никоҳ формаси ҳам ҳар хил бўлган. Мана шу асосда улардаги оила — никоҳнинг экзогамия, моногамия, сарорат⁷⁴ формаларини кўриш мумкин. Оила — никоҳнинг хилма-хил формалари шахсларнинг бир-бирига нисбатан бўлган муносабатида яқинлик, қариндошлик терминларини келтириб чиқаради. Бунинг натижасида вужудга келган терминлар туркий тилларнинг шеваларида акс этган бўлиб, буни никоҳ формаларининг натижасидир деб айтиш мумкин. Ҳар бир даврда ўзига хос терминлар ишлатганлигини, шу терминлар орқали шахсларнинг бир-бирини фарқлаганлиги кўринади. Биз қуйида ана шу терминлар устида тўхталиб ўтамыз.

Эр

Эр сўзи термин сифатида ҳозирги замон туркий тилларининг ҳаммасида, баъзи фонетик фарқларни ҳисобга олмганда, мавжуд бўлиб, маъно нуқтаи назаридан эса кўпчилик туркий тилларда бир хилдир. Шунингдек, *эр* термини қадимий терминлардан бўлиб, туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида *är* — муж, шу сўз асосида ясалган *ärän* — мужчина (М., 365); *آر* — *эр*, —эр, эркак; *آر* — *эран* (МКд. Т., I, 71) форма ва маъноларида келганлиги қайд қилинади. Бу сўз ҳозирги замон туркий тилларидан ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида *эр*; уйғур, туркман тилида эса *эр* шаклида мавжуддир. Туркий тиллардаги *эр* термини умум туркий сўз бўлиб, термин сифатида эса хотинига нисбатан у шахснинг ким эканлигини ва хусусиятини ифодалаб келади. Ўзб: (*Жамила Ҳожиднага:*) *Онажон! Бой ота бир ойдан бери, сени оламан, деб ҳол-жонимга қўймайди. Энди эри мни қақшатыпти!* (Ҳ. Ҳакимзода). *Нодира Анварни ўзи билан олиб, онасининг қақир-қуқурларини бир аравага ортиб, эрининг уйига келди* (А. Қодирий, Меҳр. ч.). Туркм: *Бирденкэ болса аяк чекип, эрине маслахат берди* (Туркм. дил. сөз.). *Эр* терминининг лексик жиҳатдан маъно доираси анча кенгдир. У ботир, қўрқмас, кучли (*эр йигит; эр киши*) каби маъно оттенкаларига эга. Қирғиз тилида эса *эр* сўзи эр маъносидан ташқари, кучли, вояга етган, ботир каби маъноларда ҳам ишлатилади: *qыз er cetiptyr* — еро дочь стала взрослой, *er nazar tygen* — богатырь (К.-р. сл., 230). Шунингдек, қирғизча *eren* сўзи

⁷⁴ «Народы мира», Этнографические очерки, Народы Средней Азии и Казахстана, I, Изд-во АН СССР, М., 1962, стр. 323—324.

ҳам кучли, баҳодир маъносини ифодалайди. Бундай хусусият қорақалпоқ тилида ҳам мавжуддир: *ер жеткен қыз*— зрелая девушка (Кк.-р. сл., 1958). *Эр* термини хотин кишининг эри маъносида туркий тилларда *زوج*— *завж*— жуфт, эр ёки хотин (Ўз. к., 117); *ابوشقه*— *abuшқа*— эр, чол (Ўз. к. л., 10) каби шаклларда ишлатилганлиги маълум. Ҳозирги замон ўзбек тилида юқоридаги *завж* сўзи эр маъносида матбуот тилида тез-тез учраб туради: *Туйдан кейиноқ Соҳибахон ўз завжига ажойиб иш топиб қўйганини айтди* (Қ. Ўзб.). Уйғур классик адабиёти тилида форс тилидаги *شوهر* (*шoуһәр*) уйғур тилида *شهوهر* ҳолида шаклланиб, форс тилидаги маънода, хотиннинг эри маъносида ишлатилган:

دىلى شهوهرىغه بو ئىسرائىنى
تەلەپ قىلمادى ھم ئاگا يارىنى (ئا. نازارى).

Бу термин жуда кам учрайди. *Эр* сўзи шахснинг жинсини кўрсатиш учун туркий тилларда одатда *киши* сўзи билан бирга келади: *Икромжон ҳар қанча изтироб чекмасин эр киши сифатида хотини олдида ўзини дадил тутиши, кўз ёшини яшириши, бирон ҳаракати билан алам чекаётганини билдириб қўймаслиги керак* (С. Аҳмад, Уфқ). *Э(р) киши* (уйғ.); *ир кеше* (тат.); *ир кижі* (хакас.) каби сўз бирикмаси ҳолида келади. Қирғиз тилида эса *эркек киши* формасида келади. Туркий тилларда *эр* термини асосида ясалган *эркак* сўзи архаик от ясовчи *-ка+к*, *-ке+к* аффикс, *эр+ка+к* (ўзб.); *э(р)-кә+к* (уйғ.); *ер+ке+к* (қирғ., қоз.); *эр+ке+к* (туркм.) билан ифодаланган бўлиб, ҳозирги замон туркий тилларнинг деярли кўпчилигида шу формада учрайди. Бу *эркак* сўзнинг асосий лексик маъноси эса *эр* сўздан фарқ қилгани ҳолда шахснинг, ҳайвон ва ўсимликларнинг жинсини ифодалаш учун ишлатилади: *эркак киши* (ўзб.); *э(р)кәк киши* (уйғ.); *эркек киши* (қирғ.); *эркек оглан*, *эркек адам киши* (туркм.). Шунингдек, *эркак ғоз*, *эркак ўрдак* (ўзб.); *э(р)кәк мозай*, *э(р)-кәк мүшүк*, *э(р)кәк чошқа* (уйғ.). Уйғур классик адабий тилида шу *э(р)кәк* маъносида форс тилидаги *مرد* (*мәррд*)— мужчина. Уйғур тилида *مەرد* формасида шу форс тилидаги маънода ишлатилган:

تېنىن نەئشى بىرلە داۋان ئەيلىدى،
زەنۇ مەرد قالماي پىغان ئەيلىدى (ئا. نازارى).

Қозоқ тилида:

*Әйел, еркек бәриде,
Араласқан сайлауға.
Бүлтек — кеңес елінде,
Бүлтек — біздің қоғамда* (Қаз. тілі. сөз.).

Ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилидаги *эр, эркак* (ўзб.); *э(р), э(р)кәк* (уйғ.); *еркек* (ққ.) сўзлари умум маънога ҳам эгадир: ...*Бу манзарани кўриб «ибрат» олсин учун қишлоқнинг еш-қари, эркак-аёл бутун аҳолисини ҳайдатиб келди* (А. Қ а х ҳ о р); *Қиз бола шайтон бўлади. Агар у астойдил қасд қилса ҳар қандай эркакнинг ҳам юрагини ёндира олади* (С. А х м а д, Уфқ). Қорақалпоқ тилида:

*Ашыу қылып келе алмаса жанына,
Сөз айтпаса ҳар қатынның шанына,
Ол еркек қосилмас адам санына,
Еки қатын, бир ер — уш ҳаял бола.*
(М а қ т ы м қ у л ы).

Туркий тилларда *эр* маъносида *ёстиқдош, умрдош* (ўзб.); *ёлдаш, яссықдаш* (туркм.); *өмүрдаш, йолдаш, ястүқдаш* (уйғ.); *күйөө, бай(+им), абышқа(+м), кожойун(+ум); өмүрләш* (қирғ.)⁷⁵, *бай, күйеу* (қоз., ққ.). Мисоллар ққ. тилида: *Қыз баланы үйде сақлай беру-динг кереги жоқ, байға берип жберу керек* (Н а ж и м о в, Қыс. қ.). *Турсынай машинаны күйеўине тапсырып, ози Ташкентке жонеди* («Эмүдәрья» журналы № 10, 1963, 63-бет) каби сўзларни ишлатади. Бу сўзлар ўзбек, уйғур ва бошқа туркий тилларда революциядан кейин пайдо бўлган бўлиб, революциядан олдин эса хотинлар ўз эрларининг номини айтишгина эмас, ҳатто уларни юқоридаги сўзлар билан аташга ҳам ҳақли эмас эдилар. Эр маъносида кейинги даврларда *ўртоқ* (ўзб.); *йолдош, тэгдирдаш* [шу *момай-бовай турудаған мәлигә йолдаши билән йетәклишип бир жылда нәччә қетим келиду* (К. Т.)] (уйғ.); *ёлдаш* (туркм.) сўзлари ҳам қўшилди.

Қирғиз тилида эр маъносида юқоридаги сўзлардан ташқари, *уй* сўзи бўлиб, бу сўз билан *уйгө чиқ* — выйти замуж маъноси ифодаланади. Шу асосда бошқа туркий тилларда *уйланмоқ* (ўзб.); *өйләнмәк* (уйғ.); *үйлөн* (қирғ.) сўзлари ясалгандирки, бу қирғиз тилида эркак шахсга нисбатан ишлатилади.

Революциядан илгари хотин киши биринчи боласининг исми ёки отаси деган сўзлар билан эрига мурожаат қилар эди.

⁷⁵ Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан, стр. 223.

Кейинги вақтларда эса ўзбек тилида эрининг шахсий исмига *ака* сўзини қўшиб, *Собир ака, Аҳмад ака* каби сўз бирикмаси билан мурожаат қилина бошлади: бу хусусият кўпинча тошкент шеvasига онддир:

А к м а л а к а м армиядан қайтсалар ҳаммаси яхши бўлиб кетади, кечирган қийинчиликларим ортда қолади, албатта, ортда қолади. А к м а л а к а м л а р г а уйда ўтирадиган қиз керак эди, шунинг учун менга уйландилар (Қ. Ўзб.).

Уйғур, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ тилларида, ўзбек тилидан фарқ қилган ҳолда, хотини ўз эрининг отини айтиши одат тусига киргандир. Уйғур тилида: *Немә болдиқиз Зайири?*— *дәп әнсирәп, вайим ара сориди аяли ериниң мурусидин тутқан һалда* (Қ. Т.).

Эр ёки эркак сўзи туркий тилларда морфологик бирликка кириб, ҳар хил сўз ясовчи аффикслар билан келади ва унга нисбатан янги маъно оттенкаларини беради; *-лик* аффикси эркак ва эр сўзига қўшилиб *эркаклик, эрлик* (ўзб.); *эрлик* (қирғ.); *эрлик, эркәклик* (уйғ.) формалари ясалади. Бу сўзлар маъноларига кўра, бир-биридан фарқ қилиб, *эрлик* (ўзб.); *эрлик* (уйғ.) формаси бирор шахсга, хотинига нисбатан эрлик ҳолатида эканлиги, ботирлик маъносини ифодалагани ҳолда, *эркаклик* (ўзб.); *эркәклик* (уйғ.) формаси эса эркак жинсига тегишли, эркакларнинг жинсий қобилияти ва грамматик термин (мужской род) маъноларини ифодалаб келади. Қирғиз тилидаги *эрлиқ* формаси — боғатирство, молодечество, отвага маъноларида келиб, ўзбек, уйғур тилидаги юқоридаги маънони эса *эрдуу* формаси (эри бор) билан ифодалайди.

Ўзбек тилида *эркакчилик* формаси, асосан, эркак киши, умуман, эркак жинсининг хусусияти, жинсий қобилияти маъносида ифодаланаяди.

Ўзбек, уйғур тилида *эр+ка+к+ча, эркакча* (ўзб.), *ә(р)-кәкчә* (уйғ.) формаси эса эркакка ўхшаш, эркакдек, журъатли, ботирларча каби маъноларда ишлатилади. Ўзбек тилида *симон, сингар* сўзи билан *эркаксимон* сўзи ясалиб эркакка ўхшаган деган маънони англатади. Шунингдек, *шода* сўзи билан *эркакишода* қўшма сўзи ясалиб, у эркаксимон сўзининг синоними сифатида ишлатилади: *Дилдор бу эркаккишода дали-ғули қизга қараб туриб астойдил ҳаваси келди* (С. Аҳмад, Уфқ). Булардан ташқари, *эркак* термини баъзи бир сўзлар билан бирга келиб, янги маънодаги сўзларни ифодалаб келади. Масалан, ўзбек тилида *қум* сўзи билан *қум эркак* қўшма сўзи ботаник термин сифатида ўсимликнинг бир турини, рус тилидаги *пырей сибирский* ўсимлигини ифодалайди. Туркий тилларда *эр* сўзи *хотин* сўзи билан *эр-хотин* (ўзб.); *ә(р)-хотун* (уйғ.); *ерли-зайыпли* (ққ.); *ерди-қатин*

(қирғ.) формасида келиб эр ва хотин маъносини билдиради. Қозоқ, қирғиз тилида *жубай* (Қаз. тілі. сөз.) сўзи бўлиб, эр ёки хотин маъносида қўлланилади: *Жубайинан ажиради* — он лишился жены; она лишилась мужа (Кр.-р. сл., М., 1940, 188-бет).

Туркий тилларда эркак кишига нисбатан баъзи аниқловчи сўзлар мавжуд бўлиб, бу сўзлар эркак шахсининг хусусиятини кўрсатиб келади. Бундай сўзлар *бўйдоқ* (Ўзб.); *бойдақ* (уйғ., қоз., ққ.); *бойдок* (қирғ.); *саллах* (туркм.) кабилардир. Бу сўз, асосан, эркак шахсинг уйланмаганлигини ёки хотини ўлиб кетган, ё бўлмаса хотинидан ажралишган шахсни билдиради. Туркий тилларда бу сўз қисмларга ажралмайдиган асосий сўздек кўринади. Лекин *бўйдоқ* сўзи асосан тўлиқ маъно англатувчи икки асос сўзнинг *бўй* (*бой*) ҳам *дақ* (*доқ*) қўшилишидан келиб чиққандир. Бу сўзлардан *бўй*—*бой* умум туркий сўз бўлиб, бирор нарсанинг бўйи, шахсининг гавдаси каби маънони ифодалайди. Иккинчи компоненти эса аслида *-тақ* бўлиб ёлғиз, якка, жуфти йўқ деган маънони билдиради. Х. Г. Юсупов ўзининг ишида бошқирд тилида ҳам *бўй* — рост, длина аффикс *-з а к* — холостой, холостяк деб, бошқирд тилидаги *зак* ни аффикс деб таърифлайди⁷⁶. Мана шу икки *бўй* ва *тақ* сўзларининг қўшилиши натижасида иккинчи компонентнинг биринчи *т* товуши сингармонизм қонуни асосида, яъни жарангли товушдан кейин жарангли товушнинг қўшилиши керак бўлгани ҳолда биринчи компонентнинг охири жарангли *й* товушига яқинлашганлиги сабабли жарангсиз *т* товуши жарангли *д* товушига ўзгаргандир. Шундай қилиб, бу сўз ўзининг аслий маъноси билан шахсининг якка ўзи, жуфти, хотини йўқлигини билдирувчи сўзни ифодалаб келади. Бу *бўйдоқ* сўзи қариндошлик терминига нисбатан ишлатилмайди, балки эркак шахсининг хусусиятини кўрсатибгина келади. Қозоқ тилидаги *бойдақ* сўзи уйланмаган одамга нисбатангина ишлатилади: *Сол кісі ұлжанды ырқына көндіріп ала алатын айлакер, бойдақ жігіт болуы керек* (Қаз. тілі сөз.) Бундан ташқари, қозоқ тилида бу сўз қисир молга нисбатан ҳам ишлатилади. Қорақалпоқ тилида эса *бойдақ* сўзи ўзининг умум туркий маъносидан ташқари бир ёшли ва ундан сал катта ёшдаги қўйни ҳам ифодалайди. Ўзбек тилида: *Девор — дармиён қўшним Бердиали ўттиз ёшга етиб қолса ҳам ҳамон бўйдоқ. Хўш, қўшним нега уйланмайди?* (Муштум).

Туркий тилларда бундан ташқари йигит ва чол сўзлари бўлиб, улар ҳам эркак шахсининг ёш жиҳатидан бўлган хусусиятини кўрсатади. *Йигит* сўзи навқирон, вояга етган шахсни

⁷⁶ Х. Г. Юсупов, Термины родства в башкирском языке, стр. 131.

билдирса, *чол* сўзи эса йигит сўзининг антоними бўлиб, шахсининг қари, анча ёшга бориб қолганлигини билдиради. Ўзбек тилида *қайлиқ*; туркман тилида *адағлы*; қозоқ тилида *куйеу*; қирғиз тилида *куйөө*; уйғур тилида *жигит* сўзлари бўлиб, булар асосан, уйланмоқчи бўлиб юрган, аниқроғи қиз билан турмуш қуришга аҳдлашиб, банд бўлиб қолган эркак шахсни билдириб келади: *Хулкар қайлиғининг ана шу ҳақли эътирозидан гоҳ кулиб, гоҳ аччиқланарди* (Муштум). Ўзбек тилидаги бу *қайлиқ* сўзи қизга нисбатан ҳам ишлатила беради: — *Инайкин, Дилшоджон, — деди Жамилахон кулиб, — Тўтихон кичкиналигида — менинг қизим бўлса, катта бўлганда сизнинг қайлиғингиз. Ҳа!* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). Ўзбек тилидаги бу *қайлиқ* сўзи *қаллиқ*, *қаллиғ*, *қайлиқ* каби фонетик вариантлари билан ишлатила беради.

Хотин

Хотин сўзи туркий тилларда никоҳдан сўнг пайдо бўлган қаридошлик термини бўлиб, маъно жиҳатдан *эр* ва *эркак* терминининг антонимидир. *Хотин* сўзи қадимий терминлардан бўлиб, туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида *qatun* — дама (княгиня), *qatun kisi* (парн.) жөнщина, (М., 412) *qatun* — жана важного человека (М., 442) формаларида ва маъноларда учрайди. Ҳозирги замон туркий тилларнинг кўпчилигида бу сўз, баъзи фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, мавжуд бўлиб, *хотин* (ўзб.); *хотун* (уйғ.); *қатын* (қоз., ққ.); катын (қирғ.); *хотын* (туркм.) каби фонетик кўринишларга эга. Туркий тиллардан телеут ва кумандин тилида, В. В. Радловнинг кўрсатишича, *кат* жөнщина эканлиги қайд қилинади (РСЛ, т. II, 227).

Юқорида келтирилган *хотин*, *қатын*, *хотун*, *хатын*, *қатын* терминлари телеут, кумандин тилларидаги *кат* сўзига асослангандир, биз бу ерда *хотин* сўзининг этимологиясига тўхтаб ўтмоқчимиз. *Хотин* сўзи қадимги даврда шаклланган қўшма сўзидир. У, асосан, икки компонентдан *қат* ва сўз ясовчи аффикс *-и н*, *-у н* дан таркиб топгандир. Бу *қат* сўзи қадимги ва ҳозирги замон туркий тилларда бирор нарсанинг қати, қўшимчаси маъноларида ишлатилади⁷⁷. *-и н*, *-у н*, *-ун* аффикси туркий тилларда кенг ишлатилган ва *ёг + и н*; *кел + и н*; *йў + и н*; *ўт + и н* каби сўзларга қўшилиб янги маъно англатувчи сўзларни ифодалашга ҳисса қўшган⁷⁸. Мана шу йўл билан илга-

⁷⁷ Ўзбекско-русский словарь, М., 1959; Уйгурско-русский словарь, Алма-Ата, 1961; Русско-туркменский словарь, М., 1956.

⁷⁸ А. М. Щербак, Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962, стр. 127; А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.

риги вақтда қат сўзига юқоридаги аффиксларнинг қўшилиши натижасида қат + ин сўзи ясалган деб тахмин қилиш мумкин. Шунингдек, уйғур тилида *икки қат* деган сўз бирикмаси бўлиб, бу хотин кишининг оғир оёқ эканлигини билдиради. Шундай қилиб, қат сўзи илгариги вақтда хотин маъносидан бирор нарсанинг қатлами, устидаги қўшимчаси маъносидан тараққий қилиб, *-и н*, *-ы н*, *-у н* аффикси қўшилишидан қатин—хотин киши, шахснинг жинсини кўрсатувчи, бирор нарсани ўзининг устида кўтарувчи, шу нарсани кўтариш қобилиятига эга бўлган шахсни ифодаловчи сўзга айланган. Ҳақиқатан ҳам хотин кишининг биологик хусусияти шунга тўғри келади, яъни қорнида бола кўтариб, оғир оёқ, икки қат бўлиб юради. Бу ерда туркий тиллардаги хотин сўзининг қайси бири қадимийроқ деган фикр, албатта, муаммосиз ҳал бўлиши мумкин. Чунки қадимги ёзма ёдгорликларда унинг *qatin* — варианты бўлиб, ҳозирги туркий тиллардаги хотин—хотун — хатын—катын фонетик вариантлари эса шу тилларнинг тараққиёти ва шаклланиши давомида вужудга келгандир. Ҳозирги замон туркий тиллардаги хотин сўзи асосан икки хил маънога эга бўлиб, унинг биринчи маъноси умумий маъно, шахснинг жинсини кўрсатади. Ўзбек, уйғур тилларида киши, қиз сўзлари билан хотин киши (ўзб.); хотун киши (уйғ.); ёки хотин-қизлар (ўзб.); хотун-қизлар (уйғ.); қатын-қалаш (ққ.) формаларида келганда унинг умумийлиги аниқ кўринади. Хотин сўзининг иккинчи маъноси эрининг хотини маъносидан бўлиб, қонуний никоҳдан кейинги, 1 шахс эгалик аффикси *-и м* қўшилиб хотиним формасида бошқа шахсларга таништириш, у шахс ким эканлигини аниқлаш зарур бўлгандагина ишлатилади. Ўзбек тилида мурожаат қилганда тўғридан-тўғри хотин сўзи ишлатила беради:— *Менга қара, хотини. Бунақада сиқилиб кетамиз. Бир нимадир қилиш керак* (С. Аҳмад, Уфқ). Туркий тилларда хотин сўзининг юқоридаги икки хил маъноларида тил тарихида ҳар хил сўзлар ишлатганлиги кўринади: *кіші* — 1) человек; 2) жена, женщина — *мәнім бунда кішім оғлум қізім бар; бірі Зікріјаниң кішісі әрді* (Бор. Т.); *кізі* — женщина, жена (М., 394); *урағут* — жена, женщина; *јутуз* — жена (женщина) (М., 390). Бундай синонимларни ишлатиш туркий тилларнинг кейинги даврдаги тараққиётида кенг тус олган бўлиб, ўзбек тилида араб, форс тилидаги *аёл, мазлума, заифа*; уйғур тилида *аял, ээн, зайпа, мәзлум*; қирғиз тилида *аял, зайып, айым*; қозоқ тилида *әйел, зайып*; туркман тилида *аял, хемра*; қорақалпоқ тилида *ҳаял* сўзларининг ишлатилганлиги маълум.

Ўзбек тилида:— *Ишларинг бормиди?— деб қўйди.*

— *Кечирасиз, сиз у кишининг қизлари бўласизми?*

— Мен у кишининг заифалари бўламан... (С. Ўзб.).

Бу сўзлар туркий тилларнинг бир қисмида шу кунгача мустақамланиб, айримларида уларнинг бир қисми архаик сўзларга айланиб кетганлиги билан характерланади. Араб тилидан кирган *аёл* сўзи эса *хотин* сўзининг актив синоними сифатида туркий тилларда мустақамлангандир. *Аёл* сўзи *хотин* сўзига ўхшаш икки хил маънода: 1) умум, шахснинг жинсини ва 2) эрининг хотини маъносида ишлатилади.

Ўзбек тилида: *Аёллар ҳеч қачон ўзларини пастга уришмайди* (С. Аҳмад, Уфқ). *Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда, дала ишлари аёллар, ёш болаларга қолган* (С. Аҳмад, Уфқ). Қозоқ тилида: *Екі жігіт, екі әйел, екі тракторға тіркеген арбаларды бәсекөмен тиеп жүр* (Қаз. тілі. сөз.).

Ўзбек тилида: *...Аёлим қишин-ёзин ичкари ҳовлининг юмушини қилади* (Ойбек, Қ. қ.). — *Аёлим бўлганда бугунги воқеа бўлмаган бўларди...* (Н. Фозилов, Оқим). Қорақалпоқ тилида: *«Бири ҳаял, бири ер... Ҳаяли механикайдайшы қусайды... ери болса...»* («Әмүдәрья» журналі).

Бошқа туркий тилларда учрамайдиган форс тилидаги زن — жена сўзи ۋە ; формасида шакланган ҳолда уйғур классик адабиёти тилида учрайди: *تبىنن نهئشى بىرله رۋان ئه يلىدى،*

زه نۇ مهرد قالماي پىغان ئه يلىدى (ئا. نازارى).

Юқоридаги *заифа*, *мазлума* сўзи ўзбек, уйғур тилида архаик сўз қаторига ўтган бўлса-да, қозоқ, қирғиз тилларида *хотин* маъносида адабий тилда ишлатилиб келмоқда: *Сіздің кәдірлі зайыбыңызға сансыз сәлем алып келдім* (Қаз. тілі, сөз.). *Хотин* сўзининг иккинчи маъноси, яъни эркак шахснинг хотини маъносида, унинг синоними сифатида туркий тилларда революциядан кейин *ёстиқдош*, *умрдош*, *ўртоқ*, *рафиқа* (ўзб.); *ястүқдаш*, *йолдаш*, *тәғдирдаш*, *рәпиқә* (уйғ.); *айым* (қирғ.); *өмурлик ёлдаш*, *яссықдаш*, *хемра* (турк.) сўзлари кенг қўлланила бошлади. Бу сўзлар эр-хотин маъносида ҳам ишлатилиб, ё эр ёки хотини маъносида ҳам ишлатилади. Уларнинг ҳақиқий маъноси контекстда аниқланади.

Ўзбек тилида: *Унинг умр йўлдоши Бибисора Суюнова уч фарзанд кўрди* (Қ. Ўзб.). *Зиёфатда Бирлашган Араб Республикасининг Президенти Жамол Абдил Носир рафиқаси билан бирга... ҳозир бўлдилар* (Қ. Ўзб.). Туркман тилида: *Молланепес Боссантәч атлы гызы сөйүндир ве онуң билен өмурлик ёлдаш болундир.* (Туркм. дил. сөз.). *Шу сыпатын билен сени эклән — саклан энеатан, хем, йүрекдаш*

я с с ы к д а ш ы ң х е м т а н а м и з (Туркм. дил. сөз.). Қирғиз тилида: *Альп catgan toquz a j b m ь andan a j ы g ы d ь Urumqan.*

Туркий халқларда эри хотинининг шахсий исмини айтиб мурожаат қилади. Революциядан илгари бундай мурожаатда «ҳей», «ҳей хотин» сингари ундалмалар билан мурожаат қилинар эди.

Ҳозирги замон туркий тилларда *хотин* ва *аёл* терминлари *эр*, *қиз* сўзлари билан *эр-хотин*, *эр-аёл*, *хотин-қиз* (ўзб.); *э(р)-хотун*, *э(р)-аял*; *хотун-қиз(лар)* (уйғ.); *ҳаял-қызлар* (ққ.); *аял-ғыз* (туркм.); *эрди-катынды* (қирғ.); *ерли-қатынды*, *ерли зайыпты* (қоз.) каби жуфт сўз сифатида келади. Эр-хотин маъносида туркий тиллардан қозоқ тилида *жубай* термини мавжуд бўлиб, у рус тилидаги *супруги* маъносини ифодалайди.

Ўзбек, уйғур тилида *хотин* ва *аёл* терминлари баъзи бир аффикслар олиб, янги маъноли сўзларни ифодалайди: *хотинлик*, *хотинбоз*, *хотинчалиш*; *хотинпаристлик*, *хотинбозлик*; *аёллик*, *аёлманд*. Энг характерлиси *аёлманд* сўзи бўлиб, болалари кўп эркак шахс маъносида ишлатилади: *Аёл манд одам ишламай тура олмас экан* (Ғ. Ғулом, Тирилган мурда).

Маълумки, ўзбек оилаларининг аксарияти аёлманд. Худди мана шундай кўп болали оилаларда ота-оналар ўз фарзандларига кўпинча бир хил қарамайдилар (С. Ўзб.). Ўзбек тилида *халаж* сўзи билан келган *хотин-халаж* қўшма сўзи хотин жинсига тааллуқли ҳамма аёлларни ифодалайди: *Ҳовлида хотин-халаж кўп. Эркаклар бири кириб, бири чиқиб туришибди* (С. Аҳмад, Уфқ.). Бу қўшма сўз шу маънода қорақалпоқ тилида *қатын-қалаш* формасида шакллангандир.

Туркий тилларда *аёл*, *хотин* жинсига тааллуқли, уларнинг хусусиятини ифодаловчи баъзи бир сўзлар бўлиб, улар туркий тилларда бир хил бўлишидан ташқари, шу тилнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам ифодалайди. Ўзбек ва уйғур тилида турмушга чиққан ёш аёл ва келини форс тилидаги *جووانان*—*джаванан*—*молодёжь*—сўзини ўзгартириб *жувон* (ўзб.); *жуган*//*жуван* (уйғ.) сўзи билан ифодалайдилар.

Уйғур тилида: *Булту, яқ, өткән қишта мән бу жуган билән һәмсәпәр болған әмәсмидим* (К. Т.).

Ўзбек тилида: *Тўтиқизнинг онаси ўзига ўхшаган хуширўй, фақат гавдаси йирикроқ, бўйи ҳам хиёл баландроқ бир жувон билан айвонда гаплашиб ўтирган эди* (М. Исмоилйй, Ф. т. о.).

Қирғиз тилидаги *сиван* сўзи ўзбек, уйғур тилидаги каби ёш аёл маъносида ишлатилади: *Kujgөndөn sözdy guradьm,*

Куйгузбөсу, сиваньт (Фольк.). Туркман тилида эса *жувон* сўзи ёш йигит маъносида ишлатилади: *жуван өмруң сунды, достум, гөз өңүмде ятыр мейдиң* (Туркм. дил. соз.). Демак, ўзбек, уйғур ва қирғиз тилида *жувон* сўзи хотин жинсига нисбатан ишлатилса, туркман тилида форс тилидаги каби, эркак жинсига нисбатан ҳам ишлатилади. Ўзбек, уйғур тилидаги бу хусусият бошқа туркий тилларда кўринмайди. Бундан ташқари, туркий тилларда учрамайдиган, уйғур тилининг ўзига хос *чокан* сўзи бўлиб, вояга етган, турмушга чиққан, лекин бола кўрмаган ёки турмушга чиқмаган ёш аёлга нисбатан ишлатилади.

Туркий халқлар ўртасида феодализм давридаги кўп хотинлик қолдиқлари XIX асрнинг бошларигача давом этиб, ҳозирги кунда бу одат йўқотилган бўлса ҳам, шу кўп хотинлик даврида мавжуд бўлган, аёлларга нисбатан берилган тубандаги номлар туркий халқлар тилида сақланиб қолгандир. Булардан биринчиси, *тўқол* (ўзб.); *тоқал* (уйғ., қоз., ққ.); *тоқол* (қирғ.) сўзи бўлиб, у ўзбек, қорақалпоқ, қирғиз тилларида шохсиз, мугузсиз масалан, шохсиз сигир маъносида бўлса; 2) иккинчи хотин маъносида хан қўлланилади⁷⁹. Қорақалпоқ тилида иккинчи, кичик ва ундан кейинги хотинлари ҳам шу тоқал сўзи билан ифодаланади⁸⁰. Қозоқ тилида иккинчи хотин маъносидагина қўлланади: *Шығай байға келген Алдар көсе жабықтан қараса, байдың өзі қазы тіліп, бәйбішесі нан илеп, қызы тырнаның жүнін жүлып, тоқалы бас үйтіп отырғанын көреді* (Қаз. тілі. сөз.). Бунга қарама-қарши яъни катта хотини маъносида ўзбек тилида *бош хотин*, катта хотин сўз бирикмаси мавжуд бўлиб, қирғиз тилида *байбиче*, қорақалпоқ тилида *бәйсише*; қозоқ тилида *бәйбіше* терминлари билан ифодаланди. Қирғ: *Байды тууп алат, байбичени сатып алат* (Мақол). Қоз: *Шаршап қайттың -ау Нүржаным,— деді ол Есеналы бәйбішесінің арқасынан қағып* (Қаз. тілі. сөз). Қозоқ тилидаги бу *бәйбіше* термини билан ўрта ёшдаги аёлларни ҳурмат-иззат қилганда ҳам унга нисбатан айтыладиган термин сифатида қабул қилингандир: *Дәмет бәйбіше жаңа келді, әлде не естіп келгенін кім білсін, қабағын шытына берді* (Қаз. тілі. сөз.).

Туркий тилларда хотин, аёл шахснинг иккинчи хусусиятини ифодаловчи *кундош* сўзи кўп хотинлик давридан қолган бўлиб, бу сўз бир эркакнинг 2—3 хотинига нисбатан қўлланилади. Ўзбек тилидаги *кундош* сўзи, уйғур тилида *кундәш*; қозоқ, қорақалпоқ тилида *кундес*; қирғиз тилида *куну*, *куну-*

⁷⁹ Русско-узбекский словарь, М., 1954.

⁸⁰ Каракалпакско-русский словарь, М., 1959.

лөш фонетик вариантлари билан мавжуд. Уйғур тилида *кундош* сўзининг синоними сифатида *рәқибә* сўзи ҳам ишлатилади.

Масалан, ўзбек тилида: *Улдирки, қизимни кундош устига юборишга тиш-тирноғим билан қаршиман* (А. Қодирий, Ут кун.). Қозоқ тилида: *Күндестің аты күндесте, қу жараны жаман, жазған боламызда, әйтпесе, менің қай сырымды біліпсің!*— *деді ұлжан* (Қаз тілі. сөз). *Менде ол үйге қатынасып жүрем,— деді Болатбай, анаңның күндеси өлген* (Қаз. тілі. сөз.).

Ўзбек тилидаги *кундошлик, кундошвачча* каби грамматик шакллар бошқа туркий тилларда учрамайди.

Туркий тилларда хотин ва аёл шахснинг яна бир хусусиятини ифодаловчи *тул* сўзи бўлиб, асосан, турмушга чиқиб кейинчалик эри билан ажралишган ёки эри вафот этиб қайта турмушга чиқмаган аёлга нисбатан берилган номдир. Бу сўз қадимги ёзма ёдгорликларда *tuly*— вдова (М., 433); *тул*— *тул хатун* (Бор. Т., 311) форма ва маъноларида ишлатилиб, асосан, хотин, аёл шахсга нисбатан қўлланилган. Ҳозирги замон туркий тилларда *тул* (ўзб., қоз., қирғ., ққ.); *дул* (туркм.) формасида шаклланган. Бунинг ҳозирги замон туркий тиллардаги асосий маъноси *бойдақ* сўзининг антоними бўлиб, хотин, аёл шахснинг эрсиз, боши бўш қолганлигини ифодалаб келади. Туркман тилида эса эркак шахсга нисбатан ҳам ишлатилади: *Сен, ханым, өзүңи дул хасап етмегин! Дул көзи билен аял алма, паяда гөзи билен* — *ат* (Туркм. дил. сөз.).

*Дүлей ақ боран,
Қатал қыстың кешінде,
Түл ананың аңыраған,
Зарлы даусы ёсімде* (Қаз. тілі. сөз.).

Туркий тилларда *тул* сўзининг синоними сифатида *бева, есир* (ўзб.); *жесір* (қоз.); *жесир* (қирғ.); *йесир* (уйғ.) кенг қўлланади. *Үдербай ажал жетип өлді сол жыл. Қалампыр уш баламен қалды жесір* (Қаз. тілі. сөз.).

Куёв

Куёв сўзи термин сифатида ҳозирги замон туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуд бўлиб, улар фонетик жиҳатдан унчалик катта фарқ қилмайди. Ўзбек тилидаги *куёв* сўзининг уйғур тилида *куйоғул*, қозоқ тилида *куйеу*, қирғиз тилида *куйөө*, қорақалпоқ тилида *куйейү*; туркман тилида *гивев* каби фонетик вариантлари бордир. Бу сўзлар туркий тилларда маъно томондан бир-биридан фарқ қилади. Ўзбек, уйғур,

туркман, қирғиз, қозоқ тилларида турмушга чиққан қизнинг йигитига қизнинг ота-онаси, катта ёшдаги қариндошлари тарафидан берилган исм сифатида ишлатадилар. Ўзбек тилида: *Кимсаной у ёқда, к у ё в бўлмай қора ер бўлгур на ўлигини кўрсатади, на тиригини. Мана, дамба битди, канал битай дсб қолди, энди қизгинамни олиб келса ўладими!* (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.). *Отасининг ўзи йигитни яхши кўриб к у ё в қилган эди, — деди Офтоб ойим хотинга* (А. Қодирий, Ўт. кун.).

Туркман тилида: *Гызың ги ев болжак йигидин, ойуне бармагы, хей гөрлуп — эшидилен затмыдыр* (Туркм. дил. сөз.). Қорақалпоқ, шунингдек, қозоқ, қирғиз тилларида эр маъносида ҳам ишлатилади; қорақалпоқ тилида: *Турсынай — машинаны куйеўине тапсырып, ози Ташкентге жонеди* («Эмудерья» журналы). *Айшаның куйеусиниң аты Торебай* (Қаз. тили. сөз.). Қорақалпоқ тилидаги бу *куйеў* термини ўзбек тилидаги *қаллиқ, куёв, эр* маъноларида ишлатилади. Қирғиз тилида эса *қаллиқ, куёв* ва *ёш эр* маъносида юритилади. Туркман тилида *көрекен* сўзи ўзбек тилидаги *қаллиқ* маъносини ифодалайди: *Көрекен болжак хем колхоз башлығының оглы. Бизиң ол көрекенимиз өрән эсердең йигит* (Туркм. дил. сөз.) *Куёв* термини қадимий терминлардан бири бўлиб, туркий тилларнинг ёзма ёдгорликларида кўдәдү — зять (М 397) формасига ва маъносида учрайди. Бу терминнинг генезиси тўғрисида О. Қосимхўжаева тубандаги фикрларни баён қилади. «Қадимги туркийдаги *куда ўғул* > *куд ўғул* [қадимги туркийда *куда* — совчи, *куда* деган маънода. *Куд ўғул* эса *куда ўғул* маъносидадир. *Куд ўғул* бирикмаси ўзгариб *куёв* шаклига кирган] > *куй ўғул* сўзлари ўзаро узвий бирикиб *куй ўғул* > *куёғу* (ғ>в) *куёву* > *куёв, куяв, кияв* шаклларида қайта тузилади»⁸¹.

Умуман, ўзбек халқи ўртасида куёв бўлувчи йигит одатда уйланиш арафасини бошидан кечиради.— *Ҳали к у ё в бўлиш вақтини аниқлай олмаган ва Ҳадичанинг розилигини ололмаган бўлсам ҳам, ёшлар мени «Нормурод ака» ёки «Нормурод амаки» демасдан, «Нормурод к у ё в» дея бошладилар* (С. Айнӣ, Қуллар, 418-бет). Уйлангандан кейин ҳам йигит куёв номи билан аталади. Лекин хотинининг ота ва онаси, уларнинг катта ёшдаги қариндошлари куёвининг шахсий исмини айтиб ёки ўғлим, болам деб мурожаат қилаверади. Агар куёвини бегона шахсларга таништириш ёки ўз оила аъзоларидан фарқ қилиш зарур бўлиб қолган тақдирдагина *куёвимиз* деб айтадилар. Бу вақтда, албатта, I шахс эгалик аффикслари

⁸¹ О. Қосимхўжаева, Сўзнинг морфологик таркиби. Тошкент, 1963, 47-бет.

-и м, -и м и з қўшилиши шарт. Туркий тилларда *куёв* термини ҳар хил сўзлар билан бирга келиб, янги маъноли сўзларни ифодалаб келади. Ўзбек, қирғиз, қozoқ, қорақалпоқ тилида *бола* сўзи билан бирикиб *куёв бола* (ўзб.); *кујөө бала* (қирғ.); *күйеу бала* (қоз.); *киеу бала* (ққ.) формаларида келади. Бу сўз бирикмалари шу тилларда маъно томонидан бир-биридан фарқ қилади. Ўзбек тилидаги *куёв бола* формаси, асосан, бегона шахслар томонидан энди уйланишга ҳаракат қилаётган ва уйлангандан кейин ҳам маълум бир вақтгача шу йигитга нисбатан айтиладиган *ёш куёв* деган маънони ифодалайди. Шунингдек, қизнинг қариндошлари ҳам ҳурмат нуқтаи назаридан *куёв бола* деб ҳам айтадилар: *Куёв боланинг биринчи хотини Муаттар ҳўнграб йиглаб юборди.* (Қ. Ўзб.). Ўзбек тилида *куёв боланинг* синоними сифатида *куёв ўғил* формаси ҳам ишлатилиши мумкин:— *Сизга куёв ўғил муборак бўлсин?* (А. Қодирий, Ўт. кун.).

Қорақалпоқ тилидаги *куйеу бала*, қирғиз тилидаги *кујөө бала* формаси эса келиннинг опаси ёки унинг катта ёшдаги аёл қариндошлари томонидан синглисининг эрига нисбатан берилган номдир. Қozoқ тилида эса *күйеу бала* — қизнинг ёш ўртоғига (эрига) нисбатан айтиладиган сўздир: *Есениң күйеу баласы әдепти бiлiмдi жiгiт кәрiнедi* (Қаз. тiлi. сөз.). Қорақалпоқ тилида: ... *ол жигиттинг бизге киеу бала болатуғынын айтты* (Нажимов, Қыс. қ.).

Туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида *ич, куч, набира, эвара* сўзлари билан келган *ич куёв, набира куёв, эвара куёв* каби сўз бирикмалари билан келган формаси мавжуд бўлиб, у асосан, куёв сўзининг олдидан келган аниқловчи сўзлар эса унинг маъносини билдириб келади. Масалан, *ич куёв* бирикмаси қизнинг ота-онасининг уйида яшовчи куёвни ифодаласа, *набира куёв, эвара куёв* бирикмаси эса куёвнинг набира, эвара эканлигини ифодалаб келади. Уйғур тилида *ич куёвнинг ич куйоғул* формаси мавжуддир.

Келин

Келин сўзи туркий тилларда никоҳдан кейин келиб чиққан термин бўлиб, ўзбек, уйғур, қорақалпоқ тилида *келин*; қozoқ тилида *келiн*; туркман тилида *гелин* каби фонетик вариантлари билан мавжуддир. Ўзбек тилининг хоразм шевасида *гәли*: н⁸² фонетик варианты шаклланган. Бу термин қадимги туркий тилларда *kälin* — молодушка (М., 392);

⁸² Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, 31-бет.

كەلۈن — *kəlin* — келин (МҚд. Т., I, 384) шакли ва маъносида ишлатилган.

Ҳозирги замон туркий тиллардаги *келин* сўзи ота-она ва уларнинг қариндошлари томонидан ўғлининг, эркак жинсидаги қариндошларининг хотинларини ифодаловчи қавм-қариндошлик терминидир. Бу *келин* терминининг генезиси ҳамма туркий тилларда *келмак*, *кəлмəк*, *гелмек* феълининг асоси *кел* (ўзб.); *кəл* (уйғ.); *гел* (туркм.)га сифат, феъл ва от ясовчи архаик *-и н*, *-у н* аффиксининг қўшилишидан таркиб топгандир деб тўғридан-тўғри айтиш ва Л. А. Покровскаянинг фикрига қўшилиш мумкин (Л. А. Покровская, стр. 64). Уйғур тилида *кəл* феълига *-и н* аффиксининг қўшилиши натижасида, *кəл* феълидаги *ə* унлиси уйғур тилидаги регрессив ассимиляция қонуни асосида *е* га ўзгариб *келин* формасига айлангандир. *Келин* сўзи туркий тилларда қизни тўйдан кейин йигитнинг қариндошлари ва ота-онаси томонидан иккинчи бир шахсга таништириш учун ишлатилади. Тўғридан-тўғри келиннинг исмини айтиб ёки қизим, бола деб ҳам мурожаат қилинади.— «*Эсгинангдан айланай, Ҳайтхон, худди айтганинг болам* (М. Исмоилий, Ф. т. о.). *Роҳат хола айвонда сабзи артиб, келинини койирди:— Бўйсиз, болам бўйсиз! Бир хил хотинлардек эрингизнинг жилловини қаттиқроқ тортсангиз бўлмайдими?* (Тош. ҳақ.). Ўзбек тилида: *Келин қайин онасининг безовта бўлганини сезиб* (Тош. ҳақ.). Қорақалпоқ тилида: *уйиңде сендей болып қол қайсырып отырған ким бар — деп кемпир келини Бийкеге кийимликти* («*Әмудерья*» журналы).

Уйғур тилида:— *Дөлетиғә қизиқип тегидиған қизлар, дуня — байлиққа қиз сатидиған ата-анилар атам заманда өткән, Мәстурихан. Энди силигә келинликкә баридиған жутта қиз йоқ* (Тохтамов, Ад. к.).

Қозоқ тилида: *Аға-іні, құрбы, құрдас, келін-кешік Айналдым аузыңдағы ақ тілеуден* (Қаз. тілі. сөз.).

Туркман тилида: *Гызым, саңа айдайын, гелним сен эшит* (Туркм. дил. сөз.).

Ўзбек тилида тўйи яқин кунларда бўладиган қизни ҳам келин деб атайдилар: *Тўйга яқин қолганда келин кўчанинг бошидаги ательгега кўйлак буюргани келган экан, нима бўлиб бундан хабар топган аёллар кўргани боришди* (А. Қаҳқор, Тўйда аза).

Келин сўзининг маъно доираси тор ва конкретлашган терминлардандир. Лекин *келин* термини морфологик birlikка кириб, у билан боғлиқ бўлган янги маънолардаги термин ва

сўзларни ифодалайди: 1) *келин ойи* > *келинойи* > *кеннайи*, *келин ая*. Бу сўзлар, асосан, ўзбек тилига хос бўлиб, акасининг, тоғасининг, амакисининг хотинларига нисбатан айтиладиган терминдир. Ўзбек тилида *кеннайи* сўзи энг маҳсулдор бўлиб, асосан келин ойи вариантынинг фонетик кўринишидир: *Кеннайим ўлгундай хасис* (Ойбек, Болалик).— *Вой, бола очирти, биттасини тушураман, калтак йўқми? Учоқ бошига, келин ойим олдига югураман* (Ойбек, Болалик). Ушанда *келин аямни бир ойгача ёмон кўриб юрганман* (С. Аҳмад, Уфқ). Уйғур тилида бу маънода умумий бирлик йўқ. Уйғур тилининг шимолий группа шеваларида *ҳэдә* термини билан ифодаланса, жанубий группа шеваларида *йәңгә* термини билан ифодаланади. Ўзбекистон территориясида яшовчи уйғурлар тилида юқоридаги вариантларнинг ҳаммаси уларнинг яшаш ўринларига қараб жоли сўзлашув тилида *кеннайи*, Фарғона уйғурлари тилида *келин ая*; Тошкент уйғурлари тилида *келинойи* вариантлари мавжуд бўлиб, худди ўзбек тилидаги маънода ишлатилади.

Туркман тилида *гелнеже* варианты эса *гелн* + *эже* сўзларидан таркиб тэнган қўшма сўздир. Бу сўз ўзбек тилидаги *келинойи* маъносини ифодалайди: *Эжемден, какамдан, гелнеже мден делалат тапармыкам дийип олара-да шунча душундиржек болдум, болмады* (Туркм. дил. сөз.). Ўзбек, туркман тилидаги *келинойи*, *кеннойи*, *келиная*; *гелнеже* терминлари билан ўзидан катта, бегона, лекин таниш бўлган шахснинг хотинига нисбатан ҳам ҳурмат нуқтаи назаридан қўлланади; 2) ўзбек тилида *келинпошша*, уйғур тилида *келинағича* < *келин* + *аға* + *ча* қўшма сўзлари мавжуд бўлиб, бу сўзлар шу тилларда, асосан, келинни эркалатиш оттенкасига эгадир. Шунингдек, бу сўзлар билан бегона шахслар томонидан ёш келинга нисбатан ҳурмат оттенкасини беради. Баъзида алоҳида (оҳанг) билан мурожаат қилиш учун ҳам ишлатилади: *Ҳаммасидан ҳам иккинчи келинпошша Муқаддамхоннинг жавоблари ошиб тушди.* (Қ. Ўзб.). Уйғур: *Келинағча ҳақиқәтәнму мейриван экән* (К. Т. 18-июнь 1965); 3) ўзбек, қозоқ тилида *бормоқ* сўзи билан *келин бормоқ* (ўзб.), *келін бармақ* (қоз.) ясалган қўшма сўз бўлиб, бу янги маънодаги сўз ўзумнинг бир турини, қозоқ тилида эса ширин меванинг бир турини ифодалайди. Шунингдек, ўзбек тилида *супурги* сўзи билан *келин супурги* қўшма сўзи эса ўсимликнинг бир турини ифодалайди. *Тил* сўзи билан *келин тили* сўзи ҳам ўсимлик номини (сув гаримдори) ифодалайди. Ўзбек тилида *барон* сўзи билан ифодаланган *келин барон* сўзи бўлиб, унинг луғавий маъноси тўй кuni куёвнинг уйига келин келиши муносабати билан хотинлар учун уюштириладиган

зиёфатга айтилади. Ўзбек, уйғур тилларида *салом, кўриш* сўзлари орқали *келин салом, келин кўриш* каби сўз бирикмалари ифодаланади.

4) туркий тилларда *келин* термини *қиз* сўзи билан *келин-қиз* (Ўзб., уйғ.); *гелин -гыз* (туркм.); *қыз -келин* (ққ.) сингари синтактик йўл билан ясалган қўшма сўзлар бўлиб, асосан шу жинсдаги шахсларнинг кўплигини ифодалаб келади. Қорақалпоқ тилида: *Жигитлер қутлықлады, қыз -келин шеклер қушақласып көристи* («Эмударья» журнали).

Худди шу юқоридаги маънони қозоқ тилида *келін-кепшік*, уйғур тилида *келин-кечэк* қўшма сўзи ифодалаб, ёш хотинлар, келинлар деган маънони билдиради, қозоқ тилида: *Ағайні, кўрбы, кўрдас, келін-кепшік, Айналдым аузыңдағы ақ тілеуден* (Қаз. тілі. сөз.). Уйғур тилида: *Йезида эркәк зати қалмидидә! һәммә иш мүкчәйгән қерилар билән сана охшаш муштумдәк балиларға, келин-кечәк ләргә қалди* (К. Т.).

Туркман тилида *гелналынҗы* қўшма сўзи бўлиб, бошқа туркий тилларда учрамайди. Бу сўз, асосан, келинни йигитнинг уйига олиб келувчи аёлларга нисбатан ишлатилади: *гелнаҗылар гелип той гызыганда, мәртекәң Оңуне чыкды бир киши* (Туркм. дил. сөз).

5) ўзбек, уйғур тилида *келин* термини бола сўзи билан бирикиб *келин бола* қўшма сўзи ҳосил бўлади ва ёш келинга нисбатан эркалатиш маъносини ифодалайди: *Узиям келин боланинг бахти бор экан. Бунақанги куёв етти иқлимда ҳам топилмайди* (Қ. Ўзб.).— *Келин бала иштиму?*— *деди бир чағда Анархиндәм* (К. Т.). *Келин* сўзи *куёв* термини билан *келин-куёв* ёки *куёв-келин* формаларида келади. Бу хусусият ўзбек, уйғур тилига хос бўлиб, ёш келин ва ёш куёвга нисбатан, уларнинг ҳар иккаласи тўғрисида гапирилгандагина ишлатилади.

6) ўзбек тилида *келин* сўзи *набира* (невоира) термини билан *набира-келин* формасида келиб, келинни набирасининг хотини эканлиги қайд қилинади: *Тўлаган ота оиласида икки набира-келин, яна уларнинг ўнлаб фарзанди нуроний чолнинг уйини обод қилиб бахтли яшамоқда* (Қ. Ўзб.).

7) туркий тилларнинг кўпчилигида *-чақ, -чәк, -шек, -чек* аффикслари *келин* терминига қўшилиб келади ва унга нисбатан эркалатиш-кичрайтиш маъно оттенкаси беради: *Чўпчагим-чўпчак, олтин беланчак; етти қизнинг онаси ҳалигача келинчак* (Топишмоқ.). Ўзбек тилидаги *келинчак* формаси баъзида кинояли оттенкани ҳам ифодалайди: *Қасали нима, озиб кетибди келинчак онамиз?*— *пичинг билан сўради Салимбойвачча* (Ойбек, Қ. қ.). Қорақалпоқ тилида:

Жигитлер қутлықлады, қыз — келіншеклер қушақласып көристы. Қозоқ тилида: *Жақсы болсаң келіншек, Бола көрме еріншек* (Қаз. тілі. сөз.). Туркман тилидаги *гелинчек* формаси эса бир йиллик ўсимликнинг (оқ гулли, яшил, қизгиш рангли) номини ҳам ифодалайди. Ўзбек тилида *-гина* аффикси билан *келингина* формаси ясалиб, бу форма ҳам эрқалатиш отгенкасини ифодалаб келади: *Уғли уйланиб олганида-ю, келингинаси атрофида парвона бўлармиди* (Ўзб. х. қ. журнали, № 5, 1964).

Уйғур тилида *-даш* аффикси *келин* терминиға қўшилиб *келиндаш* формасида келади. Бу сўз эса ўзбек тилидаги *овсин* маъносида ишлатилади. Бундай хусусият татар тилида ҳам (*килендәш*) мавжуд бўлиб, худди ўзбек тилидаги *овсин* маъносини ифодалайди.

Туркий тилларда *-лик* аффикси билан ифодаланган *келинлик* (ўзб.); *келинлиқ* (уйғ.); *гелинлик* (туркм.) формалари ҳам бўлиб, ўзбек тилидагиси яқинда турмушға чиққан аёлнинг хусусиятини ифодалайди: *Келинлигида у жуда чиройли эди.* Бу форма мураккаб *-чак, -лик* аффикси билан *келинчаклик* формасида ҳам келади. Туркман тилида келин бўлмоқчи бўлган қиз, қайлиқ маъноларини ифодалайди: *Гарры эне даш — төверегинден гелинлик агтармага башлады* (Туркм. дил. сөз.). Ўзбек тилида *-ли* аффикси билан келган *келинли* сўзи эса бирор шахснинг келини бөрлигини ифодалайди.

Янга

Янга сўзи туркий тиллардаги қариндошлик терминларидан бири бўлиб, умум туркий сўздир. *Янга* сўзи ҳозирги замон туркий тилларда *янга* (ўзб.); *йәңгә* (уйғ.); *еңге* (туркм.); *жеңге* (қоз.); *жеңе* (қирғ.); *женгге* (ққ.) каби фонетик вариантлари билан мустақкамлангандир. Бу сўзнинг луғавий маъноси асосан: 1) ўзидан катта ёшдаги акасининг, тоғасининг, амакисининг хотиниға нисбатан айтиладиган номдир.

Ўзбек тилида: *Зайнабнинг онаси — Моҳира ойим, онаси Хушрўйибиди ва янгаси Ҳанифанисолар ҳам келишдилар* (А. Қодирий, Ўт. кун.). *Шу оғада ичкаридан янгам, жиянчаларим чиқиб қолишди* (Муштум).

Қозоқ тилида: *Айтар едим ақтық сәлем, аға — жеңге, ата-анама* (Қаз. тілі. сөз.). Демак бу сўз ўзининг биринчи маъноси билан ўзбек тилидаги *кеннайи*, уйғур тилидаги *һәдә* терминларининг синоними ҳам бўла олади. 2) юқоридаги туркий тилларнинг ҳаммасида, ўзининг биринчи маъносидан ташқари, янги турмуш қураётган қиз ва йигитнинг ўртасида

турувчи, воситачи аёл шахсга нисбатан ҳам айтилади; Ўзбек тилида: *Ухлаб қолганимда ян г а л а р айвонга опчиқиб қўйишти* (С. Аҳмад, Уфқ.). Туркий тиллардаги этнографик қонун асосида бу янгалар, яъни қиз ва йигит томонинг қариндошлари томонидан тайинланган аёллар маълум вақтгача янги келин ва куёвнинг хизматчилари сифатида уларга маслаҳатлар бериб турадилар. 3) бегона аёл шахсга нисбатан мурожаат қилиш учун ҳам ишлатилади. Бундай мурожаат қилишда қозоқ тилида *жеңге* термини *жеңгей*; қирғиз тилида *жеңей* формаси билан ифодаланади. Бу тиллардаги асос *жеңге* терминига *-й* аффиксини қўшиб ишлатилади. Ўзбек тили шеvasида *йә:бийе (янгабие)*⁸³ формаси мавжуддир. Ўзбек, уйғур тилида эса ҳеч қандай аффиксиз тўғридан-тўғри *янга* (ўзб.); *йәңгә* (уйғ.) термини билан мурожаат қилинаверади, Ўзбек тилида:— *Қим, ким у?— деб сўради,— Очинг ян га, мен жомашов келтирган амакингиз* (Муштум).

Қозоқ, қирғиз тилида эркалатиш формалари ҳам мавжуд бўлиб, қозоқ тилида *жеңеше||жеңгетай*; қирғиз тилида *женгетай* шаклида ифодаланади. Қозоқ тилидаги *жеңгетай* формаси эркалатиш маъносидан ташқари, куёвнинг қиз томондан тайинланган янгасига берадиган ирими маъносини ҳам ифодалайди⁸⁴.

Ўзбек тилининг хоразм шеvasида *чечә* термини *янга*⁸⁵ *келинойи* маъноларида ифодаланади. Бу *чечә сўзи* фольклор асарларида *келин ойи* маъносида деярли учрайди. Шунингдек, Аму бўйи ўзбек шеваларида акасининг, тоғасининг, амакисининг хотинини агар сўзловчи қиз (аёл) бўлса *чечә*, агар у эркак бўлса *жеңге* термини билан ифодалаш хусусияти боради⁸⁶. Бундай фарқлаш юқоридаги туркий тилларда кўринмайди.

Почча

Туркий тилларда синглизис, укаси, умуман, кичик ёшдаги яқин ва узоқ қариндошларининг ўғил ва қизлари томонидан ўзидан катта ёшдаги аёл қариндошининг эрини алоҳида ном билан атайдилар. Бу ном туркий тилларда *почча* (ўзб.); *паччә* (уйғ.); *жезде* (қоз., қирғ., ққ.) термини билан белгиланади. Ўзбек тилида:— *Қаёқда қолиб кетдинг, опа, почча м бечора*

⁸³ Б. Джураев, Шахрисабзский говор узбекского языка, Ташкент, 1964, стр. 190.

⁸⁴ «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», 1-том, Алматы, 1959.

⁸⁵ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, 97-бет.

⁸⁶ Қ. Л. Задыхина, Узбеки дельты Аму-Дарьи, стр. 415.

қийналиб кетибди-ку? (С. Аҳмад, Уфқ). Поччам Лабзақта туради (Ойбек, Болалик). Ўзбек тили шеваларида ва фольклор асарларида *жезда, жезна*⁸⁷, *езна* сингари фонетик вариантлари мавжуд бўлиб, бу ҳам худди шу адабий тилдаги сингари опасининг, ўздан катта ёшдаги аёл қариндошларининг эрларига нисбатан айтилади: «...Алпомиш: *езнамиз чиқиб қолса ҳам ажаб эмас*» («Алпомиш», 1958, 94-бет).

Туркий тиллардаги бу терминларнинг маъно доираси тўр ва конкретлашгандир. Шунингдек, бу термин юқоридаги бошқа қариндошлик терминларига нисбатан янги термин бўлиб, унинг қадимги даврда ишлатилганлиги номаълум.

Ҳозирги замон уйғур тилида бу почча маъносини ифодалаш учун *ака* (или шеvasида) термини ишлатилади. Жанубий шевада ва Ўзбекистон, Қирғизистон республикаларида яшовчи уйғурлар тилида эса *пәччә* сўзи худди шу ўзбек тилидаги маънода, бир оз фонетик ўзгаришга учраган ҳолида қўлланилади. Ўзбек тилидаги *почча* термини ўз маъно доирасидан бир оз четга чиқиб, революциядан олдинги ўзбек тилида шахсларнинг мансабларига, амалига қўшиб — *бой почча, суд почча, домла почча* сингари формаларда ишлатилиб, шу шахсга нисбатан бўлган ҳурмат ва мурожаатни ифодалаб келган. Бундай хусусият шу кунларда ҳам ишлатилиб келинади, лекин унинг маъноси илгаригига нисбатан ўзгариб, киноя маъноси кучлироқ акс эттирилади:— *Домла поччам бормилар?*— *деб сўрадик ҳовлиларига кириб* (С. Ўзб.). Бундан ташқари, ўзбек тилида почча термини шахс оти сифатида ҳам келади: *Почча, Поччабоев; Поччаотанинг жамбули райҳон ўсиб ётган ён бағирларида, Наманганнинг гулларга тўйиб ётган боғ-бўстонларида, райҳон, ифор ҳидли адирларида юзлаб қутилардаги асалари салтанатининг миллионли аскарлари сизнинг тилингизни чучук қилиш учун минг-минг килограммлаб бол йиғиб ётибди* (С. Ўзб.).

Божа

Божа сўзи қавм-қариндошлик термини сифатида баъзи бир фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, туркий тилларнинг ҳаммасида мавжуд бўлиб, уйғур, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ тилларида *бажа*; ўзбек тилида эса *божа* фонетик кўринишларига эга. *Божа* термин маъносида қадимги луғатларда *نمیترا* *намїжа* — *божа*, хотинининг сингисининг эри

(МК д., т. 1, 417) сўзи ишлатилганлиги қайд қилинади. *Божа* сўзи термин сифатида туркий тилларда, асосан, маъно томон-

⁸⁷ Ўзбекско-русский словарь, М., 1959.

дан опа-сингилларга уйланган бегона шахсга нисбатан берилган номдир. Бу бегона икки эркак шахс бир-бирини ана шу термин билан атайди. Туркман тилида: *Ол эгнини гысды-да:— Ярама дуз сепмесене, ба жа а дийди* (Туркм. дил. сөз.). Туркман тилида шу *бажа* сўзига яқин *бажы* фонетик варианты ҳам бўлиб, бу сўз аёл қариндошларини ифодаловчи сўз сифатида ишлатилади: *Мен гидйән, дуе бакян, Ба жы м сувларын чекйәр* (Туркм. дил. сөз.).

Ўзбек тилида: *Нима ишлигидан хабарим йўқ, ким билсин, балки бо жа н г и з д а н хат-хабар бордир* (М. И с м о и л и й, Ф. т. о.). Қозоқ тилидаги *бажа* термини эса юқоридаги маънодан ташқари, баъзан бутун бир қишлоқнинг қизларига уйланган шахсларга нисбатан ҳам айтилади: *Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тату* (Мақол). Бу *божа* термини ўзбек, уйғур тилида умум диалектал термин ҳамдир. Лекин опа-сингилларнинг эрларини *божа* термини билан ифодаланса ҳам уларга мурожаат қилганда, тўғридан-тўғри шахсий исmlарини айтиб мурожаат қиладилар. Демак, божа термини уларни бирор бегона шахсга таништириш учунгина ишлатилувчи термин сифатида қўлланилади.

Овсин

Овсин сўзи қариндошлик термини сифатида туркий тиллардан ўзбек тилида *овсин*; қозоқ тилида *абысын* формаларида мавжуд бўлиб, божа терминининг антонимидир, яъни ака-уканинг хотинлари бир-бирига нисбатан шу *овсин* термини билан мурожаат қиладилар. Ўзбек тилида: *Икки овсин ораларидаги душманликни ҳозирча йиғиштириб, кутилмаган фалокатни ййлай бошлади* (Ойбек, Қ. қ.). *Икки овсин — Турсуной билан Шарафатхон бирга йлтириб, «ҳасратлашар» эди* (Ойбек, Қ. қ.). Қозоқ тилида: *Ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса, ас көп* (Мақол). *Қазір сол мәніке Қаражан абысыны мен үлкен күпия сыр айтысып отыр* (Қаз. тілі, сөз.). Қозоқ тилидаги бу *абысын*, асосан, акасининг хотини келинларига нисбатан бўлиб, ака-уканинг хотинларининг бир-бирига нисбатан ким эканлигини, яъни ўзбек тилидаги маънони *абысын-ажын* қўшма сўзи ифодалаб келади: *Абысын-ажын әзілқой, Алпысты тастап арқаға* (Қаз. тілі сөз.). Уйғур тилида ўзбек тилидаги маънони *келиндаш* сўзи ифодалайди. Ўзбек тилидаги *овсин* термини ўз асл маъносидан чиқиб, қўшниси, ўзи тенги аёлга нисбатан ҳам ҳурмат нуқтаи назаридан ўзига яқин тутиб мурожаат қилиш учун ишлатилади: *Гулшан минггиллаб йрнидан ағдарилди*.

— *Айт, лекин чўзма!*

— *Чўзмайман, сенлар ҳам жим ёт, овсинлар* (А. Қодирий, Меҳр. ч.).

Болдиз

Болдиз сўзи қадимий қавм-қариндошлик терминларидан бўлиб $\overset{0}{\text{بَلْدِيز}}$ —*балдїз*—хотинининг синглизис (МҚд. Т., I 426),

маъносида келганлиги кўрсатилади. Ҳозирги замон туркман тилида *баллыз*; қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида *балдыз* каби фонетик вариантлари мавжуд. Ўзбек адабий тилида учрамаса-да, ўзбек тили шеваларида *балдыз*—эрининг қиз укаси⁸⁸ маъносида учрайди. Қирғиз тилида эса хотинининг синглизис, опаси маъносида келади: *baldyzdarь kelgende kujөөnун ceri çazьlat*. (Кр.-р. сл. М., 1940, стр. 67). Қорақалпоқ тилида хотинининг синглизис ва унинг кичик ёшдаги аёл қариндошлари, шунингдек, қайининиси маъносида ҳам ишлатилади.

Ўзбек, уйғур тилида бу термин маъносида *қайинсингил* термини кўпроқ ўрин эгаллайди.

Қайин

Қайин сўзи туркий тилларнинг деярли ҳаммасида, баъзи бир фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, *қайин* (ўзб.); *қейин* <*қай-ин* (уйғ.); *қайын* (қоз., ққ.); *қайын* (қирғ.); *гайын* (туркм.) каби фонетик кўринишларига эга. Бу *қайин* сўзининг этимологияси тўғрисида Л. А. Покровская ва Р. Г. Муҳамедова⁸⁹ ўз ишларида тўхталиб ўтганлар. Бу тўғрида Л. А. Покровская *қайин* сўзининг биринчи морфемаси *қад* бўлиб, *д* товуши *й га* ўзгарган ва *-ин* аффикси қўшилган деб айтса, Р. Г. Муҳамедова эса бу сўзнинг асосини этнографик нуқтаи назардан *кан* ташкил этади деб таърифлайди ва унга бир морфема деб қарайди (*кан-ана*, *кан-ата*, *кан-ага* в. б.).

Бизнингча, Л. А. Покровскаянинг назарияси тўғрироқ бўлиб, ҳозирча унга қўшилиш мумкин. Шундай қилиб, *қайин* сўзи ҳозирги замон туркий тилларда *қайин* (ўзб.); *қейин* <*қай-ин* (уйғ.); *қайын* (қоз., ққ.); *қайын* (қирғ.) ва *гайын* (туркм.) каби фонетик вариантларда шаклланган бўлиб, кўпинча қариндошликнинг қўшма терминлари составидагина келади:

1) *қайин* сўзи *она* термини билан сўз бирикмаси ҳолида: *қайин она* > *қайнона* (ўзб.); *кейнана* (уйғ.); *қайын ене* (қоз.,

⁸⁸ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I, 25-бет.

⁸⁹ Р. Г. Муҳамедова, Терминология родства и свойства у татар, мишарей в Мордовской АССР, см. кн. Материалы по татарской диалектологии, Казань, 1962, стр. 248.

ққ.); *кайынэне* (қирғ.); *гайын эне* (туркм.). Бу құшма терминлар, асосан, эрининг онаси, хотинининг онаси маъносини ифодалайди.

Ўзбек тилида: *Сидиқжон қайнанасидан бу хилдаги тағналарни кўп эшитган, лекин сира гап қайтармаган эди...* (А. Қаҳқор, Қўш. чир.). Қозоқ тилида: *Бір кезде келін атанын, сәлем бердік піліп, қайын ененің бетіне қарсы айтай алмай бұйығып* (Қаз. тілі. сөз.). Уйғур тилида: *Бәш-алтә күн әтигән туруп қената билән қенаниға салам бериду* (К. Т.).

Лекин қозоқ ва қорақалпоқ тилида *қайнана* сўзининг синоними сифатида *ене* термини ҳам ишлатилади: *Қорақалпоқ тилида — Уақ, жаңа енемнен гуртениң ақшасына не алайын, деб сориўым керек екен* («Әмудэрья» журналы). Қозоқ тилида: *Ата-енен қартайса Тіреу болар бұл оқу, Қартайғанда мал тайса — сүйеу болар бұл оқу* (Қаз. тілі, сөз.).

Шунингдек, қозоқ тилида ҳам *қайын* сўзи хотинининг отаси ва онаси маъносини ифодалаб келади⁹⁰. Улар ўртасида фарқ кўринмайди, бундай фарқни шу контекстда ажратиш мумкин.

2) *ота* термини *қайнота* (ўзб.); *қейната* (уйғ.); *гайын ата* (туркм.); *кайын ата* (қирғ.); *қайын ата* (қоз., ққ.) формасида келиб, эрининг, хотинининг отаси маъносини ифодалайди. Ўзбек тилида:—*Ҳасаналининг сўзига қараганда, қайнотанг қизини Тошкентга юбормас экан* (А. Қодирий, Ўт. кун.). *Қайнота Шомаҳмуд ҳам, қайнона Наима ҳам ҳеч жойда ишламайди* (Қ. Ўзб.).

Қозоқ тилида:

*Әкем-ай деп жылама, Сулу бикеш,
Әке орнына қайын атаң онда
болар жар-жар* (Халқ. қўш.).

*Қайын ата, қайын енең қай рудан,
Аттары күйеуіңнің кім болады?* (Қаз. тілі. сөз.).

Уйғур тилида: *Қейнатисиниң бу ойини маймун қиз сезип қапту.*

У дәрру ериға:— Дадаңниң нийити бузулды,— дәпту (Чөчәк.).

Ўзбек, уйғур тилида *ойи, опа, дада, ада* терминларининг *қайын* сўзи билан келиши кўринмайди. Шунингдек, хотини эрининг отаси ва онасига, эри хотинининг отаси ва онасига

⁹⁰ Ц. Д. Номинханов, Термины родства в тюрко-монгольских языках, стр. 42—43.

нисбатан мурожаат қилганда *ота, дада, ойи, она* деб мурожаат қилаверади. *Қайин ота, қайин она* терминлари эса уларнинг ўз ота ва ўз оналаридан фарқ қилиш учунгина ишлатилади ва бирор бегона шахсга таништирувчи белги ҳисобланади.

3) *қайин* сўзи *оға* термини билан *қайнаға* (ўзб.); *қейингаға* > *қенаға* (уйғ.); *қайнаға* (қоз., ққ.); *гайынаға, йувуржи* (туркм.); *қайын аға* (қирғ.) каби формаларда келиб, эрининг, хотинининг туғишган акалари маъносини ифодалайди; қирғиз тилида: *q a j n a q a qaltajbasa, kelin keltejbekt* (Кр.-р-сл.). Қозоқ тилида: *Әмеңгерім деп, қ а й ы н а ғ а ң қ а т ы н ү с т і н е а л ғ ы с ы к е л е д і* (Қаз. тілі. сөз.). Уйғур тилида: *Узун бойлуқ, сериққина, оруқ узлук киши. Қизабай дегән Қудабайниң қ е н а ғ и с и е д и* (М. Һәмраев, Ёғир кунләрдә).

Ўзбек, уйғур тилидаги *ака* термини билан *қайин* сўзининг бирикиб келиши бу тилларда учрамайди. Бу туркий тилларда мурожаат учун асосан, уларнинг шахсий исмига (агар ака, оғалари кўн бўлса) *ака, оға* терминини қўшиб мурожаат қилинади. Шунингдек, ўзбек тилида эрининг акасига ва ўзидан катта ёшдаги укасига нисбатан ҳурмат нуқтаи назаридан *мулла ака* < *муллака* қўшма сўзи билан мурожаат қилинади.

4) *қайин* сўзи *ини* термини билан бирга *қайинини* < *қайинини* (ўзб.); *кенини* < *қейинини* (уйғ.); *қайын ини* (ққ.); *қайын ини* (қирғ.); *қайны, қайыніни* (қоз.) формасида келади ва хотинининг, эрининг кичик ёшдаги туғишган укаларига нисбатан қариндошликни англатувчи терминдир. Аслида қайин иниларнинг ўз исmlарини айтиб мурожаат қиладилар. Қорақалпоқ тилидаги *қайын ини* формаси эса умуман, эр ва хотиннинг кичик ёшдаги қариндошлари маъносини ҳам ифодалайди. Шунингдек, бу термин билан эрининг кичик ёшдаги эркак қариндошларига ҳам мурожаат қилинаверади. Қозоқ, қорақалпоқ тилида *балдыз* термини хотинининг туғишган иниси маъносида ҳам ишлатилади; қозоқ тилида: *Мен Сырқат деген кісінің балдызы болам* (Қаз. тілі. сөз.). Бундай хусусият бөшқа туркий тилларда кўринмайди.

5) *эгачи* термини билан — *қайин эгачи* (ўзб.); *қейиннегичә* (уйғ.); *қайын эже* (қирғ.); *қайын бике* (қоз.); *қайын бийке* (ққ.) терминлари ясалиб, улар орқали асосан, эрининг, хотинининг опалари маъноси ифодаланади. Қорақалпоқ тилида *бийке* сўзининг ўзи ҳам *қайин эгачи* (хотинининг опаси) маъносида ишлатилади. Қозоқ тилида: *Ыбырайым қожаның табысы әйелінің, онымен бірге тұратын қ а й ы н б и к е с і н і ң тамақтарына да жеткен емес* (Қаз. тілі. сөз.).

6) туркий тилларда *қайин* сўзи билан *сингил* термини *қайинсингил* (ўзб.); *қейинсиңил* (уйғ.); *қайын сінлі* (қоз.);

қайын синли (ққ.) каби формаларыда ифодаланган қариндошлик термини ўзбек, уйғур тилида эрининг, хотинининг сингиллари маъносида ишлатилади. Қозоқ, қорақалпоқ тилидаги форма эса эрининг сингиллари келинойисига (янгасига) нисбатан қайын сиңли, қайын сиңли бўлиб ҳисобланади. Қозоқ тилида: *Төз, деді-де күйеуім тартты жұмыс жолына. Қ а й ы н сиңли м менен. Ата менен інімнің қала бердім қолында* (Қаз. тілі. сөз.). Уйғур тилида: ... *биринчи учриған адамның ярдими билән автобусқа чушуп қ е й и н сиңли си* — *Рошән-хиндәмләрниң өйигә бирдидә, көз яшлирини ямғурдәк төкүп жиғлавети* (К. Т.).

Қорақалпоқ тилида бундан ташқари *бийкеш* формаси ҳам мавжуд бўлиб, эрининг сингилси маъносида, *қайын сиңли* терминининг синоними сифатида ишлатилади. Шунингдек, бу *бийкеш* термини билан қайын сингилсига (эрининг сингилсига) ва эрининг ёш қиз, аёл қариндошларига нисбатан мурожатида қўлланилади. Қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз тилларида *балдыз* сўзи бўлиб, бу сўз термин сифатида хотинининг сингилси маъносини ифодалайди. Туркман тилидаги *балдыз* сўзи эса улардан фарқ қилган ҳолда эрининг, хотинининг сингилси маъносида ишлатилади: *Жамал эже өз балдызы билен билелешип, халы докан башлады. Бу мениң балдызым, ол икиси хем оба гызлары* (Туркм. дил. сөз.).

7) ўзбек, уйғур тилида *бўйин* сўзи билан *қайин бўйин* (ўзб.); *қейин бойун* (уйғ.) формаси ясалиб, бу қўшма сўз қариндошлик термини сифатида эрининг акасининг, опасининг, шунингдек, хотинининг акасининг, опасининг болаларига нисбатан умумлаштирувчи, жамловчи термин сифатида ишлатилади. У бөшқа туркий тилларда учрамайди. Қозоқ тилида *қайин* сўзи эр ва хотиннинг эл-юрти маъносида умумлаштирувчи маъно шаклида келади; қозоқ тилида: *Пар-пар аттар жегілді. Әкетпек қ а й ы н келінді* (Қаз. тілі. сөз.). Еки қозоқ тилидаги *қайын журт* қўшма сўзи хотинининг уруғ-қариндошларининг ҳаммаси эрига нисбатан *қайын журт* бўлиб ҳисобланади: *Қобланды қ а й ы н ж у р т ы н д а біраз жатқаннан кейін, еліне қайту жабдығын жасайды* (Қаз. тілі. сөз.).

Шундай қилиб, *қайин* сўзи синтактик йўл билан ифодаланиб, қариндошлик термини сифатида биз кўрган туркий тилларда умумий (*болдыз* терминини ҳисобга олмаганда) бир хилда ишлатилиб, *ота, она, оға, эгачи, сингил, уни* терминларигагина қўшилиб келади. Шунингдек, *қайин ота, қайин она* каби терминларнинг синоними бу тилларда учрамайди. Мана шу хусусиятга кўра, *қайин* сўзи қон-қариндошлик терминларининг алоҳида бир группасига қўшилиб келиб, *тоға,*

амаки, амма, хола, жиян, янга каби терминларга қўшилиб келиши одат тусига кирмаганлиги кўринади. Ўзбек, уйғур тилида *қайин* сўзининг *бува, буви* (ўзб.); *бова, мома* (уйғ.) терминларига қўшилиб келиши камдан-кам учрайди. Одатда бу терминлар *қайин* сўзисиз эрининг тоғаси, амакиси, хола-сини ва аксинча, хотинининг шу каби уруғларини эри қандай атаса хотини ҳам шундай атайди. Агар зарурият туғилса, ўзининг тоға ва холаларидан фарқ қилиш учун эримнинг тоғаси ёки хотинимнинг тоғаси каби сўз бирикмалари ёрдамида аниқлик киритилади. Шуниси характерлики, ўзбек, уйғур тилида *оға, эгачи, ини* терминлари *ака, опа, ука* терминларига нисбатан кам ишлатилишига қарамасдан, *қайин* сўзи билан бирикиб, қариндошлик терминлари ясайди. Шунингдек, ҳар икки шахснинг (эр ва хотиннинг) *ака (оға), опа (эгачи), ука (ини)* ва сингиллари кўп бўлса, уларни бир-биридан ёш жиҳатидан фарқлаш учун ўзбек ва уйғур тилида *катта, ўртанча, кичик* (ўзб.); *чоң, оттуранчи, кичик* (уйғ.) каби аниқловчи сўзлар билан аниқлаб келади:

Ўзбек тилида:

Уйғур тилида:

<i>катта</i>	} <i>қайиноға (+м)</i> <i>қайинэгачи(+м)</i> <i>қайинсинглим</i> <i>қайинини(+м)</i>	<i>чоң</i>	} <i>қейинаға(+м)</i> <i>қейинегичэ(+м)</i> <i>қейин сиңли(+м)</i> <i>қейинини(+м)</i>
<i>ўртанча</i>		<i>оттуранчи</i>	
<i>кичик</i>		<i>кичик</i>	

Туркий тиллардаги *қайин* сўзи билан ифодаланган қариндошлик терминларини жамлаб тубандаги жадвалда кўрсатиш мумкин:

Тиллар

ўзбек	уйғур	қозоқ	қорақалпоқ	қирғиз	туркман
<i>қайин она (қайнона)</i>	<i>қейин ана (қейнана)</i>	<i>қайын ене</i>	<i>қайын ене</i>	<i>қайын эне</i>	<i>гайын эне</i>
<i>қайин ота (қайнота)</i>	<i>қейин ата (қейната)</i>	<i>қайын ата</i>	<i>қайын ата</i>	<i>қайын ата</i>	<i>гайын ата</i>
<i>қайин оға (қайноға)</i>	<i>қейинаға (қейнаға)</i>	<i>қайын аға</i>	<i>қайын аға</i>	<i>қайын аға</i>	<i>гайынаға (йувур-жи)</i>
<i>қайинэгачи (қайнигачи)</i>	<i>қейинегичэ (қейнигичэ)</i>	<i>қайын бике</i>	<i>қайын бийке</i>	<i>қайын эже</i>	—
<i>қайин ини (қайинини)</i>	<i>қейин ини (қейинини)</i>	<i>қайын іні (қайны) балдыз</i>	<i>қайын ини</i>	—	—
<i>қайин син-гил</i>	<i>қейинсиңил</i>	<i>қайын сиңлі</i>	<i>қайын синли бийкеш балдыз</i>	<i>балдыз</i>	<i>балдыз</i>

Қуда сўзи қариндошлик термини сифатида *қуда* (ўзб., уйғ. ққ.); *қуда* (қоз.); *қуда* (қирғ.); *гуда* (туркм.) фонетик вариантларда ҳозирги замон туркий тилларда мавжуддир. Бу сўз термин сифатида қиз чиқарган, узатган оила аъзолари билан шу қизни ўзига келин қилиб олган иккинчи оила аъзоларининг бир-бирларига нисбатан бўлган яқинлигини билдириб келади:

Туркман тилида: *Шалар билен гуда болмагы йүрегине дувундир. Яки, гурт билен чоюн гуда болмаз, гуда болсада гоюн булмез* (Туркм. дил. сөз.). Қозоқ тилида: *Өндірбай Қунанбаймеч «не қыз алып, не қыз беріп қуда болсам» дегенді арман ете берушіед* (Қаз. тілі. сөз.). Ўзбек тилида: *Ҳайтовур сўзимни ерда қолдирмаган: ўхшайди, бугун қудадан битта жавоб хати олдим* (А. Қодирий, Ўт. кун.). Қозоқ тилида *қуда* сўзи совчи маъносини ҳам ифодалайди. Уйғур тилида:— *Сәвир ахири алтун, қуда. Алдириған шәйтанның ишимши. һәр нәрсини ойлап қилишимиз важип* (Босақов, Қайнам). *Анархиндәмниң ойи қудисиниң гепи билән бөлүнүп кәтти* (К. Т.).

Туркий тилларда *қуда* сўзи эр ва хотиннинг ота-онаси, шунингдек, уларнинг катта ёшдаги эркак ва аёл қариндошларига нисбатан ишлатилаверади. Бунда уларнинг жинси фарқ қилинмайди. Унинг қайси жинсдаги шахсга нисбатан ишлатилаётганлигини контекстдан ёки гап мазмунидан аниқлаб олиш мумкин. Шу билан бирга, туркий тилларда шахсининг жинсини кўрсатиш үчун ўзбек тилида қисман *хотин* сўзи ҳам ишлатилади: *Аммо (Хушруй) узил-кесил фотиҳа йқиб, қудалашши үчун уйларига келган совчи ва қуда хотинларнинг олдиларига келиб бетларига айтадир* (А. Қодирий, Ўт. кун.). Уйғур тилида:— *Әркинтай баривериңлар — деди йәнә қуда хотун. Мән қудам билән олтирип туримән* (Қ. Т.). Бундай хусусият ўзбек, уйғур сўзлашув тилида ҳам қисман *хотин қуда, эркак қуда* формаларида учрайди. Лекин туркий тилларда, шу жумладан, ўзбек, уйғур тилида *қуда* сўзи баъзи аффикслар билан жинсини кўрсатиш хусусиятига эгадир.

1) *Ғ а й||-г ы й||-ғ о й||-г а й* аффикслари олтой тилида *қуда-гай*; бошқирд тилида *кода-ғый*; қорақалпоқ тилида *қудағай*; қозоқ тилида *қуда-ғи||қуда-ғый*; қирғиз тилида *қудағый* формаларида қўшилиб келиб, асосан, бу тилларда қизининг эрининг (куёвининг) ёки ўғлининг хотинининг (келиннининг) онаси маъносини ифодалайди. Олтой тилида бундан ташқари акасининг хотинининг синглиси маъносида ҳам ишлатилади.

Ўзбек тилида *-ғ ай* аффикси билан ифодаланган *қудағай* формаси юқоридаги маънодан фарқ қилган ҳолда эр ва хотиннинг ота-оналари ва уларнинг яқин қариндошларининг ҳаммаси *қудағай* термини билан ифодаланадилар:— *Тожик биродарларимиз билан жуда апоқ-чапоқ бўлиб кетганмиз, касби-коримиз ҳам, урф-одатимиз ҳам бир. Бир-биримиз билан қуда-қудағаймиз* деди (Қ. Ўзб.); *Қуданинг оши билан қудағайни сийламоқ* (Мақол.).

2) *-ча||-жа||-ша||-са* аффикслари билан *қудача* (Ўзб., уйғ.); *қудача* (қирғ.); *қудаша* (қоз.) формасида ифодаланган *қуда* сўзи ўзбек тилида: 1) эр ва хотиннинг оналари; 2) ўзбек, қозоқ, уйгур, қирғиз тилида эр ва хотиннинг кичик, аёл жинсидаги ҳамма қариндошларини эркалатиб айтиладиган сўз сифатида ишлатилади. Ўзбек тилида: *Қудамиз Мирзакарип қутидорға ва қудачамиз хонимга етиб маълум булғайким, бизлар бунда соғ-саломатдирмиз* (А. Қодирий, Ўт. кун.). Қозоқ тилида: *Қудаша мен қуда ойнар, Қошақанмен бери ойнар* (Қаз. тили. сөз.).

Қорақалпоқ тилида *қудаша* терминининг антоними *қуда бала* сўз бирикмаси бўлиб, бу эркак жинсидаги кичик қариндошларига нисбатан ишлатилади. Худди шундай хусусият ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлиб, *вачча* сўзи билан *қудавачча* формасида келган қўшма сўз ва хотиннинг ота-оналари ва уларнинг ҳамма қариндошлари (ука, жиян)га нисбатан қўлланилади.

3) *-лик||-лык||-лик||-луқ* аффикслари билан: *қудалик* (Ўзб.); *қудалиқ, қудулук* (уйғ.); *қудалык* (қирғ.). Қуда сўзи туркий тилларда бирор шахсга нисбатан қуда вазифасини ўташ, унга қуда эканлиги каби маъноларни билдириб келади; худди шу маъно оттенкасини ўзбек тилидаги *-чи+лик*, туркман тилида *-чы+лык* каби мураккаб аффикслар ҳам бажаради. Ўзбек тилида: (*Қози Бойга:*) *Энди бой, гапнинг нафсиламири яхши, мингбоши додхо бизни ўртага қўйдилар. Додхонинг минг қилса сизга қудалик ҳурмати бор* (Ҳ. Ҳакимзода, Б. ила х.). *Турғун ака Ҳамидани чақалоқлигида бир дўстининг ўғлига «бешик кетди» қилиб қўйган экан. Ун саккиз йил қудачилик қилишибди* (Ойбек, О. в. ш.). Бундан ташқари, ўзбек тилида мураккаб *-лаш+моқ* аффикси билан ҳам *қудалашмоқ* — *қудалашмиш* формаси ясалиб, асосан, бирор шахс билан қуда бўлиш маъно оттенкасини ифодалайди: *Аmmo (Хушрўй) узил-кесил фотиҳа йқиб, қудалашмиш учун уйларига келган совчи...* (А. Қодирий, Ўт. кун.).

4). *-жон, -гина+м* аффикслари ўзбек тили учун хос бўлиб, бу аффикслар ҳам *қуда* сўзига қўшилиб келиб, эркалатиш, ҳурмат маъно оттенкаларини ифодалаб келади: *Хол-*

ниса: биламан, қудажон ...юринг, қуда (А. Қаҳҳор, Янги ер). Фотима (Роҳилани кўриб). Вой, қудам кентилар! Вой, гиргиттон, эсонмисиз, омонмисиз? Ҳой, келинпошиша, қудамни нега уринтириб қўйдингиз? Қудагинани нега уринтириб қўйдингиз? (А. Қаҳҳор, Оғриқ тишлар).

Туркий тилларда юқоридаги аффикслар билан ифодаланган қуда сўзи синтактик йўл билан ифодаланиб, янги маънодаги қариндошлик терминларини ифодалаб келади. Бу соҳада ўзбек тили бошқа туркий тиллардан ўзининг бу қуда сўзи ёрдамида янги терминлар ижод қилиши жиҳатидан фарқланади:

1) ўзбек тилидаги бува, буви, хола, амаки, амма терминлари қуда сўзи билан қуда бува, қуда буви, қуда хола, қуда амаки, қуда амма формасидаги қўшма сўзларнинг ифодаланиши кўп учрайди. Бу терминлар маъно томондан, асосан, келиннинг ёки куёвнинг ота-оналари, бува ва бувилари ва қариндошлари ўзларига нисбатан ёш жиҳатидан катта бўлса, уларга ҳурмат, эҳтиром қилиб, шу термин билан мурожаат қиладилар: Бўлар-бўлмасга ловиллайверма, қуда буванга ҳам касалхонада эмиш (С. Аҳмад, Уфқ.). Кейин болаларга тезгина ўрин солди. Уларни дам қарғаб, дам уларга ялиниб, ниҳоят барчасини ётқизди. Ўзи учун кампир қуда холанинг ёнига эмас, болалари орасига ўрин солди (Ойбек, Қ. қ.).— Қуда хола, ундоқ мақтайверманг мани. Ишдан айниб қоламан (Ойбек, Қ. қ.). Қуда хола сўз бирикмаси холасини ва оналарини ҳам ифодалаб келади. Баъзида ўзбек, уйғур тилида келин ва куёвнинг оналари ҳам қуда сўзи билан бир-бирларига мурожаат қилаверадилар: Холниса: Ҳой, шошманг... нима, нима бўлди, қуда?... Ҳамробуви: Э, қуда Мавлонни билмайсизми! (А. Қаҳҳор, Янги ер).

2) қайчи, қарши сўзи билан ясалган қайчи қуда ёки қарши қуда формасидаги сўз бирикмаси ўзбек, қирғиз, уйғур тилларига хос бўлиб, асосан, икки оила бир-бирига қиз бериб, қиз олишган ёки шу икки оила аъзоларидан бир-бирига қариндошларидан келинликка олган бўлса, буларни оддий қудалардан фарқ қилган ҳолда юқоридаги қарши, қайчи қуда термини билан атайдилар. Бундай хусусият қозоқ тили шеваларида жекжат ёки қудандалы⁹¹ сўзлари билан ифодаланади.

3) қирғиз ва қорақалпоқ халқининг этнографик хусусиятла-

⁹¹ Ж. Болатов, О местных особенностях в языке кош-агачских казахов. В кн. «Вопросы истории и диалектологии казахского языка», вып. 4, Алма-Ата, 1962, стр. 53.

рига кўра ҳали туғилмаган болалари орқали (одатда оталари) ҳам бир-бири билан қуда бўлиб қўйишади. Қирғиз тилида *бел қуда*⁹², қорақалпоқ тилида эса *ақлай қуда*⁹³ сўз бирикмалари билан ифодаланади.

4) ўзбек тилида *анда* сўзи билан ясалган *қуда-анда* формасида шаклланган сўз бирикмаси қудаларнинг ҳамма уруғ-қариндошлари билан бирга, уларнинг мажмуасини, жамини ифодалаб келади: *Ойжамол айтди:— Мен Ёдгорнинг ҳам, Ойдиннинг ҳам умрини, бахтини тилайман,— деди. Шомурот индамай қолди. Шундан сўнг булар қуда—қ у д а а н д а л и бўлиб, неча вақт орадан ўтди* («Ўзбек халқ дост.», II том, 1957, «Ёдгор», 8-бет). Туркий тилларда *ака, опа, сингил, ука, ини, тоға* каби қариндошлик терминлари билан *қуда* сўзининг сўз бирикмаси ҳолида келиши кўринмайди.

Ўгай

Ўгай сўзи туркий тилларда *қайин, қуда* сўзларига нисбатан маъно томондан жуда кенг маънода ишлатилувчи сўз бўлиши билан улардан фарқ қилади. *Ўгай* сўзининг луғавий маъноси — бошқа, ёт, бегона демакдир. *Ўгай* сўзи туркий тилларнинг кўпчилигида мавжуд бўлиб, *ўгай* (ўзб.); *өгэй* (уйғ.); *өвей* (туркм.); *өгей* (қоз., ққ.); *өгөй* (қирғ.) каби фонетик вариантларга эгадир. *Ўгай* сўзининг генезиси тўғрисида Х. Г. Юсупов ва Л. А. Покровская деярли бир фикрда бўлсалар ҳам уларда *ўгай* сўзининг ўзаги масаласида икки хил фикр мавжуд, масалан Х. Г. Юсупов *ўгай* сўзининг ўзаги *өгй* деса (Х. Г. Юсупов, 125-бет), Л. А. Покровская эса унинг ўзаги *өг* деб ҳисоблайди (Л. А. Покровская, 55-бет). Биз ҳам *ўгай* сўзининг ўзаги қадимги *өг* — *мать* (М., 405) бўлиб, унга сўз ясовчи *-ай* (*-ей, -эй, -ой*) аффикси қўшилган ва янги маъноли сўз ифодаланган деб айтишимиз мумкин. Шундай қилиб, *ўгай* сўзи олдин бегона она маъносини билдириб, кейинчалик унинг маъно доираси кенгайгандир. Бу хусусиятни ҳозирги замон ўзбек, уйғур тилида аниқ кўриш мумкин. Бу тиллардаги *ўгай* (ўзб.); *өгэй* (уйғ.) сўзи инсон, шахс муомала қиладиган ҳар бир жонли ва жонсиз нарсаларга нисбатан ҳам ўгай сўзи бошқа, ёт, бегона маъноси билан қўлланилади: *Дангал айтишим керак, ўртоқлар, машинага ўгай кўз билан қаровчилар йўлимизга кўндаланг тушиб олдилар* (А. Шермухамедов, Пискентлик паҳлавон, 16-бет). Худди

⁹² Қирғизско-русский словарь, М., 1940, стр. 394.

⁹³ Қарақалпақско-русский словарь, М., 1958.

шу асосда—*ўгай кўча; ўгай ариқ, ўгай мол, ўгай қўй, ўгай ғўза* шаклида ишлатилади.

Ўгай сўзи туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари билан бирга келиб, шу терминлардаги шахснинг ўзига нисбатан бегона эканлигини ифодалаб келади. Баъзан, бу сўз шахснинг онаси ёки отаси бегона эканлигини кўрсатиб келади, у ҳолда *она* ёки *ота* термини *ўгай* сўзи билан келмаслиги ҳам мумкин. Бунинг маъноси эса контекстда маълум бўлади: *Отам жоҳил, онам йўқ, бир ўгай қўлида чўриман, тирикликни кўрурман ҳар кун и жаврона қиздурмен* («Ўзбек шоирлари», Зебунисо, 1959, 163-бет).

Туркий тилларда *ўгай* сўзи билан бирга энг кўп учрайдиган қариндошлик терминларининг қиёсий кўриниши тубандагича:

Тиллар

Ўзбек	уйғур	қozoқ	қорақалoқ	қирғиз	туркман
<i>ўгай она</i>	<i>өгәй ана</i>	<i>өгей шеше</i>	<i>өгей ана</i>	<i>өгөй эне</i>	<i>өвей эне</i>
<i>ўгай ота</i>	<i>өгәй ата</i>	<i>өгей әке</i>	<i>өгей ата</i>	<i>өгөй ата</i>	<i>өвей кака</i>
<i>ўгай қиз</i>	<i>өгәй қиз</i>	<i>өгей қыз</i>	<i>өгей қыз</i>	<i>өгөй қыз</i>	<i>өвей гыз</i>
<i>ўгай ўғил</i>	<i>өгәй оғул</i>	<i>өгей ул</i>	<i>өгей ул</i>	<i>өгөй уул</i>	<i>өвей огул</i>
<i>ўгай бола</i>	<i>өгәй бала</i>	<i>өгей бала</i>	<i>өгей бала</i>	<i>өгөй бала</i>	

Қozoқ тилида *она, ота*, туркман тилида *ата* терминлари бўлишига қарамасдан, бу терминлар *ўгай* сўзи билан келиши кўринмайди.

Ўзбек, уйғур тили материалларида *ўгай* сўзи билан қавм-қариндошлик терминларининг бирга келиши мумкин:

ўзбек тилида

уйғур тилида

ўгай ака

өгәй ака

ўгай она

өгәй ача, һәдә

ўгай ука

өгәй ука

ўгай сингил

өгәй сиңил

ўгай тоға

өгәй таға

ўгай хола

өгәй чоң ана, ханача

ўгай амма

өгәй чоң ана, һаммача

ўгай буви

өгәй бова

ўгай бува

өгәй мома

ўгай жиян

өгәй жийән

ўгай келин

өгәй келин

ўгай келин ойи//янга

өгәй йәңгә

ўгай куёв

өгәй куйоғул

ўгай невара

өгәй нәврә

ўгай почча

өгәй пәччә, ака

ўғай холавачча
ўғай тоғавачча
ўғай қайнока
ўғай қайноти

өгәй қейнана
өгәй қейната

Л. А. Покровская ўз ишида эса ўзбек тили учун бешта, уйғур тили учун эса иккитагина сўзни мисол қилиб келтириш билан чегараланади. Ваҳолонки, *ўғай* сўзи билан келган қавм-қариндошлик терминларининг чегараси *қуда* сўзи билан ифодаланган терминга нисбатан кенгдир.

Туркий тилларда *ўғай* сўзи билан келган терминларни маъно нуқтаи назаридан айрим-айрим кўриб чиқамиз. Туркий тиллардаги *ўғай* она сўз бирикмаси билан ифодаланган термин асосан, боланинг онаси вафот қилиб ёки отасидан ажралиб кетиб, отаси иккинчи бир аёлга уйланган бўлса, бу аёл болага нисбатан *ўғай* она ҳисобланади. Ўзбек тилида: *Лекин Бек унинг ўғай она эканини биларди* (А. Мухтор, Тугилиш, 25-бет). *Кечалар чайламда мен билан Икромхўжа ҳам ётарди, онаси ўғай бўлгани сабабли уйга боришни истамасди* (С. Айний, Эсдаликлар, 1953, 136-бет). Қозоқ тилида: *Мўқанның бар айыбы — малы кедей. Эке бар, туысқан жоқ, шеше өгей* (Қаз. тили. сөз.). Қорақалпоқ тилида: *Уйде Перузанынг атасы менен өгей анасы еки-ушь куннен берли қонақ болып жатыр еди* (Нажимов, Қыс. қ.). Туркман тилида: *Мен совугы билмедим, ыссыны билмедим, энеси өвей дийдирмежек болуп, оды өзүме басдым* (Туркм. дили. сөз.). Уйғур тилида: *Бурун бурундикән, житим булуңдикән, териқ тулумдикән, шу заманларда бир өгәй ана бар экән* (Чөчөк). Туркман тилида *өвей* эне терминининг синоними сифатида *-лик* аффикси билан ифодаланган *энелик*, *эжелик* термини қўлланилади: *Сизи гөренимизде, Мамур эже, менин өз эжелигим ядыма душәйди* (Туркм. дили. сөз.). Бундай хусусият ўзбек тилининг хоразм шеvasида ҳам мавжуд бўлиб, *әнәльк* формаси *ўғай* она маъносида ишлатилади⁹⁴.

Қирғиз тилидаги *өгәй* эне термини юқоридаги маънодан ташқари сариқ гулли кўп йиллик ўсимликнинг бир турига нисбатан ҳам ишлатилади.

Ўғай ота сўз бирикмаси, *ўғай онага*, қарама-қарши, боланинг отаси вафот қилиб ёки онаси ажралиб чиқиб кетиб иккинчи бир эрга турмушга чиқса шу шахс болага нисбатан *ўғай* ота маъносида ишлатилади, ўзбек тилида: *Майли тәгсам тега қолай, лекин бир шартим бор: Шартим шуки, мен қизим-*

⁹⁴ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 1, 23-бет.

ни ўгай отанинг уйига олиб бормайман (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.). Туркман тилида *өвей* *кака* терминининг синоними сифатида *-лык* аффикси билан ифодаланган аталык сўзи ҳам ишлатилади.

Ўгай бола, ўгай ўғил, ўгай қиз бирикмалари эса шу ўғил, қиз боланинг онаси ёки отаси бўлмай, онаси бошқа эрга чиққан бўлса ёки отаси бошқа бир аёлга уйланган бўлса шу болалар иккинчи эр (ота), хотин (она)га нисбатан ўгай бўлиб ҳисобланади, яъни бу болалар шу она ёки отанинг ўз боласи, қизи, ўғли эмаслигини билдиради, ўзбек тилида: *Ҳафсалалари пир бўлиб, пешонамнинг шўри қурсин, ўгай бола ҳам на-сиб қилмаса деб йиғлаб қайтдим* (И. Раҳим, Чин муҳаббат). *Чап томондагиси Юсвали тоғанинг ўгай ўғли Аваз, ўнг томондагиси Давлатёр эди* (П. Турсун). Уйғур тилида: *Кичик қизи өз экән. Өгэй қизниң ети һәжәрхан, өз қизиниң, ети Патәмхан экән* (Чэчэк). Қорақалпоқ тилида *ершен бала* формаси бўлиб, у юқоридаги туркий тиллардаги каби *ўгай бола* (ўғил) маъносида ўгай отасига нисбатан хотинининг биринчи эридан бўлган болани билдиради. Ўзбек тилида эса бу маънони, яъни *ўгай бола* (ўғил, қиз)нинг синоними сифатида эргашиб ёки эргаштириб, кетида олиб келган деган сўз бирикмалари билан ифодаланади. Қадимги туркий тилларда ўгай бола, ўгай қиз, ўгай ўғил маъносида *بَلِير*

بَلِير — балдир оғул — ўгай ўғил (МҚд. Т., I, 425) ишлатилган.

Ўзбек, уйғур тилида *ота*, *она* терминининг конкрет маъно англатувчи *дада*, *ада*, *ойи*, *ана* терминлари *ўгай* сўзи билан келиши камдан-кам учрайди.

Шунингдек, ўзбек, уйғур тилидаги *сингил*, *ука*, *ака*, *она* терминлари билан келган *ўгай* сўзи уларнинг ўзига нисбатан ким эканлигини кўрсатиб келади. Масалан, *ўгай ака*, *ўгай она* термини у шахснинг ўз акаси, онаси бўлмай, балки ўгай онасининг эргаштириб келган ўғил, қиз болалари ўзидан катта бўлса *ўгай ака*, *ўгай она*, ўзидан кичик бўлса *ўгай ука*, *ўгай сингил* терминлари билан аниқланади. Кўпинча отага нисбатан оналари бошқа-бошқа бўлган болалар *ўгай* сўзи билан фарқланади. Оталари бошқа бўлиб, оналари бир бўлса улар бир-бирига нисбатан ўгайлик хусусиятидан узоқроқ туради. Ўзбек тилида: *Дилбар (Баҳрига:) Ботиржон акамнинг ўгай синглиси бор, оти Адолатхон, шу ўғил туғибди* (Н. Сафаров). *Лекин бунга қарамасдан, ҳозир унинг кўз олдидан бир қатор гўдаклар, ўгай укалар ўта бошлади* (Ой-

б е к, Қ. қ.). *Ўғай тоға, ўғай хола* термини эса шахснинг онаси ўғай бўлса, унинг қариндошлари ҳам ўзига нисбатан ўғай эканлиги, ўзининг тоғаси ва холаси эмаслиги ифодаланади. Шу каби *ўғай амма, ўғай амаки* термини ҳам отаси ўғай бўлса, унинг қариндошлари ҳам ўғай эканлигини кўрсатади. Уларнинг болалари эса *ўғай тоғавачча, ўғай холавачча, ўғай аммавачча, ўғай амакивачча* формалари билан ифодаланади. *Ўғай келин* формаси эса ота ёки онанинг ўғли эр-хотиннинг бирортасига нисбатан ўғай бўлса, унинг хотини ҳам ўғай келин ҳисобланади. Худди шундай *ўғай куёв* формаси ҳам эр ва хотиннинг қизи ота ёки онага нисбатан ўғай бўлса, унинг ўғай қизининг эри шу ота-онага *ўғай куёв* ҳисобланади. Бу *ўғай куёв, ўғай келиннинг* боласига *ўғай неvara* деб қаралади. *Ўғай почча* формаси шахснинг *ўғай онаси (эгачиси)*га нисбатан айтилади. *Ўғай қайин она, ўғай қайин ота* формалари ҳар икки шахснинг эр ва хотиннинг бирортасининг ота ёки онаси ўғай бўлса, улар эр ва хотинга нисбатан ўғай ҳисобланади. Ўзбек тилида: *Нурининг қайнонаси иккита бўлиб, бири «ўзиники», иккинчиси ўғай эди, катта — ўғай қайнона, ёши олмишларга борган* (Ойбек, Қ. қ.).

Ўғай бува, ўғай буви формалари эса шахснинг отаси ёки онаси ўғай бўлиб, уларнинг она ва отаси ҳам ана шу *ўғай неvara*га нисбатан *ўғай бува, ўғай буви* деб қаралади.

Юқоридаги *ўғай* сўзи билан ифодаланган қавм-қариндошлик терминлари одатда шу шахсларнинг бир-бирига нисбатан ёки ўзига нисбатан ким эканлигини, қандай қариндош эканлигини кўрсатиш зарур бўлиб қолгандагина ишлатилади. Аслида тўғридан-тўғри *ота, дада, ада, ойи, она, ука, тоға, амма, бува* деб айтилади ва мурожаат қилинаверади. Туркий тиллардаги *ўғай* сўзи *-лик* аффикси билан морфологик бирликка кириб, бирор нарсага, шахсга бегоналик қилиш, ёмон кўз билан қараш сингари маъно оттенкаларини ифодалаб келади: *Жувонмарглар ўғайликни билдиради. Душманлик қиб, бағрим қонга тўлдирди. Армон билан менинг ғозим ўлдирди* («Ширин билан Шакар»). Бундай маъно оттенкасини қирғиз тилида *-лө*, қozoқ тилида *-лік*, уйғур тилида *-лиқ* аффикслари билан келган *өгөйлө, өгейлік, өгэйлиқ* формалари ифодалаб келади.

III. Тутинган сўзи билан ифодаланган яқинлик номлари

Тутинган сўзи ўз олдига қариндошликнинг бирорта белгисини ифодалаб келмайди. Бу сўз, асосан, ўзбек тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг тор доирасида унинг аниқловчиси сифатидаги вазифани, у шахс билан қандай яқинлиги

борлигини кўрсатиб келади. Бу хусусият, асосан, ўзбек уйғур тилига хос бўлиб, бошқа туркий тилларда учрамайди. Бу сўз билан ифодаланган яқинлик номлари икки шахс ўртасидаги яқинликни ифодалаб, уларни бир-бирига боғловчи бирорта томоннинг қонидан, уруғидан тарқалган бўлишини талаб қилмайди. Бу группадаги шахслар одатда бир-бирига бутунлай бегона бўлади. Уларни бир-бирига боғловчи, қариндошлик ҳолига келтирувчи асосий, бирдан-бир белги — ҳар икки шахс ўртасидаги инсоний хусусият, инсонпарварлик, дўстлик, меҳрибонликдир:— *Наманганда, Надежда Павловна деган тутинган опа бор эдилар, ўша киши ўргатганлар (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.). Э-э-э, деди Қурбон ота,— Урмонжон? Урмонжон менинг тутинган ўғлимку? Мен капсанчиларга онамнинг қабрини зиёрат қилгани борганимда ҳамма вақт ўшаникига тушаман (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.).* Шахслар бундай хусусиятга эга бўлишдан олдин улар бир-бирини жуда яхши синаган, олдин дўстлашган, кейинчалик тутинган қариндош ҳолига келишади ва бир-бирига нисбатан ҳурматли қариндошларидек яқин бўлишади. Одатда ўзидан катта бўлса *ота, она, ака, опа*, кичик бўлса *бола, ўғил, қиз, сингил, ука* терминлари билан мурожаат қилаверадилар. Бу сўз *тутинган* сўзи билан бирикиб, кўпинча қўшма сўз сифатида келади: *Хадича хола Ғойибона опа-сингил тутингани Анзират холага, Хошимхонга совға-салом олиб жўнади (А. Қаҳҳор, Қўш. чир.). Дастлаб Турғун билан опа-ука тутинганмиз, деб дардни яшириб юришгандан, иситмаси ошкор қилиб қўйди (Тош. ҳақ.). Шу кеча-кундузда ака-ука тутинган Фуломов билан Ҳакимовлар ҳар томонга зир югуриб қолишди (Қ. Ўзб.).*

Хола, амаки, тоға, амма, жиян каби қавм-қариндошлик терминлари билан *тутинган* сўзи бирга келмайди ва улар билан яқинлик, қариндошлик формалари ифодаланмайди.

Хулоса

Юқорида кўриб чиқилган туркий тиллардаги қавм-қариндошлик терминлари ва яқинлик номлари ҳақида қуйидагича умумий хулосалар чиқариш мумкин:

1) туркий тиллардаги қавм-қариндошлик терминлари ва яқинлик номлари туркий халқларнинг тарихий алоқа ва муносабатлари, этник келиб чиқишлари ва тилларининг тарихий тараққиёти бир-бирлари билан чамбарчас боғлангандир. Шунинг учун ҳам қавм-қариндошлик, баъзи фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, *ота, она, ўғил, қиз, бола, опа, сингил, ака, оға, ука, ини, жиян*; (никоҳдан кейин келиб чиққан) *хотин, эр,*

куёв, келин, янга, божа терминлари туркий тилларнинг ҳаммаси учун хос бўлиб, улар умум туркий терминлардир. Шунинг учун ҳам, бу терминлар шу тилларнинг асосий луғат фонди ҳам ҳисобланади. Шунингдек, бу терминлар ўзбек, уйғур тили учун умум диалектал термин бўлиб, ўзбек, уйғур тили шеваларининг деярли кўпчилигида мавжуддир. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ота ва онасининг қариндошлари бир-биридан фарқ қилингани ҳолда айрим-айрим терминлар билан ифодаланади.

2) кейинги даврларда туркий тилларнинг ўз олдига мустақил тараққий этиши натижасида у ёки бу туркий тилларда қавм-қариндошлик терминларининг баъзилари четдан қабул қилингандир. Ўзбек тилининг қавм-қариндошлик терминлари орасида араб, форс тилидан қабул қилинган терминлар бошқа туркий тилларга нисбатан кўпроқ учрайди (*волида, волид, амма, амаки, хола, фарзанд, падар, заифа*).

3) тилларнинг тараққиёти давомида қон-қариндошлик терминларининг базаси асосида янги маънодаги терминлар ижод этилганлиги, уларнинг туркий тилларнинг кўпчилигида бир хил системада ташкил қилинганлигини, бу соҳада *қайин, ўғай, қуда* сўзлари билан ясалган никоҳдан кейин келиб чиққан терминларни кўрсатиш мумкин.

4) туркий тиллар юқоридаги умумийликлардан ташқари, ҳар бир туркий тилнинг фақат ўзигагина хос бўлган, бошқа туркий тилларда учрамайдиган терминларга эгадир. Масалан, ўзбек тилидаги *амма-аммавачча, хола-холавачча, амаки—амакивачча, тоға—тоғавачча, почча; келинойи, невара куёв, невара келин* ва бошқалар. Уйғур тилида *һэдә, ханача, һаммача, айла* шулар жумласига киради.

5) қавм-қариндошлик терминларининг морфологик хусусиятлари ҳам туркий тилларда бир-биридан катта фарқ қилади, ўзбек тилидаги қариндошлик терминлари эса морфологик шаклланишига ва экспрессив маъно оттенкаларини ифодалашга бойроқдир. Буни ўзбек тилидаги *-жон, -хон, -чл, -гина, -лик, -ли* аффиксларининг кўпчилик терминларга қўшилиб келиши исботлайди. Туркий тиллардаги баъзи терминларни тарихан формантларга ажратиш мумкин: *кел-ин, хот-ин, қай-ин, ўғ-ай*. Туркий тилларда терминларнинг конкрет маъносидан ташқари унинг лексик-семантик маъноси қадимги маъносига нисбатан кейинчалик анча кенгайганлиги билан характерланади. Ўзбек тилидаги *она, ота, ака, оға, опа, ука, сингил, амаки, хола, жиян* терминлари шахсларга мурожаат қилишда энг маҳсулдор терминлар ҳисобланади. Буларнинг бир қисми эса шахснинг исмига (*ота, она, хола, амаки, тоға, опа, ака, оға*) қўшилиб келиб, уларга нисба-

тан ҳурматни ифодалайди. Ўзбек тилидаги *ака* термини эса эр маъносида эрининг исмига қўшиб айтилади. Ҳозирги замон туркий тилларининг кўпчилигида бошқа маънодаги *ўртоқ, ёстиқдош, рафиқ, умрдош, умр йўлдоши, бой, хўжайин* каби сўзларни эр ёки *хотин* маъносида ишлатилиш ҳодисаси оммавийлашиб, адабий ва жонли сўзлашув тилида кенг тусда ишлатилади.

6) феодаал тузуми натижасида вужудга келган *кундош, тўқол, катта хотин* каби терминлар ҳозирги замон ўзбек ва бошқа туркий тилларда истемолдан чиқиб архаизмга айлангандир.

7) туркий тиллардаги қавм-қариндошлик терминларининг кўпчилиги жинсий фарқлаш хусусиятига эгадир: *ота, она, хола, тоға, қиз, ўғил, келин, куёв, эркак, хотин, бўйдоқ, тул, қуда, қудача, қуда хола, қуда бува, амма, амаки*. Ёш жиҳатидан бўлган фарқлар эса қариндошлик терминларини вертикал йўсинда кўрилганда — *бува, буви, ота, она, бола, невара, чевара, авара* формасида ва *ака, ука, опа, сингил* шаклида аниқ кўринади. Шунингдек, аниқловчи билан келган *катта ўғил, ўртанча ўғил, кенжа ўғил* ёки *катта хола, кичик хола, катта тоға, кичик тоға, катта ака, ўртанча ака, кичик ака* формасида келган сўз бирикмалари билан ифодаланади. Бундай хусусият туркий тилларнинг деярли кўпчилигида ўзларининг *улу, чоң, кичик, кенже, кенжа, ортанчи* аниқловчи сўзлари билан ифодаланиб келади.

8) туркий тилларнинг баъзиларида актив маънода ишлатилувчи *балдиз, бөлө, езна* каби терминлар ўзбек тилида диалектал терминлар ҳисобланади.

9) ўзбек тилида терминларнинг тасвирий формалари бошқа туркий тиллардаги каби асосий термин ҳисобланмай, умумлаштирувчи бир сўздан иборат терминлардир. Ўзбек тилида зарурият туғилгандагина *отамнинг отаси, онамнинг онаси, ўғлимнинг қизи, қизимнинг қизи, опамнинг ўғли, акамнинг қизи* каби тасвирий форма билан ифодаланиши мумкин. Чунки бу маънони билдирувчи терминлар ўзбек тилида умум маъноли терминлар қаторига киради. Масалан, *бува* термини ҳам отасининг, ҳам онасининг отасини ифодаласа, *буви* термини ҳам худди шу сингари ота ва онасининг онасини ифодалайди.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилидаги қавм-қариндошлик терминларининг лексик-семантик ва морфологик хусусиятлари қисман шулардан иборатдир.

<i>хола</i>	<i>ханача, (—чоң апа, чоң ана)</i>	<i>нағашы апа</i>
<i>амма</i>	<i>һаммача (чоң апа, чоң ана)</i>	<i>апа</i>
<i>тоға</i>	<i>таға</i>	<i>немере аға</i>
<i>амаки</i>	<i>чоң дада, ки- чик дада</i>	<i>немере аға</i>
<i>жиян</i>	<i>жыйән (бир туққанниң баллири)</i>	<i>жиен</i>
<i>холавачча</i>	<i>икки туққан- ниң баллири</i>	<i>бөле</i>
<i>тоғавачча</i>	<i>— „ — „ —</i>	<i>бөле</i>
<i>амакивачча</i>	<i>— „ — „ —</i>	<i>бөле</i>
<i>аммавачча</i>	<i>— „ — „ —</i>	<i>бөле немере апа, қарындас</i>
<i>невара</i>	<i>нэвра</i>	<i>немере</i>
<i>чевара</i>	<i>чэврэ</i>	<i>шөбере</i>
<i>эвара</i>	<i>эвра</i>	<i>шөпшек</i>

дайы ана	тай эже	дайза	тетя (со стороны матери)
ана	эже	эже	тетя (со стороны отца)
дайы	таға	дайы	дядя (со стороны матери)
дайы	тай аке	ага	дядя (со стороны отца)
жиен	жеен, бөлө	еген	племянник
немере туысқан	таяке	чыкан	двоюродный брат; двоюродная сестра (со стороны матери)
— „ — —	таяке	чыкан	двоюродный брат; двоюродная сестра (со стороны матери)
— „ — —	бөлө	доган	двоюродный брат; двоюродная сестра (со стороны отца)
— „ — —	бөлө	доган	двоюродный брат; двоюродная сестра (со стороны отца)
ақлық	небире немир	небере агтык	двоюродная сестра (со стороны отца)
шобере	рв чөбүрө	човлуқ	внук, внучка
шаулық	болоқжот	ювлуқ	правнук, правнучка
			праправнук, праправнучка

**Туркий тиллардаги қавм-қариндошлик терминларининг қиёсий луғати
ва уларнинг рус тилидаги ифодаланиши**

Т и л л а р						
ўзбек	уйғур	қозоқ	қорақалпоқ	қирғиз	туркман	рус
<i>она</i>	<i>ана</i>	<i>ана ене</i>	<i>ана ене</i>	<i>эне</i>	<i>эне</i>	<i>мать</i>
<i>ойи, опа</i>	<i>апа, ана</i>	<i>шеше</i>	<i>апа</i>	<i>чече</i>	<i>эңе</i>	<i>мама</i>
<i>ота</i>	<i>ата</i>	<i>ата</i>	<i>ата</i>	<i>ата</i>	<i>ата</i>	<i>отец</i>
<i>дада, ада</i>	<i>дада</i>	<i>эке</i>	<i>аке</i>	<i>аке</i>	<i>кака</i>	<i>папа</i>
<i>ўғил</i>	<i>оғул</i>	<i>ул</i>	<i>ул</i>	<i>уул</i>	<i>огул</i>	<i>сын, мальчик</i>
<i>қиз</i>	<i>қиз</i>	<i>қыз</i>	<i>қыз</i>	<i>қыз</i>	<i>гыз</i>	<i>дочь, девочка</i>
<i>ака, оға</i>	<i>ака, аға</i>	<i>аға</i>	<i>аға</i>	<i>ага</i>	<i>ага</i>	<i>старший брат</i>
<i>ука, уни</i>	<i>ука, уни</i>	<i>іні</i>	<i>уни, уке</i>	<i>уни</i>	<i>уни</i>	<i>младший брат</i>
<i>опа, эгачи, ая</i>	<i>ача, һэдә, егичә</i>	<i>апа</i>	<i>апа</i>	<i>апа</i>	<i>улы аял до- ган</i>	<i>старшая сестра</i>
<i>сингил</i>	<i>сиңил</i>	<i>сиңли, қарын- дас</i>	<i>сингли, уке</i>	<i>сыңды, қарын- даш</i>	<i>сингли</i>	<i>младшая сестра</i>
<i>буви</i>	<i>мома, чоң апа</i>	<i>эңе</i>	<i>дайы шеше</i>	<i>тай эне</i>	<i>мама</i>	<i>бабушка (в кир- гизском и турк- менском языке со стороны ма- тери)</i>
—	—	—	—	<i>чоң эне</i>	<i>эне</i>	<i>бабушка (со сто- роны отца)</i>
<i>катта буви</i>	<i>чоң мома</i>	<i>үлкен эңе</i>	<i>шаулыклы шеше</i>	<i>чоң ене</i>	<i>маманын эжеси</i>	<i>прабабушка</i>
<i>бува, бобо</i>	<i>бова</i>	<i>баба</i>	<i>дайы ата</i>	<i>тай ата</i>	<i>баба</i>	<i>дед, дедушка (со стороны матери)</i>
			<i>үлкен ата</i>	<i>чоң ата</i>	<i>ата</i>	<i>дед, дедушка (со стороны отца)</i>
<i>катта бува</i>	<i>чоң бова</i>	<i>улы ата</i>	<i>үлкен атанын акеси</i>	<i>чоң атанын атаси</i>	<i>бабасынын какаси</i>	<i>прадед</i>

Тиллар

ўзбек	уйғур	қозоқ	қорақалпоқ	қирғиз	туркман	рус
кукун невара	кукуннэврэ	туажат				прапраправнук, прапраправнуч- ка
пай невара	пэй нэврэ	—	—	—	—	—
ёт невара	ят нэврэ	—	—	—	—	—
эр хотин куёв	эр хотун куйоғул	эр қатын куйеу	эр қатын куйеу	эр қатын куйөө	эр гатын гиев	муж, мужчина жена, женщина зять (муж. доче- ри)
келин	келин	келин	келин	келин	гелин	сноха (жена сы- на)
янга	йәңгә	жеңге	жеңгге	жеңе	еңе	жена (ст. брата)
почча	ака, пәччә	жезде	жезде	жезде	—	муж. стар. сестры
божжа	бажжа	бажжа	бажжа	бажжа	бажжа	свояк
овсин	келиндаш	абысын	абысын	—	—	свояченица
болдиз	—	балдыз	балдыз	балдыз	балдыз	мл. сестра жены
қайин она	қейнана	қайын ене	қайын ене	қайын эне	ғайын эне	теща, свекровь
қайин ота	қейната	қайын ата	қайын ата	қайын ата	ғайын ата	тесть, свекор
қайин оға	қейнага	қайын аға	қайын аға	ғайын аға	ғайын аға	деверь, старшая
қайин эгачи	қейин егичә	қайын бике	қайын бийке	қайын эже		сестра жены (уз- бекск. и уйг. языке и ст. сес- тра мужа)
қайин сингил	қейин сиңил	қайин сиңли	қайын синли, бийкеш, бал- дыз	балдыз	балдыз	мл. сестра жены (узб., уйг., каз., к к. языке мл. сестра мужа и жены)
қайин ини	қейин ини	қайын інін қайны	қайын ини	қайын ини	ғайын	шурин

қуда
қудача

қуда
қудича

қуда
қудаша

қуда
қудаша

қуда хола

қуда

қудағый

қудағай

қуда бува

—

—

—

қудавачча

—

—

қуда бала

ўгай она

өгэй ана

өгей шеше

өгей ана

ўгай ота

өгэй ата

өгей әке

өгей ата

ўгай ўғил

өгэй оғул

өгей ул

өгей ул

ўгай бола

өгэй бала

өгей бала

өгей бала

ўгай қиз

өгэй қиз

өгей қыз

өгей қыз

қуда	гуда	отец зятя или не-
қудача		вестки молодая
		родственница
		жениха или не-
		весты.
қудағый	—	мать зятя или
—	—	невестки
—	—	отец зятя или не-
		вестк.:
		мл. братья жены
		и мужа
өгөй эне	өвей эне, эне-	мачеха
	лик	
өгөй ата	өвей кака,	отчим
	аталык	
өгөй уул	өвей огул	пасынок
өгөй бала	өвей бале	пасынок
өгөй қыз	өвей гыз	падчерица

отасининг акаси	(катта) амаки
отасининг синглиси	(кичик) амма
отасининг укаси	(кичик) амаки
отасининг опасининг ўғли	аммавачча
отасининг опасининг қизи	аммавачча
отасининг акасининг ўғли	амакивачча
отасининг акасининг қизи	амакивачча
отасининг синглисининг ўғли	аммавачча
отасининг синглисининг қизи	аммавачча
отасининг укасининг ўғли	амакивачча
отасининг укасининг қизи	амакивачча
отасининг опасининг эри	почча
отасининг акасининг хотини	келин ойи
отасининг синглисининг эри	почча
отасининг укасининг хотини	келин ойи
ўғлининг ўғли	невара
ўғлининг қизи	невара
қизининг ўғли	невара
қизининг қизи	невара
ўғлининг ўғлининг ўғли	чевара
ўғлининг ўғлининг қизи	чевара
қизининг қизининг ўғли	чевара
қизининг қизининг қизи	чевара
қизининг қизининг қизининг қизи	эвара
қизининг қизининг қизининг ўғли	эвара
ўғлининг ўғлининг ўғлининг ўғли	эвара
ўғлининг ўғлининг ўғлининг қизи	эвара
бир туғишган катта аёл қариндоши	опа
бир туғишган кичик аёл қариндоши	сингил
бир туғишган эркак катта қариндоши	ака
бир туғишган кичик эркак қариндоши	ини
ўғлининг хотини	келин
қизининг эри	күйёв
ўғлининг қизининг эри	(невара) күйёв
қизининг қизининг эри	(невара) күйёв

кичик ана

(кичик) һаммача
кичик дада
икки туққанниң
баллири

— “ —

— “ —

— ” —

— ” —

— ” —

— ” —

— ” —

келин буви

келин буви

пәччә

йәңгә

пәччә

йәңгә

нәврә

нәврә

нәврә

нәврә

чәврә

чәврә

чәврә

чәврә

әврә

әврә

әврә

әврә

ача

ая, эгачи

ука

оға, биродар

ука

сиңил

ака

ини

келин

(нәврә) куйоғул

(нәврә) куйоғул

куйоғул

ака

һәдә

ака

һәдә, егичә

ука

аға

ука

Ўзбек, уйғур тилидаги қавм-қариндошлиқ терминларининг маъно жиҳатдан йфодаланиши

Маъноларига кўра	Ўзбек тили		уйғур тили	
	асосан	синоним	асосан	синоним
онаси онасининг онаси	она буви	ойи, ая, буви, опа	ана мома	апа, ача чоң, апа, чоң, ана
онасининг отаси онасининг онасининг онаси онасининг отасининг отаси онасининг акаси онасининг укаси онасининг опаси	бува катта буви катта бува (катта) тоға (кичик) тоға (катта) хола	бобо катта бобо	бова чоң мома чоң бова чоң таға кичик таға чоң хонача, чоң апа кичик ханача кичик апа икки туққанниң баллири	чоң, дада
онасининг синглиси	(кичик) хола		— — — — — — —	
онасининг акасининг ўғли онасининг акасининг қизи	тоғавачча тоғавачча			
онасининг апасининг ўғли онасининг опасининг қизи онасининг укасининг ўғли онасининг укасининг қизи онасининг синглисининг ўғли онасининг синглисининг қизи онасининг акасининг хотини онасининг укасининг хотини онасининг опасининг эри онасининг синглисининг эри отаси	холавачча холавачча тоғавачча тоғавачча холавачча холавачча келин ойи келин ойи почча почча ота	янга янга	йәңгә йәңгә пәччә пәччә ата мома бова (чоң) һаммача	һәдә һәдә ака ака дада чоң апа, чоң ана. чоң дада чоң апа
отасининг онаси отасининг отаси отасининг опаси	буви бува (катта) амма	дада, ада бобо		

хотинининг отаси
 хотинининг опаси
 хотинининг акаси
 хотинининг синглиси
 хотинининг укаси
 хотинининг бобоси, буваси

хотинининг бувиси
 хотинининг холаси
 хотинининг тоғаси
 хотинининг амакиси
 хотинининг аммаси
 хотинининг акасининг ўғли
 хотинининг опасининг ўғли
 хотинининг акасининг қизи
 хотинининг опасининг қизи
 хотинининг синглисининг ўғли
 хотинининг укасининг ўғли
 хотинининг укасининг қизи
 бир туғишган акасининг ўғли
 бир туғишган опасининг ўғли
 бир туғишган опасининг қизи
 бир туғишган синглининг ўғли
 бир туғишган синглининг қизи
 акасининг хотини
 опасининг эри
 ака-уканинг хотинлари
 опа-сингилнинг эрлари

қайин ота
 қайин эгачи
 қайин оға
 қайин сингил
 қайин уни
 қайин бува, қайин
 бобо

қайин буви
 хола
 тоға
 амаки
 амма
 қайин бўйин
 ——— ” ———
 ——— ” ———
 ——— ” ———
 ——— ” ———
 ——— ” ———
 ——— ” ———

жиян
 жиян
 жиян
 жиян
 жиян
 келин ойи
 почча
 овсин
 божа

қейната
қейин егичә
қейнаға
қейин сиңил
қейин уни
қейин бува

қейни мома
хонача
таға
ака
һаммача
қейин бойун

— " —
— " —
— " —
— " —
— " —
— " —

жыйән
жыйән
жыйән
жыйән
жыйән
йәңгә
ака
келиндаш
бажә

һәдә, ачә
ака

һәдә, ача

ука
ука
сиңил
ука
сиңил
һәдә
пәччә

ука
ука
сингил
ука
сингил
янга

Маъноларига кўра	Ўзбек тили		уйғур тили	
	асосан	синонимни	асосан	синонимни
Ўғлининг ўғлининг хотини қизининг ўғлининг хотини эри	келин келин эр	умрдош, кувёв, ўр- тоқ, ёстиқдош, ака завж	келин келин эр	ёмурдаш, йолдаш, ястүқдаш, тәғдир- даш
эрининг онаси эрининг отаси эрининг опаси эрининг акаси эрининг укаси эрининг синглиси эрининг бобоси, буваси	қайин она қайин ота қайин эгачи қайин оға қайин ини қайин сингил қайин бува, қайин бобо қайин буви		қейнана қейната қейин егичә қейин аға қейин ини қейин сиқил қейин бова	
эрининг бувиси эрининг холаси эрининг аммаси эрининг тоғаси эрининг амакиси эрининг акасининг хотини эрининг укасининг хотини эрининг акасининг ўғли эрининг акасининг қизи эрининг опасининг эри эрининг синглисининг эри эрининг опасининг ўғли эрининг опасининг қизи хотини	қайин бува қайин буви хола амма тоға амаки келин ойи келин қайин бўйин — " — почча кувёв қайин бўйин — " — хотин	янга	қейин мома ханача һаммача таға ака йәңгә келин қейин бойун — " — пәччә куйоғул — " — — " — хотин	һәдә һәдә һәдә ака йолдаш, ястүқ- даш, рәникә, ёмурдаш, тәғдир- даш
хотинининг онаси	қайин она		қейнана	

АДАБИЕТЛАР

- Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши, Тошкент, 1956.
- Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари, I, Тошкент, 1961.
- Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг қипчоқ шеvasи, Ўз. Д. М., I, Тошкент, 1957.
- Абрамзон С. М., Антипина К. И. Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан, М., 1958.
- Азимов П. Туркменский язык (словообразовательные аффиксы), Ашхабад, 1950.
- Афзалов Ш. Ўзбек тилининг паркент шеvasи, Ўзб. Д. М., I, Тошкент, 1957.
- Баева Н. Х. Говор башкирской долины реки Ай, «Башкирский диалектологический сборник», Уфа, 1959.
- Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. II, Фонетика и морфология, ч. I, М., 1952.
- Баскаков Н. А. Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках, «Советское востоковедение», М., 1957, № 1.
- Баскаков Н. А. Уйгурский вокализм. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I, Фонетика, М., 1955.
- Батманов И. А. Фонетическая система современного киргизского языка, вып. 1, 2, 3, Фрунзе—Казань, 1938.
- Батманов И. А. Современный киргизский язык, ч. I. Фонетика, Фрунзе, 1952.
- Батманов И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959.
- Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII вв., М.—Л., 1946.
- Бернштам А. Н. К семантике термина огул — «сын», В кн. «Язык и мышление», т. IX., М.—Л., 1940.
- Боровков А. К. Агглютинация и флексия в тюркских языках, В сб.: «Памяти акад. П. В. Щербы», Л., 1951.
- Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII вв., М., 1963.
- Боровков А. К. «Бада-й ал-лугат» словарь тали имени Гератского, М., 1961.
- Боровков А. К. Узбекские говоры наманганской области, «Научные труды ТашГУ», вып. 211. Языкознание, Ташкент, 1963.
- Бурнашева С. А. Некоторые вопросы лексики татарского языка, В

- кн.: «Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков», IV, Лексика, М., 1962.
- Вопросы истории и диалектологии казахского языка, вып. 4, Алма-Ата, 1962.
- Вопросы уйгурской филологии, Алма-ата, 1961.
- Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, 1, Аффикация, часть первая, Словообразующие аффиксы имен, Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1955.
- Гулямов А. Г. О сопутствующих явлениях при аффикации в узбекском языке, «Научные труды ТашГУ», вып. 211. Языковедение, Ташкент, 1963.
- Гулямов А. Г. К некоторым вопросам аффикации в узбекском языке, В сб.: «Акад. В. А. Гордлевскому», М., 1953.
- Гулямов А. Г. Словообразование путем внутренних изменений слова в узбекском языке, В сб.: «Научная сессия Академии наук УзССР», 9—14 июля 1947 г., Ташкент, 1947.
- Джураев Б. Шахриябзский говор узбекского языка, Ташкент, 1964.
- Дмитриев Н. К. Фонетические закономерности начала и конца тюркского слова, В кн., Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. 1, Фонетика, М., Изд-во АН СССР, 1955.
- Дмитриев Н. К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. 1, Фонетика, М., 1955.
- Дульзон А. П. Термины родства и свойства в языках Нарымского края и Причулымья, «Ученые записки Томского гос. пед. института», т. XI, 1954.
- Дыренкова Н. П. Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеут, В кн.: «Материалы по свадьбе и семейно-родственным отношениям народов СССР», Л., 1926.
- Задыхина К. Л. Узбеки дельты Аму-Дарьи, «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции», под. общ. ред. проф. С. П. Тодстова, т. 1, М., 1952.
- Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома, Тошкент, 1960.
- Иброҳимов С. И. Фаргона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси, Тошкент, 1956, 1960.
- Иброҳимов С. И. Узбек тилининг Бешкент район шевалари юзасидан кузатишлар, Уз. Д. М., 1, Тошкент, 1957.
- Исмоилов И. Узбек тилида қавм-қариндошлик терминларига доир баъзи мулоҳазалар. «Узбек тили ва адабиёти» № 4, Тошкент, 1964.
- Исследования по уйгурскому языку, Алма-Ата, Изд-во «Наука» КазССР, 1965.
- Кайдаров А., Сэдвақасов Ғ., Талипов Т. Назирқи заман уйгур тили, Алмута, 1963.
- Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка, «Ученые записки Казанского университета, Казань, 1899.
- Кононов А. Н. К этимологии слова оғул «сын». «Филология и история монгольских народов. «Памяти акад. Б. Я. Владимирцева», М., 1958.
- Кононов А. Н. Тюркские этимологии, Уч. зап. Мос. гос. унив., сер. вост. наук, вып. 4, 1954.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1960.
- Кыргыз диалектологиясынын очерки, Фрунзе, 1959.

- Лавровский П. А. Коренное значение в названиях родства у славян, 1867.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951.
- Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков, М.—Л., 1952.
- Малов С. Е. Уйгурский язык (хамийское наречие), М.—Л., 1954.
- Малов С. Е. Язык желтых уйгуров, Алма-Ата, 1957.
- Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.—Л., 1959.
- Малов С. Е. Уйгурские наречия Синыцзяна, М., 1961.
- Маъруфов З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар, СССР Фанлар академияси Ўзбекистон Филиалининг асарлари, II серия, Филология, 2-китоб, Тошкент, 1941.
- Маъруфов З. Сўз состави, От ва сифат, Тошкент, 1956.
- Мелиоранский П. М. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900.
- Мирсагаатов. Ўзбек тилининг қирқ шеvasи, Ўз. Д. М., I, Тошкент, 1957.
- Мирзаев М., С. Усманов, И. Расулов. Ўзбек тили, Тошкент, 1962.
- Муталибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк, Тошкент, 1959.
- Муҳаммад Солих. Шайбонийнома, Тошкент, 1961.
- Муҳамедова Р. Г. Терминология родства и свойства у татар-мишарей в Мордовской АССР, В кн. «Материалы по татарской диалектологии», Казань, 1962.
- Народы Средней Азии и Казахстана, I сер., «Народы мира», М., 1962.
- Насилов В. М. Язык орхоно-енисейских памятников, М., 1960.
- Насилов В. М. Древне-уйгурский язык, М., 1963.
- Номинханов Ц. Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках, В кн.: «Вопросы истории и диалектологии казахского языка», вып. I, Алма-Ата, 1958.
- Орузбаева Б. О. Словообразовательные аффиксы в киргизском языке, Фрунзе, 1958.
- Писарчик А. К. О некоторых терминах родства таджиков, «Труды АН ТаджССР», т. XVII, 1953.
- Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках, В кн.: «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961.
- Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати, Тошкент, 1964.
- Резник Д. Г. Материалы к терминологии родства таджиков, «Учёные записки Кулябского гос. пед. ин-та», вып. III, Куляб, 1957.
- Решетов В. В. Ўзбекский язык, ч. I, Ташкент, 1959.
- Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1961.
- Решетов В., Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек тили диалектологияси, Тошкент, 1962.
- Сухарева О. А. Мать и ребенок у таджиков, В сб.: «Иран», т. III, Л., 1929.
- Токарев С. А. К вопросу о методике изучения терминологии родства, «Вестник МГУ», Историко-фил. серия, № 4, М., 1958.
- Усманов С. Морфологические особенности слова в современном узбекском языке, Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1964.
- Уринбаев Б. Категория вокативности в современном узбекском языке, Автореф. канд. дисс., Самарканд, 1964.
- Шибеева Ю. А. Система родства у хакасов (Вариант классификационной системы родства), В кн.: «Учёные записки Тадж. гос. ун-та», т. II, серия гуман. наук, 1954.
- Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевзлари, Тошкент, 1962.

- Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана, М.—Л., 1962.
- Юдахин К. К. Узбекско-уйгурские языковые связи, «Изв. АН Казахской ССР», № 85, серия уйгурско-дунганской культуры, вып. 1, 1950.
- Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, ч. 1, Фрунзе, 1959.
- Юсупов Х. Г. Термины родства в башкирском языке, В кн.: «Вопросы башкирской филологии», М., 1959.
- Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг қисқача лугати, Тошкент, 1963.

Лугатлар

- Азербайджанско-русский словарь, Баку, 1962.
- Арабско-русский словарь, сост. проф. Х. К. Баранов, М., 1957.
- Башкирско-русский словарь, М., 1958.
- Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I—II, СПб., 1869—1871.
- Каракалпакско-русский словарь, под ред. Н. А. Баскакова, М., 1958.
- Киргизско-русский словарь, М., 1940.
- Маҳмуд Кошғарий. Девони луғотит турк, I—III том, Тошкент, 1960-1963.
- Персидско-русский словарь, сост. проф. Б. В. Миллер, М., 1953.
- Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, I—IV, СПб., 1893—1911.
- Таджикско-русский словарь, М., 1954.
- Туркман дили сөзлиги, Ашхабад, 1962.
- Туркмено-русский словарь, Ашхабад, 1940.
- Турецко-русский словарь, М., 1945.
- Уйгурско-русский словарь, М., 1939.
- Уйгурско-русский словарь, Алма-Ата, 1961.
- Узбекско-русский словарь, М., 1959.
- Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат, Тошкент, 1953.
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, т. I—II, Алматы, 1959—1961.
- Русско-арабский словарь, М., 1959.
- Русско-башкирский словарь, М., 1948.
- Русско-киргизский словарь, М., 1957.
- Русско-персидский словарь, М., 1959.
- Русско-туркменский словарь, М., 1956.
- Русско-турецкий словарь, М., 1943.
- Русско-узбекский словарь, М., 1954.
- Русча-ўзбекча мукамал лугат, Самарқанд—Тошкент, 1927.
- Русча-ўзбекча лугат, I—V том, Тошкент, 1950—1955.
- Русско-уйгурский словарь, Алма-Ата, 1955.
- Русско-уйгурский словарь, М., 1956.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Қириш	7
I. Қон-қариндошлик терминлари	12
II. Никоҳдан кейин пайдо бўлган қариндошлик терминлари	101
III. Тутинган сўзи билан ифодаланган яқинлик номлари	134
Хулоса	135
1-илова	138
2-илова	142
Адабиётлар	146

На узбекском языке

И. А. Исмаилов

ТЕРМИНЫ РОДСТВА
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Изд-во «Фан» УзССР

Ташкент — 1966

Муҳаррир *А. Аҳмадхўжаев*
Техмуҳаррир *Р. Рузиева*
Корректор *М. Алиева*

Р13364. Теришга берилди 19/Х-66 й. Босишга рухсат этилди 22/ХП-66 й.
Формати 60×90^{1/16}, $t_{\text{с}}=4,75$ қороз листи 9,5 босма листи.
Ҳисоб—нашриёт листи 9,5.
Нашриёт № 1699. Тиражи 1500. Баҳоси 78 т.

ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Л. Б. Шастри кўчаси, 21. Заказ. 322,
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Исмоилов И. А.

Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. (Ўзбек, уйғур, қozoқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман тиллари материаллари асосида). Т., «Фан», 1966.

152 бет. (Ўзбекистон ССР Фан. Акад. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти).